

FİRUZƏ AĞAYEVA

KLASSİK TÜRKMƏN POEZİYASI

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin 08.12.2015-ci il tarixli 1108 nömrəli əmri və Bakı Dövlət Universiteti TMS-nin yanında Tədris vəsaitlərinə nəşr hüququnun (qrif) verilməsi üzrə daimi fəaliyyət göstərən Komissiyanın 21.10.2016-cı il tarixli 06 sayılı iclasın qərarı ilə çapı tövsiyə olunmuşdur.

BAKİ - 2016

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
MİLLİ-ƏDƏBİ ƏNƏNƏ VƏ MƏXDUMQULU POEZİYASININ İNKİŞAF	
MEYİLLƏRİ	5
Folklor ənənəsi	10
Klassik ədəbi ənənə	20
Klassik türkmən ədəbi ənənəsi	21
Klassik Şərq ədəbi ənənəsi	32
MƏXDUMQULU ŞEİRLƏRİNİN MÖVZU VƏ PROBLEMATİKASI	38
İctimai-siyasi lirika	41
Məhəbbət lirikası	60
Sufizmi	68
Fəlsəfi şeirlər	77
Şeirlərinə məzmun və forma yeniliyi	86
MƏXDUMQULU ƏDƏBİ MƏKTƏBİNİN VARİSLƏRİ	106
XVIII–XIX əsr türkmən şeirində aparıcı meyillər	110
Davamçıların türkmən şeirinə gətirdiyi yeniliklər	114
MƏXDUMQULU VƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYAT ... 137	
Etnik-milli sistem və oxşarlıqlar	138
Tipoloji yaxınlıqlar	147
Məxdumqulu Azərbaycan dilində	175
Məxdumqulu Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında	198
NƏTİCƏ	220
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT	225

GİRİŞ

Türkmən poeziyası öz inkişafında məsuliyyətli, mürəkkəb, axtarışlarla dolu bir mərhələ keçirmişdir. Müxtəlif yaradıcılıq istiqamətləri və üslublarının yarıışı ilə səciyyələnən bu mərhələ, bütün öz nailiyyətləri ilə yanaşı bir həqiqəti təsdiq edir ki, həyata, xalqa dərin köklərlə bağlı milli poeziyanın, milli ruhun ənənələrinə sədaqət göstərən şairlər daha tutarlı uğurlar qazanır, poeziyanın yürüşündə, hərəkətində daha uca zirvələrə yüksələ bilirlər. Hər orijinal poetik istedad bu zəmində özünü tapır, öz yeni poetik simasını daha qabarıq miqyasda nümayiş etdirir.

Hər bir xalqın milli mədəniyyət tarixində elə yaradıcı simalara təsadüf olunur ki, onların vasitəsilə həmin xalqın varlığı və milli şöhrəti dirçəlir, gündən-günə çiçəklənir, yeni-yeni tərəvət və mənəvi yüksəliş dövrləri keçirir. Belə nadir şəxsiyyətlərin ədəbi, yaxud ictimai fəaliyyəti nəticəsində xalq, onun mənəvi dünyası, həyat və mübarizə qüdrəti düha süzgəcindən keçirilərək ümumiləşdirilir, xalq şüuruna yeni-yeni fikirlər, tərəqqipərvər əməllər və arzular aşılır. Bu cür yaradıcı simalardan biri də türkmən ədəbiyyatında öz yeri, öz nəfəsi, xüsusi dəsti-xətti olan XVIII əsrin dahisi, mütəfəkkir şairi Məxdumqulu Fəraqidir.

XVIII əsr türkmən xalqının böyük mütəfəkkiri, dəyərli sənətkarı Məxdumqulu Fəraqi məhz bir qədər yuxarıda bəhs etdiyimiz belə bir cəmiyyətdə formalaşmışdı.

O, zəmanəsinin qüdrətli şairidir. Böyük sənətkarlara məxsus keyfiyyətlər Məxdumqulu Fəraqi poeziyasını hal-hazırda da yaşadır. Parlaq istedad, tükənməz ilham, zəmanə ilə

canlı əlaqə, xalq ürəyinin çırpıntısını dərinləndirən duymaq, obrazlı ifadə M.Fəraqi yaradıcılığına məxsus cəhətlərdir. O, yaradıcılığının ilk vaxtlarından ömrünün sonunadək həm siyasi-ictimai, həm də lirik, fəlsəfi şeirlərinə qədər bütün əsərlərində qələmə aldığı mövzuya hərarətli, ehtiraslı və eyni zamanda ağıllı dərin idraklı münasibət bəsləmişdir. Məxdumqulu sözü həm mənalı, həm də kəsərli deməyi bacarırdı, həqiqi söz ustası idi.

M.Fəraqinin hər şeirini oxuyanda, adətən, onun şəxsiyyəti, büllur kimi şəffaf şəxsiyyəti gözlərin qarşısında canlanır. Onun xalq həyatından, adət-ənənəsindən söhbət açan əsərləri özü kimi xəlqidir; ictimai-siyasi mövzularda yazılmış şeirləri rəvan və oynaqdır; şərə, zorakılığa, mühitinin, dövrünün rəzalətlərinə nifrət yağdıran əsərləri lazım olduqda fəlsəfi və lirik, lazım olduqda sərt və amansızdır. Nizami Gəncəvi Azərbaycan, Abay Kunanbayev qazax, A.S.Puşkin rus ədəbiyyatı üçün kim idisə, M.Fəraqi də türkmən ədəbiyyatı üçün eyni tarixi missiyanı yerinə yetirdi. Özündən əvvəl zəngin ədəbi irs olmasa da, özünün qaynaqlana biləcəyi örnəklər az olsa da, ondan sonra gələnlər üçün bir ədəbi məktəb oldu.

Böyük türkmən şairi Məxdumqulu Fəraqinin zəngin bədii irsi xalqın qiymətli milli mədəni və mənəvi sərvətlərindəndir. Zaman keçdikcə M.Fəraqinin əsl bədii düha ilə yaratdığı möhtəşəm sənət incilərini dərinləndirən dərk etməyə, öyrənməyə daha böyük ehtiyac duyulur. Əsərlərində ifadə etdiyi böyük ideyaların milliliyi və milli olduğu qədər də ümumbəşəri bir mənə və mahiyyət kəsb etməsi, yaratdıqlarının bədii söz sənətinin ecazkar dilində və yalnız özünəməxsus formalarla əksi M.Fəraqi yaradıcılığına daima sonsuz maraq doğurur.

Millətinin bələlərini, əzab-əziyyətlərini bütün faciəvililiyi ilə qələmə almaq, ondan xilas yolu axtarmaq Məxdumqulunu yaradıcılığının bütün dövrlərində məşğul etmişdir. O, gözəl, parlaq poetik üslub ustası idi. Bu poetiklik və xəlqilik onun sözə həssas, şairanə münasibəti, xalqına, millətinə olan böyük sevgisi və sözün möcüzə doğura biləcək gücünə inamının nəticəsi idi.

Məxdumqulu heç kəsə bənzəməyən, orijinal poetik istedad sahibi olan bir sənətkardır. Onun deyim tərz, fikrini ifadə etmək üçün tapdığı sözlər, qafiyələr, misralar və bütövlükdə meydana gələn şeirləri çox orijinal və qiymətsizdir. Bədii yaradıcılığı sadəcə zövqoxşayan ədəbi nümunələr olmayıb, onun şeirləri həm də türkmən xalqını birliyə çağıran, köksü vətən eşqi, millət dərdi ilə alışıb-yanan bir ictimai xadimin xalqa səslənişidir.

MİLLİ-ƏDƏBİ ƏNƏNƏ VƏ MƏXDUMQULU POEZİYASININ İNKİŞAF MEYİLLƏRİ

Dünya xalqlarının ədəbiyyat tarixində elə böyük şəxsiyyətlər yetişir ki, onlarsız xalqın ruhunu, dünyagörüşünü, psixologiyasını, milli ənənələrini, incəsənətini, ədəbiyyatının aparıcı meyillərini təsəvvür etmək, müəyyənləşdirmək çətin olur. Məxdumqulu Fəraqi xalqın bədii təfəkküründə möhkəm yer tutan məhz belə sənətkarlardandır. Şairin ədəbiyyat tarixindəki mövqeyi onun ədəbi-estetik fikirdə də mühüm rol oynamasını şərtləndirmişdir.

XVIII əsrin böyük şairi olan Məxdumqulu Fəraqinin yaradıcılığı da elə müəyyən mənada türkmən xalqının uzunəsrlik ədəbi təcrübəsinin bəhrəsi idi. Türkmən ədəbiyyatı üçün qiymətsiz olan bu şəxsiyyət türkmən ədəbi dilinin banisi oldu. Özündən sonra gələnlər üçün ədəbi məktəb olan şairin dominantlığı bu gün də türkmən ədəbiyyatında inkarolunmazdır. İlk öncə şairin harada doğulmasına, təhsilinə, ilkin ədəbi mühitə nəzər salaq. Bu, təəssüfləndirici haldır ki, böyük türkmən şairinin doğum və ölüm tarixi tam dəqiqləşdirilə bilinməmişdir. Amma bəzi mənbələrdə və xalq arasında bəzi fikirlər var: bu məlumatlardan belə qənaət hasil olur ki, Məxdumqulu 1720-ci illərin axırı 1730-cu illərin əvvəllərində Türkmənistanın Qara-Qala rayonunda anadan olmuşdur. Doğrudur, prof. P.Xəlilov onun doğum və ölüm tarixini göstərir (1730-1780). Lakin fikrimizcə, bu rəqəmlər hələ tam sübutunu tapmayıb, amma təxmini tarix kimi buna əsaslanıla bilər (36, 169; 37, 273). Son dövr bəzi nəşrlərdə şairin doğum və ölüm tarixi bir qədər də dəqiqləşdirilib. Belə ki, onun doğum tarixi 1733, ölüm tarixi isə 1782-ci il göstərilir (2, 331). Onun şair ailəsində dünyaya gəlməsi də taleyində müəyyən rol oynamışdır (Nəzərinizə çatdıraq ki, Məxdumqulunun atası türkmən ədəbiyyatında müəyyən izə malik olan Dövlətməmməd Azadidir. Etiraf etmək lazımdır ki, Azadi yaradıcılığındakı əxlaqi-didaktik məzmununa üstünlük meyili türkmən ədəbiyyatının sonrakı inkişafında müəyyən təsirə malik olmuşdur). Beləliklə, M.Fəraqi öz atasından dərs alaraq, həm də müəyyən mənada onun təsiri ilə formalaşır. Sonra təhsilini mədrəsədə davam etdirir. Bu da onun sonrakı yaradıcılığını müəyyənləşdirən amillər sırasına aiddir. Onun bəzən sufianə fikirləri ifadə etməsi, klassik şeir janrlarına da

müraciət etməsi mədrəsə təhsilinin bəzi məqamlarda təzahürü kimi özünü biruzə verir (bir şeyi xüsusi olaraq nəzərə almalıyıq ki, bu təhsil əsas etibarilə Şərq klassiklərinin yaradıcılığına söykənirdi). Öz yüksək istedadı və qabiliyyəti sayəsində ibtidai sinfi tez başa vurmuş və təsərrüfat işlərində, mal-qara otarmaqda, torpaq əkib-becərməkdə atasına kömək etmişdir. Bir qədər sonra gümüş işləri üzrə tanınmış zərgər olub. Sonrakı təhsilini Kərki və Buxarada almış, Xivə şəhərinin Şirqazi mədrəsəsində başa vurmuşdur. O, Şirqaziyyə şeirlər həsr etmiş və orada keçirdiyi üç ili ömrünün ən xoş xatirəli günləri kimi yada salmışdır.

M.Fəraqi əslən köklən tayfasındandır. Şeirlərindən birində özünü belə nişan verir:

Bilmeen soranlara aydın bu qarıp adımız:

Aslı-qerkez, yurdı – Etrek, adı – Maqtımquludur.
(150, 104)

Onu da xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, şairin yaradıcılığına və dünyagörüşünə taleyinin dramatik hadisələri öz möhürünü vurmuşdur. Şairin sevdiyi qız Mənli ona qismət olmamış, ata-anası onu varlı oğlana əvə vermiş və külli miqdarda başlıq almışlar. Güman olunur ki, Məxdumqulu bir müddətdən sonra Ağ-Qız adında dul qadınla ailə qurmuş, onların iki oğlu olmuş, lakin elə körpə yaşlarında vəfat etmişdir. Yalnız bu deyil, ömrü boyu onu izləyən əzablı tale yolu ona «Fəraqi» təxəllüsünü qazandırır. Onun şeirlərindən belə nəticə çıxarmaq olar ki, o, iranlılara əsir düşmüşdür. Bundan başqa Məxdumqulu şeirlərində itirdiyi qardaşlarının iztirablarını qələmə almış, yaxın qohumlarının illik ayrılıq

həsərətini yada salmışdır. O, iyirmi bir yaşında olarkən, eyni gündə bacısı Xanmənli ilə, digər bacısı Canəsəni həyat yoldaşı Bayramla bir gündə itirmişdir. Bu faciəli hadisə onun düşüncəsində dərin iz buraxır. «Virana qeldi» şeirində bu hadisəni böyük bir kədərlə anladır (97, 160). İki oğlunun (Nəzərinizə çatdıraq ki, böyük oğlunun adı Sarıdır, o yeddi yaşında ikən vəfat edib. İkinci oğlu İbrahimi isə on yaşında itirib (178), digər doğmalarının ölümünü görən, sevdiyi qıza qovuşa bilməyən şairin bu üzüntülərini şeirlərində tez-tez yada saldığı daim hiss olunur. Uzun müddət vətəndən kənarında olan, qürbət acısı yaşayan şairin qəriblik duyğuları da şeirlərində əks olunmaqdadır. Lakin o, yalnız öz acılarını deyil, xalqının, dövlətinin də qayğısından doğan narahatlıqdan da üzülürdü. O, müstəqil dövlət uğrunda mübarizə aparan Çovdur xanın ölümünü heç cür qəbul edə bilmirdi. Çünki bu şəxsiyyətin timsalında dövlətinin qurtuluşunu görürdü. Bu münasibətlə «Zarlar içində» şeirini yazdı:

Çovdurxan qör ejim, könül direqim,
 Sen verət bolup sen zarlar içində.
 Qökləndə pelvanım, ilə qereğim,
 Xalkı qoyup qitdin narlar içində. (150, 251)

Çovdurxanı özünün könül dirəyi adlandıran şair onun vəfatından doğan kədərini bu misralarında göstərmiş, onun elə gərəkli olduğunu bir daha vurğulamışdır.

Maqtımqulu, xemdem, akıl sırdaşın,
 Tuta bilmez özün, döküp qözyaşın,
 Duman aldı daqlar – kemerin başın,

Ay-qünler batdılar zarlar içinde. (150, 251)

Bu misralar kifayətdir ki, şairin pəhləvan kimi qüvəndiyi, xalqına gərəkli olan insanın ölümü ilə ümidinin söndüyünü və kədər içində qaldığını hiss edək.

Bütün bu kədərli hadisələr, sevdiklərini itirməsindən yaşadığı faciə, davamlı acılar onu ümidi qırılan bir insan kimi təsirləndirmiş və çox güman ki, «Fəraqi» təxəllüsünü də bu səbəblə götürmüşdür. Onun pessimist əhval-ruhiyyəli şeirlər (əslində onu tam olaraq bədbin şair adlandırmaq da olmaz. Hətta pessimist ruhlu şeirlərində belə müəyyən əzmkarlıq özünü göstərir) yazmasının səbəblərindən biri də Nadir şahın zülmü, onun xalqına yaşatdığı ağrı-acılar olmuşdur. Şairin çəkdiyi acılar, qəribçilik, ayrılığa düşməsi bu təxəllüsün yaranmasında müəyyən rol oynamışdır. Bu təxəllüsün götürməyinin səbəbini belə izah etmişdir:

Ayra düşüb Kəbeden, qoydum Pıraqı adıma,
 İl-ulusu, xanadanım, düşdi peder bu qün yadıma,
 Qer ki, qarakçı bu qün qol urdı qövxez zadıma,
 Valıdım, Mekqe-Medinəm, məxribanım, kayda sen?
 (150, 38)

Şairin təxəllüsü ilə bağlı prof.P.Xəlilovun da yozumu bizim mülahizələrimizi təsdiq edir: «Dinlik, rahatlıq, birlik istəyən şair müharibələr, çəkişmələr, basqınlar selinə düşüb eldən, qohum-əqrəbadan ayrılmış və bu dözülməz dərddən fəraq etmişdir. Atasını, iki qardaşını itirməsi, övladlarının vaxtsiz ölümü, sonralar özünün qocalıq əzabı şairi kövrəldib

fəraqa salmışdır» (38, 275). Müəllif fikirlərini əsaslandırmaq üçün bir bənd şeiri nümunə olaraq göstərib:

Yigitlik fəslini qışa yetirdim,
Kamillik gəştisin çayda batırdım.
Böyük fikrə düşdüm, aqlım itirdim,
Diri ikən, ölü olub çaldım mən. (38, 275)

Orijinalda:

Yigitlik paslını qışa etirdim,
Kəmillik gəştisin derya batırdım,
Beyik pikre qaldım, aqlım yitirdim,
Tirik erke, öli bolup qalıp men. (150, 33)

«Məxdumqulu» adı ona atası tərəfindən verilib. Babasının adı da Məxdumqulu olmuşdur. Türkmən yaşlı nəslinin nümayəndələrinin dediyinə görə şairin babasının zamanında „məxdum“lar olublar. Məxdum sözünü ərəbcədən çevirəndə „Allahı sevən“, „Allahın qulu“ mənasını ifadə edir.

Türkmən ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni fikir tarixinin ən böyük nümayəndəsi olan Məxdumqulu Fəraqi son dərəcə mürəkkəb, çətin və keşməkeşli bir həyat yolu keçmiş və zəngin yaradıcılıq irsi qoyub getmişdir. Bu yaradıcılıq yolunun ümumi təhlil süzgəcindən keçirilməsi göstərir ki, o, ruhən ədəbiyyata bağlı olmuş, siyasi həyatın qoynuna ədəbi mühitdən atılmış, bundan sonra isə siyasi görüşləri olduqca mükəmməl şəkildə poeziyasında özünə yer almışdır. M.Fəraqi poeziyanın müxtəlif janr və formalarına müraciət etmiş, çeşidli mövzulara üz tutmuş, lakin heç bir zaman yazmaq xatirinə qələm çalmamış, bədii yaradıcılığı öz siyasi ideallarının əksi və tərənnümü üçün sanki mərama çevirmişdir. Onun bütün yaradıcılığı vahid bir ideala – azadlıq, birlik məfkurəsinin ədəbi-bədii və ictimai-

siyasi zəmində yaranması, yayılması və gerçəkləşməsi işinə yönəldilmişdir. Bu anlamda onun yaradıcılığı XVIII əsrdə türkmən ədəbiyyatında azadlıq, istiqlalçılıq və birlik ideyalarının oyanışı və formalaşmasının başlanğıcı və təkanverici amili kimi dəyərləndirilməlidir.

Bu günə onun bütün əsərləri gəlib çıxmayıb. Şairin əlyazmalarının bir hissəsi hələ onun sağlığında, İran tərəfdən türkmən torpağına edilən aramsız basqınlar zamanı itirilmişdir. Bu barədə şairin «Reyqan eylədi» («Fəqan etdi») adlı şeirində maraqlı məlumat var. O, fələyin təqdiri ilə yazdığı kitabların öz gözləri baxa-baxa selə düşüb axdığını böyük ürək ağrısı ilə təsvir edir. Şeirin mətnindən anlaşılır ki, iranlılar qəfildən türkmənlərin başının üstünü alıb, insanlar pərən-pərən düşüb. Bu hücum sayəsində kimini qolu bağlı qul kimi əsir aparıblar, kimi həqq ödəyib, əsirlikdən canını qurtarıb. Həmin qaçqovluq zamanı şairin əlyazma kitabları da çayda axıdılmışdır. Şair bunu xatırlayaraq fələyin rəhmsizliyindən şikayətlənir:

Şum pelek birexim,	mana Zalım fələk rəhimsizdir,
bildirdi,	mənə bildirdi,
Aqlamaktan qül yüzlerim	Ağlamaqdan gül üzümü
soldurdu.	soldurdu,
Qolyazma kitabım sile aldırdı,	Əlyazma kitabımı selə
Düşmanımı Jeyhun derya	aldırdı,
eyledi...	Düşmənimə Ceühun çayı
	eylədi...

(150,101)

Şairin əsərlərinin digər əlyazmalarının itib-batmasına səbəb isə qohumlarının, yaxın adamlarının, şairin əsərlərinin üzünü köçürüb saxlayan savadlı şəxslərin əsir düşməsi ilə əlaqədar olmuşdur. Əsir düşmüş adamlar qorxudan şairin

şeyrlərinin bir hissəsini çaydan keçəndə suya atmışlar. Elə bu və digər səbəblərdən onun nə qədər əsər və şeir yazdığı bilinmir, avtoqraflar olan yazılar, demək olar ki, saxlanmayıb, dərc olunmuş şeirlərin çoxunun adını şairin özü yox, kitabının müəllifləri qoymuşdur.

Onun bütün yaradıcılığında xalqın ruhu hiss olunur. Zəminsiz heç nə yaranmadığı kimi, M.Fəraqi dühası da ənənələrə borclu idi. Onun poeziyası milli-ədəbi ənənələrə söykənirdi. Şair həm folklordan, xalq müdrikliyindən, həm də klassik ənənədən yararlanmışdır.

Folklor ənənəsi

Dünyanın ən yaxşı söz sənətkarları öz yaradıcılıqlarında şifahi xalq ədəbiyyatı ilə qırılmaz tellərlə bağlı olmuşlar. Bu ədəbiyyat onların əlində xalq ruhunu, xalq mənəviyyatını, xalq müdrikliyini, onun məişət və milli xüsusiyyətlərini, arzu və istəklərini, dünyagörüşünü, poetik hisslərini yaxşı dərk etmək və bütün bunları sadə, xəlqi formada göstərmək üçün gözəl vasitə olmuşdur.

Böyük həyat həqiqətlərini daha mükəmməl bir sənətkarlıqla ifadə edən el ədəbiyyatına, ümumən xalq sənətinə zəngin bir mənbə kimi baxan yazıçılar folkloru statik, dəyişməz bir şey kimi qəbul etməyərək, onu daim hərəkətdə, təkamül və təkmilləşmədə, yeniləşmə halında almışlar. Lakin şifahi xalq yaradıcılığının yazılı ədəbiyyata təsirini qəbul edərkən, eyni zamanda, digər bir prosesi də nəzərə almaq lazımdır. Çünki xalq ədəbiyyatından gələn hər hansı bir motiv yazılı ədəbiyyatı zənginləşdirdiyi kimi, mahir və kamil sənətkarın qələmindən çıxan bir əsər də öz növbəsində şifahi

söz sənətinə təsir edərək, onu yeni ideyalarla, bədii xüsusiyyətlərlə daha da dolğunlaşdırır.

Məlumdur ki, bütün yazıçılar xalq yaradıcılığından bəhrələnir, hətta bu xüsusiyyəti özləri üçün şərəf sayırlar. Lakin onların heç də hamısı istəyinə nail ola bilmir. Bu, onunla izah oluna bilər ki, şair ilk növbədə, mənsub olduğu xalqın əsrlərdən bəri yaratdığı zəngin mədəni irsi çox dərindən bilməli, ona ruhən, qəlbən bağlı olmalıdır. Bu xüsusiyyətlər isə bütün kamilliyi ilə Məxdumqulu Fəraqi yaradıcılığında öz vəhdətini tapmışdır.

M.Fəraqinin ilk əsərlərindən məlum olur ki, o, xalq şeirini lap erkən yaşlarından yaxşı bilmiş və bu, şairin istedadına qol-qanad vermişdir. Onun xalqın qəlbində özünə yer tapması səbəblərindən biri də onun xalq yaradıcılığı ənənələrini bacarıqla mənimsəməsi və yaradıcı şəkildə inkişaf etdirməsidir. O, böyük məharətlə yeni, qabaqcıl ideyaları xalq ədəbiyyatının poetik formalarında tərənnüm etməyi bacarırdı. M.Fəraqi yaxşı bilirdi ki, iş heç də bu və ya başqa bir motivin folklordan hazır şəkildə alınmasında deyil, xalq poeziyası ənənələrinin yaradıcı surətdə mənimsənilməsindədir. Bu səbəbdəndir ki, folklor özünün bütün bədii imkanları, təsvir vasitələri ilə tez-tez şairin köməyinə gələrək, ona həyat həqiqətlərini daha yaxşı ifadə etmək, obrazların milli xarakteristikasını, xalq koloritini bütün təfərrüatı ilə vermək, istər siyasi-ictimai, istərsə də məişət səhnələrini bədii şəkildə canlandırmaq üçün gözəl imkanlar yaradırdı. Odur ki, şairin hər bir əsərində xalq həyatı, xalq nəfəsi, onun istək və arzuları, adət və ənənələri, zəngin mənəviyyatı duyulur, hiss olunur. Onun yaradıcılığı bəzən folklorla o qədər qaynayıb qarışır ki, onları xalq poeziyası nümunəsi hesab edir-sən. Şair dastanlar

yaradan ulu babalarından – ən müdrik sənətkar olan xalqdan öyrənir, onun zəngin mənəvi sərvətindən bol-bol istifadə edirdi.

M.Fəraqi folklardan istifadənin belə üsuluna o zaman əl atır ki, hadisə və əhvalatın təsviri, yaxud insan xarakterinin mənəvi aləminin açılmasında xalq yaradıcılığı nümunələrinin tətbiqinə böyük ehtiyac duyur. Şair yaradıcılığında folklor xəzinəsindən yerli-yerində istifadə edir. İşlətdiyi atalar sözləri, el məsəlləri, aforizmlər şeirlərində milli koloriti artırır, gücləndirir.

Xalqın mənəvi sərvəti olan folklor mənsub olduğu xalqın tarixi ilə qırılmaz tellərlə bağlıdır. O, millətinin tarixi, dünyabaxışı, adət-ənənələri, mədəniyyətinin əksini tapdığı parlaq bir aynadır.

Bütün xalqların folkloru onun tarixi qədər qədimdir. Xalq təfəkkürünün yaratdığı obrazlılıq folklorun inkişafındakı qanunauyğunluqla bağlıdır. Şifahi xalq ədəbiyyatının həcmcə yığcam, məna və məzmunca zəngin, bədiilik baxımından mükəmməl janrları xalqın dünyagörüşünü, həyatı təcrübəsini, fəlsəfi düşüncəsini, müdriqliyini əks etdirən söz xəzinəsidir. Bu, elə bir ədəbi xəzinədir ki, problem və mövzu olaraq nə vaxt ona müraciət etsən, aktualdır və yeni elmi fikir, mülahizə yürütmək, araşdırmalar aparmaq üçün geniş meydanı vardır.

Türkmən xalqının folkloru milli-etnoqrafik xüsusiyyətlərə, digər türk xalqları ədəbiyyatı ilə ümumilikdə üst-üstə düşən cəhətlərə görə tədqiq oluna bilər. Lakin bizim dissertasiyanın istiqaməti bu yönümdə olmadığı üçün bu məsələlərə toxunmuruq. M.Fəraqinin xalq ədəbiyyatı ilə yaxınlığını təmin edən cəhətlərdən ilk olaraq onun oba-oba, oymaq-oymaq gəzməsi, türkmənin əski görüşlərinin

etnogenetik fakt kimi onun yaradıcılığında meydana çıxmasıdır.

Bütün şairlər sənət və ədəbiyyata gəlməzdən çox-çox əvvəl, bu və ya digər dərəcədə, hökmən xalq ədəbiyyatının və xüsusilə klassik şeirin təsiri altında olur. Konkret bədii fakta söykənən bu cəhəti dünyanın bir sıra görkəmli xadimləri döndönə qeyd etmişlər. Bu, ondan irəli gəlir ki, xalq şeiri, xalq poeziyası, bir sözlə folklor heç bir yad təsirə məruz qalmadan, ağızdan-ağıza, nəsil-dən-nəsilə keçərək daha da cilalanır, büllurlaşır və söz sərraflarının diqqətini özünə cəlb edir. Dünya ədəbiyyatında elə bir şairə rast gəlmək olmaz ki, o, körpəlikdə ya tərbiyəçisinin, ya anasının, ya da yaxınlarının danışdıqları gözəl xalq poeziyası motivində araya-ərsəyə gələn dolğun, bədii nümunələrdən faydalanmamış olsun. Məxdumqulu Fəraqi də bəzi şeirlərini bilavasitə xalq yaradıcılığı motivləri üzərində qurmuş, həm forma, həm də məzmun-mündəricə komponentlərindən faydalanmışdır.

Məxdumqulunun əsərləri xalq tərəfindən sevilmiş, musiqiçilər və baxşılar (aşıqlar – F.A.) tərəfindən nəsil-dən-nəsilə ötürülmüş, buna görə də onun şeirləri indiyə qədər gəlib çıxmışdır. Şairin şeirləri xalq dilinə yaxın olduğu üçün xalqın ürəyindən heç vaxt silinməmişdir. O, çətin başa düşülən, varvarizm və arxaizmlərlə dolu olan kitab dilindən imtina etmişdir. Məhz bu səbəbdən də onun yaradıcılığı insanlar tərəfindən asan qavranılıb, onun misralarının xeyli hissəsi atalar sözləri və hikmətli kəlamlara çevrilib.

Onun haqqında əfsanələr türkmən mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilib. Şairin məzarı xalq üçün ibadət yerinə, müqəddəs ziyarətgaha və dilək, arzu yerinə çevrilib.

«Türkmən poeziyasının atası» adlandırılan şairə təsir göstərən xalq yaradıcılığı onun əsərlərinin qayəsinə çevrilib. «Xalq tərəfindən yaranan, əzbər-lənən, sevilən mahnılar və dastanlar, eyni zamanda, dağınıq halda yaşayan müx-təlif türkmən qəbilələrini mənəvi cəhətdən birləşdirməyə kömək edirdi» (16, 144).

Xalq dilini öz yaradıcılığı üçün əsas qəbul edən Məxdumqulu, onun ədəbiyyatından da geniş miqyasda bəhrələnmiş, istifadə etmişdir. Şair əsərlərində, xalq dastanlarında tərənnüm olunan qəhrəmanları oxucularına ən saf, təmiz, sevgiyə və dostluğa vəfali, xalqa və vətənə sadıq, haqq və ədalət saydıqları iş uğrunda bütün məşəqqətə dözməyə hazır, gördükləri hər bir işdə ardıcıl olan ən yüksək insanlar kimi göstərirdi. Türk qəhrəmanının rəşadətindən vəcdə gələn şair, oxucularını bu qəhrəmanlar kimi mətənətli olmağa səs-ləyir və özünün də onlar kimi olmaq arzusundan təkrar-təkrar yazırdı:

Şərap içip, serxoş bolup seqresem,
Qanım janın qıyım-qıyım doqrasam,
Qöroqlı dek daqdan-daqa uqrasam,
Ya reb, xabar bilerinmi, yar, senden! (150, 56)

Fəraqinin şeirlərində (şeirləri orijinalda təqdim etməyimizin əsas səbəbi dilimizə olunan tərcümələrin bizi tam qane etməməsi oldu. Həm də düşündük ki, orijinalda daha dəqiq şərh vermək olar) şifahi xalq ədəbiyyatının ən çox yayılmış növlərindən biri olan nağıllardan geniş şəkildə istifadənin də şahidi oluruq. Nümunə üçün bunlardan birini qeyd edək. Bilirik ki, şairin yaradıcılığında dostluğu tərənnüm

edən şeirlər çoxdur. Və o, hər tanıdığı adamın sənə dost olmadığını, dostluq üçün bir çox şərtlərin gərəkdiyini vurğulayır. Dostu gərək elə seçsən ki, səni qorumaq əvəzinə şikəst etməsin (əslində bunu həm cismani, həm də mənəvi baxımdan yozmaq olar). Bununla əlaqədar o, el arasında uzun illərdən bəri davam etməkdə olan «Ayı dostluğu» nağılını oxucusunun nəzərinə çatdırır və onun təsəvvüründə ağılsız bir dostu tam etibar ola bilməyəcəyi fikrini formalaşdırmağa çalışır. Bu nağıla görə bir kəndli bir ayı ilə dost olur. Günlərin bir günü kəndli yatan zaman bir milçək onun üzünə qonur. Ayı milçəyi qovmaq istərkən böyük bir daşı götürüb yatan dostunun başına vurur. İnsanları belə «dostluqlardan» qorumaq üçün şair yazır:

Akmak bilen sırdaş bolsan bir saqat,
Pınxan sırım saklap bilmez, daş döker:
Dostluk açsan bir bivepa yar bilen –
Qayqı bilen daxanından diş döker.

Şair məsləhət görür ki, axmaq adamla dostluq etmə. Əgər beləsini özünə sırdaş seçsən sənənin sirrini bütün el ilə bir edər. Sən ona dostluq əlini uzatsan o sənənin qayğı bilən başına «daş» tökər.

Bedasıl qötermez bəş qün mesliqi,
Kelpezə yutdurmaz ajdar maslıqi,
Bilqin, uzak qiyməz ayı dostluğu
Qaxrı qelse, depen üzre daş döker. (150, 45)

Ümumiyyətlə, Məxdumqulu yaradıcılığında bir çox folklor motivlərinə rast gəlinir ki, bunların bəziləri sırf milli motivlərə söykənir, bir qismi isə dünya xalqlarının şifahi yaradıcılığında özünü göstərən analogi motivlərlə üst-üstə düşür. Yəni, şairin şeirlərində bəzi misralara rast gəlirik ki, bunlar türkmən xalqı, həmçinin başqa xalqlar arasında yayılmış olan nağılları xatırladır:

*Qeçi qurt dostluğuna menqzer edişinq.
Qoyuna qardaş bolmaz qurtdan
Qurdun qözünde ot yanar,
Şaqal-tilkiler qurt bolmaz. (150, 229)*

Bilirik ki, bütün xalqlarda qoyun-qurd münasibətləri ilə bağlı olan kifayət qədər analogi motivlər var. Eyni zamanda tülkünün hiylə rəmzi olması da bu zəmindən qaynaqlanır.

Bəzi motivlərə də rast gəlinir ki, bu da özünü əslində türkçülük baxımından daha aydın göstərir. Qədim türk mifologiyasından gələn bəzi inanclar ya olduğu kimi, ya da müəyyən qədər deformasiyaya uğramış şəkildə Məxdumqulu yaradıcılığında özünəməxsus yer alır. Məsələn, bunlardan qurdla əlaqəli olanları qeyd edə bilərik (Bilirik ki, qədim türk inanclarına, mifik təfəkkürünə görə Qurd tülkün himayədarı, bələdçisi və s. kimi təsvir olunur. Hər halda M.Fəraqinin bir çox şeirlərində rast gəldiyimiz qurda qarşı müsbət münasibət, mərd insanın bu xüsusiyyətini qurdla müqayisə etməsi bizə əsas verir ki, bu misraların arxasında türk toteminin durduğunu iddia edə bilək):

*Mert yiqit mert ərden öner,
Namart asıl-xa mert bolmaz.
Qurdun qözünde ot yanar,
Şaqal-tilkiler qurt bolmaz. (150, 229)*

Lakin onu da nəzərinizə çatdırmaq ki, Fəraqinin şifahi xalq ədəbiyyatı ilə əlaqəsi yalnız atalar sözü, nağıllar, mifologiya ilə bitmir. Onun bəzi şeirlərində folklorun ən çox inkişaf etmiş və geniş yayılmış janrlarından biri olan tapmacalardan sığ-sığ istifadə olunur. Məsələn:

«Otıran yerim oy çukır,
 Basan yerim bay çukır,
 Bil elimde aldırqıç
 Bir elimde güldirqıç». (49, 173)

(Yəhər, üzəngi, yüyən,
 qamçı)

- kimi xalq arasında geniş yayılmış tapmacalara bənzədərək, şair bir çox əsərlər yaratmışdır. Bildiyimiz kimi o dövrlərdə (XVII-XVIII əsrlər) şairlər arasında öz yaradıcılıq istedadını, arifliyini bildirmək üçün üstüörtülü fikirləri, ifadələri, tapmacaları şeirlərində irəli sürmək adət şəklini almış, bir zəruri, özünütəsdiq faktına çevrilmişdi. Eləcə də Məxdumqulunun da bu formaya müraciəti həm xalqdan qaynaqlanma kimi, həm də dövrün adəti kimi təbii qarşılmalıdı (Əlbəttə, biz o iddiada deyilik ki, onun hansısa özünütəsdiqə ehtiyacı vardı. Sadəcə o, həm klassik üslubun, həm də xalq üslubunun, daha doğrusu folklorun bütün aparıcı janrlarında ən mükəmməl əsərlər yaratmışdır, o cümlədən də bağlamalar). Məxdumqulunun bağlamalarından danışanda yada dərhal Durdı şairlə olan deyişməsi düşür. «Xabar ber – Şeyledir!» adlanan bu şeirdə bağlamanın həm forma, həm də məzmun baxımından, eləcə də sorğuların sırf folkloru uyğun

yönəldilməsi, poetik gözəlliyi baxımından da mükəmməl nümunəsi yaradılıb:

Məxdumqulu:

O nəmedir, yaşıl-qızıl övüsyən?
 O nəmedir, ayağı yok tovusyan?
 O nəmedir, yedi derya bövüsyən?
 Şaxır bolsan, şondan bize xabar ber!

Durdı şair:

Ol ekindir, yaşıl-qızıl övüsyən,
 O yılandır, ayağı yok tovusyan,
 O balıqdır, yedi derya bövüsyən.
 Bizden salam bolsun, jovap şeyledir!

Məxdumqulu:

O nəmedir, torpak üste sürünmez?
 O nəmedir, adamlara qörünmez?
 O nəmedir, xiç bir dona bürenmez?
 Şaxır bolsan, şondan bize xabar ber?

Durdı şair:

Erenlerdir, zelil bolup sürünmez,
 Ol beladır, qelse, qöze görünmez,
 Yalan qürrün xiç bir dona bürenmez,
 Bizden salam bolsun, jovap şeyledir. (150, 447)

Məxdumqulunun digər «Kaydadıqı bilinmez» adlı çox məşhur bir bağlaması da var. Lakin buradakı fikirləri izah edənlər, tam şəkildə cavab verən hər hansı bir şair də olmayıb. Bu

şeyrdə M.Fəraqinin sualları həddindən artıq çətin şərhlər tələb edən bir tərzdə verilir:

Maqtımqulı, üç mün, üç yüzi dursun,
Dört mün dörd yüz kırk dörd sapasın sürsün,
Xer kim ussat bolsa, jolabın bersin,
Tört «dalın» bir «zidediqi» bilinmez? (150, 624)

Bədii əsərin dilində leksik materiallarla yanaşı frazeoloji vasitələr də mühüm yer tutur. Əsərdə bədiilik, obrazlılıq, emosionallıq, ekspressivlik kimi keyfiyyətlərin verilməsində frazeoloji vasitələrin – atalar sözləri və məsəllərin, hikmətli ifadələrin, aforizmlərin və bu bölgüyə daxil olan digər söz qruplarının rolu əvəzsizdir.

M.Fəraqi yaradıcılığında müntəzəm olaraq atalar sözləri və məsəllərə də rast gəlirik. O, ümumxalq dilindən, onun folklorundan, xalqın sınıanmış çoxəsrlik həyat təcrübəsinin dildə təsbit olunmuş, sabitləşmiş müdrik deyim və yozumlarından sənətkarlıqla istifadə etmişdir. O, şeirlərində dəfələrlə «İyr yat, iyr tur, altı pişegi artıq vur», «hüneri eqrende yiqren», «Yedi ölç, bir biç», «Tek elden ses çıkmaz», «işlemeyen dişlemez», «zer qadrını zerqer biler», «Hakikat acı bolar», «Akıl yaşda bolmaz, başda bolar», «Yiqide münq dürli hüner hem azdır» kimi sözləri və xalq məsəllərini məqsədəuyğun şəkildə və daha çox da əxlaqi-didaktik şeirlərində işlətməmişdi. O, öz nəsihətlərinin vacibliyini, onların mahiyyətini atalar sözləri və məsəllər vasitəsilə daha da qabarıq nəzərə çatdırmaq istəyib.

Məxdumqulunun elə şeirləri var ki, orada ya hər misrada, ya da hər bənddə atalar sözlərinə, məsəllərə, xalq hikməti nümunələrinə rast gəlinir:

Yamana yaqşı söz yokmaz, taşlanar,
Anlar ərin anlamı qüycləner,
İt yalın torpaqa dökən, xoşlanar,
Torpaqı, tabaqı, tası nəbilsin?

...Şifahi xalq ədəbiyyatının bəşəri mövzusu olan xeyir-şər, yaxşı-yaman kateqoriyalarını Məxdumqulu da ibrətamiz kəlamları ilə oxucuya çatdırır.

O, insanlara bu misralara çevirdiyi atalar sözləri vasitəsilə əxlaqi-didaktik fikirlərini aşılayır.

Anla sözüm, ner zərbını ner tanar,
Xar bakan xar tanar, zerqər zer tanar,
Ey yaranlar, ər yiqidi, ər tanar,
Namartlar yaqşını, pisi nəbilsin? (150, 321)

Bədii əsərlərin dilində atalar sözləri və məsəllər o zaman daha çox üslubi mahiyyət kəsb edir ki, onlar müəllifin ideyası və təsvir olunan hadisə ilə səsleşə bilsin. M.Fəraqi bu mühüm cəhəti hər zaman diqqət mərkəzində saxlamış, istifadə etdiyi atalar sözləri və məsəlləri təsvir olunan hadisələrlə elə müvəffəqiyyətlə əlaqələndirmişdir ki, bu hikmətli ifadələrin bədii mahiyyəti bir daha parlaq şəkildə özünü göstərir.

Ümumiyyətlə, qeyd etməliyik ki, Məxdumqulu yaradıcılığında folklor motivləri böyük bir tədqiqatın mövzusudur. Göründüyü kimi, şifahi xalq ədəbiyyatı şair üçün

ən mühüm mənbələrdən, qaynaqlardan biri olmuşdur. Tədqiqatçı R.Qurbanovun bu məsələ ilə bağlı M.Fəraqinin xalqdan aldığı daha mükəmməl formada qaytarması ilə bağlı dedikləri bütün çılpalıqları ilə həqiqətdir. «Onun iti zəkası isə xalqdan alınmış fikirləri yenidən xəyalında canlandırır, mükəmməlləşdirir, onları yenidən işləyərək təkrarən xalqa qaytarırdı» (49, 174).

M.Fəraqi poeziyasında xalqın əsrlər boyu həyat, məişət sınaqlarından çıxmış, hətta bu gün də öz əhəmiyyətini saxlayan atalar sözü və məsəllər, aforizmlər, hikmətli sözlər vardır ki, şair öz əsrlərində onlardan faydalanmışdır. Məxdumqulu poeziyasında müşahidə edilən dərin elmə, biliyə, irfana yaxınlıq, bələdlik, mənalı söz, qüvvətli aforizm, düşündürücü fəlsəfi kəlam və ifadələrin zərifliyi, ahəngdarlığı, melodikliyi, səda, səs ritmikliyi və s. - bunların hamısı xalq poeziyasından gələn xüsusiyyətlərdir.

Məxdumqulu şeirin səyyarlıq və axıcılığını təmin etmək məqsədilə xalqın təfəkkürünə, dil arsəalına sıx-sıx müraciət edərək, ən yaxşı, ən tipik, ən xəlqi söz, ifadə və deyimlər seçərək onu şair məharəti ilə mənalandırməğa nail olur. Dilin və təfəkkürün zəngin potensialından yaradıcı şəkildə faydalanmaq yolu ilə gedir. Onun sevgisi də, qəzəbi də, heyrəti də, həyəcanı da xəlqiləşir, qoşqulaşır və lay-lay onları təşkil edir.

Ümumiyyətlə, M.Fəraqinin şeir sənəti bir tərəfdən folklor, xalq yaradıcılığı, digər tərəfdən klassik türkmən poeziyasının ən dəyanətli sütunlarına söykənərək, onların ən gözəl cəhətlərini özündə əridərək orijinal bir poetik söz kimi meydana çıxmışdır.

M.Fəraqi şeirin əsas qaynaqlarından biri olan şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrindən şairin necə təsirləndiyini müəyyən qədər nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, böyük şairin əsərlərindəki poetik qüvvə, emosionallıq, oynaqlıq, sadəlik və ahəngdarlıq kimi gözəl keyfiyyətlərin hamısı öz mənbəyini xalq yaradıcılığı çeşməsindən alır.

M.Fəraqi mahir söz ustasıdır. Onun dil sənətkarlığını şərtləndirən amillərdən biri, bəlkə də, birincisi doğma ana dilinin imkanlarından, zəngin dil xəzinəsindən məharətlə, yaradıcı şəkildə istifadə etməsi, başqa dillərdən alınma söz və ifadələrə xüsusi həssaslıqla, ehtiyatla yanaşması idi. Bu cəhət, ümumiyyətlə, hər bir sənətkarın həm də milli mənsəbiyyətini, dünyagörüşünün səviyyəsini, milli zövqünü, milli əxlaq və şüur tərzini göstərmək, milli vətəndaşlığını qiymətləndirmək baxımından da xüsusi əhəmiyyət kəsb edən məsələdir. Deməli, dil faktı, dil problemi, hər şeydən öncə, vətən-millət-torpaq problemi ilə, şəxsiyyət, dövr-zaman-ədəbi proses ilə bağlı məsələdir. Bu cəhət Məxdumqulu Fəraqinin bütün ədəbi-bədii irsində aydın görünən başlıca məziyyətdir.

Klassik ədəbi ənənə

M.Fəraqi poeziyasına təsir göstərən digər mühüm bir amil yazılı ənənə oldu. Şair klassik ədəbi ənənədən, Şərq poeziyasının bədii-estetik təcrübəsindən sənətkarlıqla bəhrələnmiş, klassik şeirin elmi, fəlsəfi və ictimai məzmunu ilə əyaniləşən poetik sistemini incəliklərinə qədər mənimsəmiş, öz bədii kəşfləri ilə onu yeni mərhələyə qaldırmışdır.

Şairin yaradıcılığı Şərq mədəniyyətinin hərtərəfli inkişaf edib yüksək bir mərhələyə çatdığı dövrə təsadüf edir. Bu

zaman söz sənəti görünməmiş bir vüsət almış, bir çox görkəmli sənətkarlar yetişmiş, o cümlədən islam ədəbi-mədəni zəminində yüksələn türkdilli ədəbiyyatın gözəl nümunələri meydana çıxmışdı. M.Fəraqi əsərlərinin bədii özünəməxsusluğu doğma xalqının qədim inamı, Şərq adət-ənənələri və doğma mühitin bədii əksində daha aydın duyulmaqdadır. Yəni onun yaradıcılığında xalq təfəkkürünün inciləri nə qədər önəmli rol oynamışdırsa, eyni zamanda klassik ənənə də onun üçün qaynaq, mənbə olmuşdu. Həm çox zəngin olan, sürətli inkişaf etmiş, bir çox mütəfəkkirlər yetişdirmiş Şərq ədəbiyyatı, həm də öz doğma xalqının mövcud ədəbi mühiti onun poeziyasının söykəndiyi bir dayaq idi. O, öz istedadı ilə bu dayağı daha da möhkəmləndirdi, türkmən poeziyasına yeni bir nəfəs gətirdi.

Klassik türkmən ədəbi ənənəsi

Klassik ənənə birbaşa yazılı ədəbiyyatla bağlı bir istilah olduğu üçün ilk növbədə bu tipli sualları cavablandırmaq lazımdır: Türkmən yazılı ədəbiyyatının tarixi nə zamandan başlayır, bu ədəbiyyatın nümayəndələri kimlər idi?.. Bununla bağlı araşdırmalar apararkən diqqətimizi, ilk növbədə, Q.Qurbanovun tədqiqatı çəkdi. Çünki başqa mənbələrdə təsadüf etmədiyimiz bəzi faktlarla rastlaşdıq. Müəllif XIV-XV əsrlər türkmən şairlərindən danışır və onların müəyyən bir ədəbi mühitdə formalaşdığını qeyd edir. İlk şairlərdən biri kimi Mahmud Pəhləvanı göstərir. Bu şair XIII əsrin sonu – XIV əsrin əvvəllərində yaşayıb. Klassik üslubda yazıb-yaradan şair daha çox rübai və məsnəvi janrlarına üstünlük verib (122, 103). Digər bir şair Baba Saudaini qeyd edir. Bu şair isə XIV əsrin

sonu və XV əsrin əvvəllərində yaşayıb, dövrünə görə çox məşhur olub: «...XV əsrin tanınmış şairi olmuşdur. Sırf klassik üslubda yazan şair orta əsrlərdə çox sevilən qəzəl janrına tez-tez müraciət etməklə yanaşı, qəsidələr də yaradıb» (122, 105). Daha sonra müəllif XV əsr şairlərindən Ruxi Yazırı və Pir Pudanı da qeyd edir, onların yaradıcılıq xüsusiyyətləri barədə məlumat verir.

İnkaredilməz faktdır ki, M.Fəraqi nə qədər istedadlı olsa da, onu formalaşdıran müəyyən bir ədəbi mühit, müəyyən bir tarixi ənənə olmalıydı. Türkmən poeziyasının tarixi ənənəsindən, Məxdumqulu yaradıcılığına təsirindən danışanda üç yaradıcı insanı xüsusi qeyd etməliyik: XVI əsrdə yaşayıb-yaratmış Bayram xanı, XVIII əsrdə Dövlətməmməd Azadini və Nurməhəmməd – Qərib Əndəlibi. Məxdumqulu yaradıcılığında bu üç ədəbi şəxsiyyətin az və ya çox dərəcədə, hər birinin özünəməxsus rolu olmuşdur.

Xronoloji ardıcılığa riayət etsək, ilk növbədə Bayram xandan bəhs etməliyik. O, öz zəmanəsinin məşhur şairi olmuşdur. Onun həyatı ilə bağlı P.Xəlilov yazır: «Şeybanilərlə vuruşmada məğlub olaraq xarici ölkəyə mühacirət etməyə məcbur olan Babir Əfqanıstan və Hindistanda «Monqol» sülaləsinin əsasını qoyandan sonra onun sarayına şairlər, alimlər, incəsənət xadimləri toplaşmağa başladı. Babirin ordusunda türkmənlər də iştirak etmişlər. Türkmən döyüşçüləri içərisində öz şücaəti ilə fərqlənən, Babirə və onun varisi Humayuna dərin sədaqətinə görə etibar qazanıb saraya çox yaxın olanlardan biri Bayram xandır. Ədəbiyyatşünaslar belə təxmin edirlər ki, Bayram xan 1500-ci illərdə anadan olmuş, 1561-ci ildə öldürülmüşdür. Bayram xan Bədəxşanda Baharlı türkmənlərindəndir. Humayunun hakimiyyəti illərində o,

baharlılara başçılıq etmiş və hökmdarın ən yaxın adamı olmuşdur. Sonra vəliəhd Əkbərin tərbiyəsi Bayram xana tapşırılmış və ona atalıq rütbəsi verilmişdir. Lakin saray nüçəbələri Bayram xanı gözdən salıb onu hakimiyyətdən uzaqlaşdırmışlar» (29, 269). Ümumiyyətlə, hansısa dərsliklərdə, tədqiqatlarda verilən kiçik məlumatları, təzkirə və digər mənbələrdəki sadə informasiyaları çıxmaq şərtilə Bayram xan haqqında ilk dəfə ətraflı məlumata, elmi mülahizələrə və ciddi təhlilə Q.Əliyevin tədqiqatında rast gəlirik. Müəllif Bayram xan haqqında olan – böyük və kiçik, elmi və ya adi, bütün mənbələrdəki məlumatları toplamış, onun mühitini ətraflı öyrənmiş, şairin həyat və yaradıcılığını öyrənmiş və əsərlərini ciddi təhlilə cəlb etmişdir. «Türkmən şairi Bayram xan» adlanan bu monoqrafiya 1969-cu ildə rus dilində çap olunmuşdur. Q.Əliyev şairin ömür yoluna nəzər salır, onun saraya qədərki yolu, saraydakı həyat və saraydan onrağı yaşayışı barədə məlumat verir. Lakin o, əsas fikri, diqqəti şairin həyatına deyil, yaradıcılığına yönəlmişdir. Onu da diqqətinizə çatdıraq ki, Bayram xan ikidilli şairdir. Yəni iki dildə yazıb yaradıb: həm türkməncə «Divan»ı, şöhrətinə görə ondan heç də geridə qalmayan farsca «Divan»ı. O, farsca hətta o qədər mükəmməl bilib və o dildə elə şeirlər yazıb ki, ona uzun müddət İran ədəbiyyatı antologiyalarında yer ayrılıb və bu ədəbiyyatın populyar simalarından biri sayılıb.

Əslində Bayram xan Şərqi poeziyanın klassik üslubunda yazıb-yaradaraq (o, qəzəl, qəsidə, qitə və s. klassik janrlarda yazıb) məşhurlaşmasını yalnız fars dili ilə bağlamaq ədalətsizlik olardı. O, türkmən dilində sevə-sevə yazdığı şeirlərlə daha çox könülləri oxşayır. Türkcə «Divan»ı da farsçada olduğu kimi qəsidə ilə başlayır: burada XV-XVI ərin

istedadlı şairlərindən söz açılır, qəzəl janrı təriflənir və bu janrın fars yazıçılarının da yaradıcılığında aparıcı yer tutduğu göstərilir. Bayram xanın şeirləri həm müasir həyatdan bəhs edir, eyni zamanda bəzən mistizmi də təbliğ edir:

Ey pitnede mestane qezün, mazxarı-eşya,
Qün dek bari zerratij, axan aynıda peyda.

Onun yaradıcılığında bəzən sufizmin təsirini duymaq olur. Q.Əliyev qeyd edir ki, Bayram xan öz zəmanəsinin oğlu idi və daha çox öz dövrünün mənzərəsini şeirlərində yaratmağa çalışırdı. Onun lirik qəzəlləri humanizmə xidmət edirdi, çünki onun qaynaqlandığı Şərq ədəbiyyatı özü bütövlükdə bir humanizm lövhəsi idi. Bayram xanın da lirik qəhrəmanı bu humanizmə inanırdı. Müəllif Bayram xanın poeziyasının XVI əsr Hindistanında geniş yayıldığını və çox məşhur olduğunu da qeyd edir (101,104).

Məxdumqulu yaradıcılığında hərdən rast gəldiyimiz sufi meyilləri həm də Bayram xanın təsiri kimi də dəyərləndirmək olar. Lakin bu təsir ümumilikdə klassik Şərq poeziyasının nəticəsi idi.

Türkmən ədəbiyyatı dedikdə istər-istəməz yada dərhal XVIII əsr düşür. Çünki bu ədəbiyyatın özünü təsdiq faktı məhz bu dövrə təsadüf edir. Ümumiyyətlə, türkmən ədəbiyyatının inkişaf mərhələsi və sözün tam mənasında təşəkkül mərhələsi XVIII əsrdir. Bu əsrdə üç böyük ədəbi sima yetişdi: Dövlətməmməd Azadi, Nurmühəmməd – Qərib Əndəlib və Məxdumqulu Fəraqi.

Dövlətməmməd (1700-1760) M.Fəraqinin atası olub. Onun elm aləminə iki poeması – «Behiştname» və «Vəzi

Azadi» məlumdur. Birincisi dini səciyyə daşıyır və müsəlman aləminin, islam dininin qaydalarından bəhs edir. Həmçinin şair türkcə yazmağın əhəmiyyətindən danışır, ərəb və fars dillərində yazmaqdan özünün istəyərək boyun qaçırıldığını söyləyir (Bu məqamda onu Yusif Balasaqunlu, Əlişir Nəvai ilə müqayisə etmək olar).

Azadinin digər poeması – «Vəzi Azadi» orta əsrlərdə Şərqi ədəbiyyatında çox müraciət edilən «pəndnamələr» səpkisində yazılmışdır («pəndnamə» farsca nəsihət edən, əxlaq verən, nəsihətnamə mənasını verir). Biz bu səpgidə yazılmış əsərlərə və ya şeirlərə çox rast gəlirik. Elə ilk olaraq türk dünyasının azman şairi Y.Balasaqunlunun «Qutadqu bilik» əsərini xatırlatmaq istərdik. Bundan əlavə Nizaminin, Nəsiminin, Füzulinin və s. şeirlərində də bu motivə kifayət qədər rast gəlinir. Azadi də öz sələflərinin yolunu davam etdirir, Nizamidən gələn adil hökmdar, ədalətli mütləqiyyət ideyalarının təbliğinə çalışmışdır. Şair türkmən tayfalarının birləşdirilməsini, hakimiyyətin ədalətli hökmdara tapşırılmasını, rəiyyətə də hörmət və məhəbbət bəslənilməsini arzulamış və şeirlərində də bunu ifadə etmişdir. Şair padşahın, hökmdarın ədalətli olmasını istəyir. Çünki bir ölkədə əgər padşah zülm etsə, bu aləmin bərəkəti gedər və nəticədə insanlar ikiqat əziyyət çəkər:

Patışax kim zulmu-jabr etse bilin,
Bereketi qıtqey bu əlem əxlinin.
Erleru-suvlar. Aqaçlar, ey emin.
Nalış etqeyler xeme, ruyı-zemin.
Uşbu jabr zulmıdan ey biru-bar,
Quradık biz, barçalarmız xakisar. (105, 34)

Əlbəttə ki, Azadını tam şəkildə bir üsyankar şair kimi qiymətləndirmək olmaz. Doğrudur, poemada ümumi şəkildə bəzi şikayətlər, dövrədən, zəmanədən, dünyadan narazılıq motivləri var. Amma bunun sonrakı şairlərin (məsələn Məxdumqulunun) yaradıcılığı ilə müqayisə etmək özünü o qədər də doğrultmur:

Bolmaya misqin fakırların qünü,
Xer bir öyde qezmeqey aqa-ini.

Azadi də sələfi Nizami kimi doğruluğun, həqiqətin tərəfindədir. Onun fikrincə də əsl sənətkar səmimi olmalıdır. Burada məşhur sufi şair Cəlaləddin Ruminin bir kəlamı yada düşür: «Ya olduğun kimi görün, ya da görüldüyün kimi ol».

Azadının yaradıcılığı nəsihətlər ədəbiyyatı, örnəyi adlandırıla bilər. Onun əsərində özündən böyüyə hörmət, kiçiyə güzəşt, ata-anaya qayğı, müəllimə sevgi, qohumlara sədaqət, qonaqpərvərlik, insanlara humanist münasibət aşılır.

O, öz dövrünün böyük alimi, pedaqoqu və məşhur, tanınmış şairidir. Türkmən klassik ədəbiyyatının son nümayəndələrindən olan Azadının şeirlərində Firdovsi, Xoca Əhməd Yasəvi, Nizami, Sədi, Cami, Nəvai kimi şairlərin təsiri çox güclü formada hiss olunur (97, 5).

Onun qəzəllərində fəlsəfə, əxlaq, sosial məsələləri önəmli yer tutur. Bu əsərlərdə şairin fəlsəfi, əxlaqi və siyasi nəsihətləri var. Onun «Dad hey», «Bu hal ilə» kimi qəzəllərində sosial motivlər güclüdür. Şərq klassiklərindən bəhrələnən Azadi digər türk xalqları yazarlarına təsirsiz ötürməyib.

Şairə hörmət qazandıran, onu məşhurlaşdıran, yuxarıda bəhs etdiyimiz «Vəzi Azadi» poeması dövrünün dəyərli

əsərlərindən biridir. Poema dörd hissədən ibarətdir. İlk bölmədə Azadi ideal bir türkmən dövlətinin necə qurulmalı olduğunu göstərir. Öz dövrünün təhlilini verir. İkinci hissədə mərdlik, xeyirxahlıq kimi insani sifətlərin faydalılığı mövzu olaraq işlənmişdir. Üçüncü hissədə elmin əhəmiyyətindən bəhs olunur. Şairin fikrincə hər bir alimin borcu ilk öncə insanlığı və dini xalqa düzgün şəkildə anlatmaqdır. Şair idealsız alimi «kitab yüklü eşşəy» bənzədir. Dördüncü bölmədə dərvişlər haqqında bilgiler verilir (97, 6). Burada Əhməd Yasəvinin təsiri xüsusilə hiss olunur.

Bu qədər gözəl, əlvan bir yaradıcılığa malik şairin təsir dairəsinin az olmasına, kütləviləşə bilməməsinə səbəb isə onun dilinin ağırlığı, üslubunun çətinliyi olmuşdur. Onun yaradıcılığındakı humanist meyillər, nəsihətlər türkmən ədəbiyyatının sonrakı inkişafına müəyyən təsir göstərmişdir. İlk növbədə isə öz oğlu Məxdumqulunun yaradıcılığına. M.Fəraqinin şeirlərinin müəyyən hissəsinin əxlaqi-didaktik məzmununda olmasını, ilk növbədə, atasının təsiri ilə əlaqələndirmək olar. Nəsihətçilik ruhu şairə sanki atasından irsən keçmişdi. Onun sırf əxlaqi-didaktik şeirlərindən əlavə, demək olar ki, bütün şeirlərində hansısa bir əxlaqi dəyərə, nəsihətamiz bir fikirə və ya hər hansı atalar sözləri və məsəllərə rast gəlmək mümkündür. Fəraqi mollaların iç üzünü açmağa, insanları ayıq olmağa səsləyir:

Sap tutuşıp, xaibat atar tilkiler,
Arlı pelen, öler bolsan öl indi:
Arif bolup, mest bolupdır telkiler,
Dana molla, biler bolsan, bil indi.

Şair, eyni zamanda, öz oxucularını müsəlmana, daha doğrusu insana yaraşmayan hərəkətlərdən çəkəndirməyə çalışır:

Sam-sam adam bilen oturma, turma,
Zınxar, namart bilen xemsöxbet qurma,
Qadırdan, dostundan yüzün övürmə,
Barsan, depesine təc eder seni. (150, 533)

Atasının Məxdumquluya təsiri ilk növbədə, ailədən başlayır. Uşaqılıqdan atasından təlim-tərbiyə alan şair müəyyən qədər onun təsiri ilə formalaşmışdı. Əslində bir faktı etiraf etməliyik ki, Azadının üslubu bir qədər sadə, dili asan olsaydı, biz bəlkə də, türkmən ədəbiyyatının tarixini Məxdumquludan yox, elə ondan başlayardıq. Əgər o məşhur şair olmadısa, bu, heç də o, demək deyil ki, o zəif şairdir. Yox, ən azı Azadi Məxdumqulunun bir şair kimi, bir ictimai xadim kimi yetişməyində az əziyyət çəkməyib. Öz şeirləri, yaradıcılığı və mühiti ilə oğlunda erkən dövrdən şeirə, sənətə maraq oyadıb. Və son olaraq M.Fəraqidə rast gəldiyimiz əxlaqi-nəsihətamiz fikirlərin ilk zəminini atası yaradıb.

XVIII əsrin digər məşhur siması Nurmühəmməd – Qərib Əndəlibdir (1711-1770). Onun əsərləri Azadiyə nisbətən daha geniş yayılmışdır. Buna səbəb isə Əndəlibin folklor üslubuna yaxınlığı olmuşdur. Şair folklor ənənə və motivlərinə xüsusi meyil göstərmiş, öz yaradıcılığında dastan janrına üstünlük vermişdir. Bildiyimiz kimi «Leyli və Məcnun» əfsanəsini şifahi ədəbiyyatdan yazılı ədəbiyyata ilk olaraq N.Gəncəvi gətirib. Və neçə əsr keçdikdən, bu əfsanə sözün əsl mənasında yazılı ədəbiyyat nümunəsinə çevriləndən sonra (N.Gəncəvidən sonra bu mövzuda işləyən şairlərin hamısı onun əsərinin forma və

məzmununu olduğu kimi saxlayırdılar. Deyəsən, artıq bu mövzunun bir vaxtlar şifahi ədəbiyyata məxsusluğu unudulmuşdu) Əndəlib ona yenidən xalq ruhu verdi. Bu xalq əfsanəsinin folklorun aparıcı janrlarından olan dastan variantını işlədi.. Onun əsərində nəsrə nəzm növbələşir və vəhdət təşkil edir. O, eyni zamanda «Yusif və Züleyxa» süjeti əsasında dastan yaradıb. Bəlkə də folklorə meyillilik onun yaradıcılığında forma cəhətdən özünü daha çox göstərir. Hər halda bu, onun daima iki mənbəyə əsaslandığını göstərir: biri klassik Şərq ədəbiyyatı, digəri isə folklor. Əndəlib əslində böyük bir işin öhdəsindən gəlib. Klassik bir mövzuya folklor donu geyindirib. Hər halda nə qədər uğurlu olub-olmamasından asılı olmayaraq orijinal əsərlərdir. Bəs nə üçün şair aşiqanə mövzulara üstünlük verirdi? Bu sualın cavabını prof. P.Xəlilov belə verir: «Əndəlibin aşiqanə dastanlar janrına üstünlük verməsi hər halda XVIII əsrin ikinci yarısında türkmən poeziyasında xalq yaradıcılığı təsirinin qüvvətlənməsi ilə əlaqədardır. Bu təsir Əndəlibdə bütün əzəməti ilə üzə çıxmasa da, Məxdumqulu yaradıcılığında, onun davamçılarında mühüm yer tutur» (36, 166).

Əndəlibin dastanları ilə yanaşı «Nəsimi», «Sədi Vəqqaş» və «Oğuznamə» adlı poemaları vardır. Bundan əlavə müxtəlif mənbələrdə rast gəlinən və xalq ağızında yaşayan şeirləri də mövcuddur. Zənnimizcə şairin ən önəmli əsəri «Oğuznamə»dir. Milli, etnik mövzularla olan bağlılığını bu əsərində şair ortaya çıxarmışdır. «Sədi Vəqqaş» dini mövzuda yazılmış poemadır. «Nəsimi» poemasında Azərbaycanın böyük mütəfəkkiri, hürufi şair İmadəddin Nəsiminin həyatı, faciəli qətl, təriqəti, inancı uğrunda apardığı fədakar mübarizə öz

əksini tapıb. Məsnəvi şəklində yazılan bu poema İ.Nəsiminin türkmən ədəbiyyatına təsirini açıq-aşkar göstərir.

XVIII əsrin şairlərindən biri də Abdulla Şabəndədir. O, 1720-ci ildə Türkmənistanın Vas şəhərində dünyaya gəlib. Atasının adı Məmi, anasının isə Dövlətbikədir. Həyat yoldaşının adı Mənli olub. Şairin Seyidnəzər, Dövlətnəzər, Məmmədnəzər, Annumenli adlarında dörd oğlunun olduğu bildirilir. Şabəndə nəslinin nümayəndələri bu gün də Taqtu, Köneürgeç bölgələrində yaşayır.

Şabəndə Şirqazidə oxuyub, təhsil alıb. Öz dövrünün ziyalı adamlarından olub. Bəzi rəvayətlərə görə Məxdumqulu ilə də tanış və dost olublar.

Şairin ədəbi irsinə «Gül-bülbül», «Şabəhrəm», «Xocamberdixan» adlı dastanları, bir çox sevgi şeirləri və «Səyahətnamə» adlı əsəri daxildir. «Səyahətnamə»si dövrümüzə gəlib çatmamışdır. Özünün məhəbbət mövzulu şeirləri ilə əslində digərlərinə örnək olmuşdur. Onun şeirlərinin motivlərini yaşadığı hadisələr təşkil edir. Sevgi şeirlərini həyat yoldaşı Mənliyə həsr edib. Bunlar öz sadəliyi, səmimiliyi və təbiiliyi ilə seçilir. Şair «Cəpa eyledim» adlı şeirində yarının hicranından nələr çəkdiyini belə anladır:

Bir yarın uğrunda sergerdan bolup,
 Bu canıma munça cəpa eyledim.
 Yarın vısalını yüregme salıp,
 Bu canıma munça cəpa eyledim. (161, 43)

Onun şeirlərinin bir hissəsini də nəsihət dolu didaktika təşkil edir. Bu şeirlərində məqsədi insanları doğru yola çağırmaq, gənclərin mərd və yaxşı insan olaraq yetişmələrinə,

formalaşmalarına yardımçı olmaqdır. «Ne bilsin», «Kim biler», «İnsan uğraşsa», «Atı bolmasa» və s. şeirləri buna nümunədir. O, daima xalqını gözəlliklərə səsləyib, islam şəriətini, peyğəmbərin həyatını və s. bu kimi mövzularda onları maarifləndirməyə çalışıb.

Onun bəzi şeirlərində nəsihətlə yanaşı cüzi bədbinlik, daha doğrusu, bəzi çatışmazlıqların nəticəsi də göstərilir:

Oğrudan mal keçər, mıdam aç bolar.

Oğulsuz dövlət, sonı puç bolar.

Yoxsuzluk hem comart ere hiç bolar.

İyer yalı nanı, aşı bolmasa. (97, 130)

XVIII əsrin nisbətən az tanınan şairlərindən biri də Şeydayidir. O, Mançışlaq bölgəsində yaşayıb. Təhsilini o dövrün məşhur elm mərkəzləri olan Buxara və Xivədə almışdır. Doğum və ölüm tarixi haqqında dəqiq məlumatlar yoxdur. Yalnız XVIII əsrin ortalarında yaşayıb-yaratdığı məlumdur.

Şeydayi Orta Asiyada türk xalqları arasında «Gül Senuber» dastanını yazan şair kimi tanınır. Orta Asiyada «Kitabı Senuber», «Senuber Can», «Kitabı Şahzadə Senuber», «Dastanı Şahzadə Senuber» adı ilə tanınan «Gül Senuber» dastanı 1903-cü ildən başlayaraq Daşkənd, Səmərqənd, Buxara, Qazan, Kokand kimi şəhərlərdə daş basma olaraq bir neçə dəfə nəşr edilmişdir. Lakin bu nəşrlər elmi tələblərə cavab vermirdi. Hətta bəzi nəşrlərdə şairin adı belə verilməmişdir.

«Gül Senuber» məhəbbət mövzulu bir dastandır. Lakin bu «Leyli və Məcnun», «Tahir və Zöhrə», «Şahsənəm və Qərib» kimi əsərlərdən fərqlidir. Burada həyatı əzab-əziyyətlər

içərisində keçən qəhrəmanlara rast gəlinmir. Dastanın real həyatla əlaqəsi çox azdır. Əsərin məqsədi gənclərə əzimlilik, toxgözlük və s. kimi insani keyfiyyətlər aşılamaqdır. Bu keyfiyyət Sənubərin üzə-rində verilmişdir. Dastanda ərəb-fars təsirləri də hiss olunur. Dastanın şeir olan hissələrindəki 3-4 müxəmməsi nəzərə almasaq bütünlükdə qoşma janrındadır.

Şeydayinin şeirləri və bunlar haqqında məlumatlara XIX əsrdə yaşayan alimlərin və səyyahların əsərlərindəki qeydlərdə rast gəlinir (97, 230). Şairin bir çox şeirləri olmuşdur. Onun yaradıcılığında bağlamalara da rast gəlinir. Bu tipli şeirlərinin mövzusunun islam şəriəti, sufi baxışlar, türk xalqlarının keçmişini təşkil edir.

Şeydayi Məxdumquludan bir qədər öncə yazılı ədəbiyyatda dilin saflığına çalışan, bu yolda mücadilə aparan şair kimi yaddaşlarda yaşayır. O, ərəb və fars dilinin türkmən dilindəki dərin izlərini, ona göstərdiyi təsiri tənqid edərək belə bir şeir yazmışdır:

Şeydayi diyer, kəlam, mantıq eyesi,
İndi anı hiç kim gelmez diyesi,
Arap dili boldı sözler guyesi,
Dartışib dörd yana süyran tillerim. (97, 232)

Şairə görə, ərəb və fars dilinin türkmən şeirinin və ümumilikdə ədəbiyyatının içinə girməsi dili pozmaqda və xalqın başa düşə bilməyəcəyi yeni bir ədəbi dilin meydana çıxmasına səbəb olmaqdadır. O, türkmən mədəniyyətini, dilini öz şeirləri ilə xalqına yaxınlaşdırmağı, onlara uyğun formaya salmağı öz qarşısına məqsəd qoymuşdur. Şair bir çox

mövzuları şeirlərinə gətirsə də, əsas olaraq ilahi eşq və sosial mövzular daha çox yer tutur.

Şeydayinin şeirlərinin əlyazmaları Türkmənistan Elmlər Akademiyasında əlyazmaları bölməsində (3, 413, 682, 648, 659, 706, 1268, 2022 nömrəli sənədlərdə) saxlanılır (97, 231).

Bu dövrdə Məxdumqulu ilə təxminən eyni illərdə anadan olmuş bir şair var. Bu Məğruridir. Onun əsl adı Qurbanəlidir. Təxəllüs kimi Məğrurini götürmüş və bu adla da tanınmışdır. O, bu təxəllüsü mənsub olduğu Məğrup tayfasının adından götürmüşdür. Onun haqqındakı məlumatların əksəriyyəti B.Qarriyevin, A.N.Köseyevin, Q.Kaprovun və P.Nəpəsovun araşdırmalarına əsaslanır. Bu məlumatlara görə şair 1734-1735-ci illərdə anadan olmuş, 1810-cu ildə vəfat etmişdir. Xalq arasında dolaşan rəvayətlərdə onun baxşı olduğu bildirilir.

Məğrurinin dövrümüzə gəlib çatan ədəbi irsi «Şeyfəlmülk-Methalcemal», «Dövletyar», «Alıbey Balı bey», «Yusif Ahmet» adlı dastanları və qəhrəmanlıq şeirləridir. Əlbəttə, onun ədəbi irsi yalnız bunlardan ibarət deyil. Lakin elm aləminə yalnız bu bəhs etdiklərimiz dəqiq bəllidir.

Şairin həyatı ilə bağlı bəzi məlumatlara şeirlərində rast gəlinir. «Saltık» adlı şeiri (nəzərinizə çatdıraq ki, bu şeir də onun digər bir çox şeirləri kimi sonralar xalq mahnısına çevrilmişdir) onun Artıknıyaz adlı bir qızı sevdini ortaya çıxarır:

Dur qardaşım senden habar alayın,
Artıknıyaz atlı yarım aman mı?
Selbi dek boyları ay dek üzleri
Ak yüzənde zülp-i tarım aman mı? (97, 281)

Məğrurinin ailə qurub-qurmadiğı barədə heç bir yerdə məlumata rast gəlmədik. Lakin şeirlərinin birində uşağının olmamasını göstərən misralara rast gəldik:

Bu könülnin hoşluğu yalançıdan züryat gerek
Dünyədə yansa çıraqım bir nişan ister könül. (97,
281)

Şairin əksər şeirlərinin əsas qayəsini mərdlik keyfiyyəti və vətən sevgisi təşkil edir. «Yigide», «Başı gerek», «At yahşıdır», «İşanım», «Qayğıl», «Vatanım galdı», «İşin tanımaz», «Biar bolsa», «Bişib bolmaz», «Bellidir» adlı şeirləri onun vətən, millət sevgisini ortaya çıxarmaqla yanaşı, həm də XVIII əsr Türkmənistanının siyasi-iqtisadi durumunu da müəyyən qədər əks etdirir. Məğruri öz dövrünün siyasi ab-havasının verdiyi əhval-ruhiyyədən insanları, xüsusilə də gəncləri qorumaq istəmiş, bu məqsədlə də bir çox qəhrəmanlıq şeirləri yazmışdır. Şair mərdlik və namərdlik anlayışlarını qarşılaşdırmış, müqayisə etmiş və nəticə olaraq türkmən gəncliyini mərdliyə dəvət etmişdir. Elə bu baxımdan onu əxlaqi-didaktik şair adlandırmaq olar. Buna nümunə olaraq «Tanımaz» şeirindən bir bəndi diqqətinizə çatdırmaq:

Bir namert uğrasa, bir gün ganıma
Rengi qaçar akıl huşum tanımaz
Goç yigide bir görsetse meydanı
Baş qızar, söveş gün leşin tanımaz. (97, 282)

Onun hər zaman vətəndaşlıq qayəsi ilə yazıb-yaradan şair olmasını «Dövletyar» dastanı da sübut edir. Bu dastanın bir neçə əlyazma nüsxəsi məlumdur. Lakin bu nüsxələr arasında

müxtəlif fərqliliklər var. Bu variantların elmi şəkildə dəyərləndirilməsinə ehtiyac var. Hazırda dastanın Dəmirqazıq Qafqaz Türkmənləri arasında tapılan nüsxəsi əsl nüsxə kimi qəbul edilib. Dastan Dövlətyarın dostu Hatəmin qızılbaşlar ilə savaşı sonunda Dərbənddə Ağaməmməd Şahın əlində şəhid olması və Dövlətyarın bu zaman ortaya çıxması ilə başlayır. Bu dastan XVIII əsr tarixi ilə yanaşı ədəbiyyatı haqqında da məlumatlar verir.

Şairin «Şeyfəlmülk-Methalcemal» dastanı dastançılıq sahəsində yazılan ən dəyərli əsərlərdən biri kimi qiymətləndirilir. Dastanın içindəki «Tükemez dövlətin geldi», «Duşdı nazarım», «Azat eyledi», «İle begler», «Kayda gider sen», «Yarım geldi» şeirləri xalq arasında artıq tam bir folklor nümunəsinə çevrilib. Bu işə xalqın bu dastana olan sonsuz marağını və sevgisini göstərməkdədir.

Məğruri öz müasiri Məxdumqulu ilə tanış olmuş və onların çox yaxın münasibətləri olmuşdur.

Qeyd etdiyimiz, haqqında məlumat verdiyimiz şairlər klassik türkmən şeirinin nümayəndəsi olaraq az və ya çox dərəcədə Məxdumqulu yaradıcılığına öz təsirlərini göstərmişlər.

Klassik Şərq ədəbi ənənəsi

Şərq ədəbiyyatı məfhumu olduqca böyük bir anlayışdır. Həm də nəzərə alsaq ki, bəzən ədəbiyyat bir çox sahələrin də simvolu kimi işlənirdi, onda bunun çəkisinin hara vardığını hesablamaq olar. Yaradıcılığına həm folklor, həm klassik ədəbi irs təsir edən Məxdumqulu təbii ki bu zənginlikdən faydalanmışdır. Ona digər bir təsir klassik Şərq poeziyası

nümayəndələridir. Mədrəsə təhsili alan şair onlarla ilk olaraq orada tanış oldu, sonra isə öz şəxsi mütaliəsi hesabına onların hər biri ilə daha yaxından təmas qurmağa nail oldu (bu təmas, təbii ki, yaradıcı insanlara mənsub olub mənəvi və məcazi anlamda ifadə edilir). Elə bunun nəticəsi olaraq da Məxdumqulu Fəraqi Şərq mühitinin yetişdirdiyi bir şəxsiyyət kimi gözlərimiz önündə canlanır. O, Nizami Gəncəvi, Hafiz Şirazi, Sədi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli və Əlişir Nəvai məktəbində formalaşmış. Bu azman şairlər kimi o da xalqa xidmət etməyi, bir amal uğrunda qələmlə vuruşmağı qarşısına məqsəd qoyub: «Məxdumqulunu oxuyan hər kəs onun şəxsində ilk növbədə bir xalq şairi görür, onun öz el-obası ilə necə qürrələndiyinə, öz torpağını necə sevdiyinə, türkmən həyat-məişətini nə qədər geniş dərk etdiyinə, camaat üçün nəcib düşüncələrə daldığına şahid olur, onu ağsaqqal, elin dərdini daşıyan bir vətəndaş kimi qiymətləndirir. Bununla yanaşı, hər kəs Məxdumqulu əsərlərində tarixi keçmişin dərin izlərini görür və bu sənətkarın şeirləri bəşərə məxsus nəcabət tapır. Məxdumqulu həm milli qiyyətdə, milli düşüncələri, həyat-məişət tərzilə boya-boy canlanır, həm də bəşəri arzularla yaşayan mürəffəkkir sənətkar kimi yüksəlir. Bununla yanaşı, Məxdumquluda şərqliyə məxsus ümumi keyfiyyətlər vardır» (33).

Şairin Şərq ədəbiyyatına yaxından bələd olduğunu əsərlərində görmək olar. O, dəfələrlə Xəyyam, Firdovsi, Hafiz kimi şairlərin adını çəkmişdir. Eyni zamanda, Məxdumqulu Azərbaycan şairləri ilə də yaxşı tanış idi. «Bolsam» şeirində o, bir çox, o cümlədən də Azərbaycan şairlərinin (Nizaminin, Xəqaninin və s.) adını uca tutur:

Abu Saqıt, Omar Xayyam, Xemedanı,
 Ferdövsı, Nızamı, Xafız pervanı.
 Jelaleddin Rumı, Jamı elnamı,
 Alarnın yanında men xem san bolsam.

Müəllif bu şairlərin sadəcə adını çəkmir, həm də onların yazdığı əsərlərin adlarını da çəkir. «Medaynı» altında Xəqaninin «Mədain xərabərələri» qəsidəsi nəzərdə tutulmuşdur. Şair bu əsərin əxlaqi-didaktik çağırışı qarşısında heyran qalır:

Okıp idim Saadının men «Bostanın»,
 Qör ne ajap Xakanının «Medaynı»,
 İstər men «Şaxnama», «Sakinamanı»,
 Məlik Omar birlən Süleyman bolsam. (150, 112)

Şairin Nəsimi yaradıcılığına yaxından bələd olması elə bu şeirində üzə çıxır. Onun əsər qəhrəmanlarının macərələrini öz misralarına yerləşdirən Fəraqi özü də bu obrazlarının taleyini yaşayır. Ümumiyyətlə, onun bu şeiri şairin Şərq ədəbiyyatına nə qədər dərindən bələd olduğunu, bu klassik irsdən necə bəhrələndiyini göstərir. Yalnız Azərbaycanın deyil, bütünlükdə Yaxın Şərqlin mədəni mərkəzlərindən biri olan Gəncədə dünyaya göz açan N.Gəncəvinin əsərlərindən, onun öz dövrünə görə qabaqcıl humanist fikirlərindən bu sənətkarın hər iki mədəniyyətin varisi olduğu görünməkdədir. Nizami öz ana dilini dərindən bilməklə yanaşı, o dövrün elm dili olan ərəb dilini və fars dilini mükəmməl öyrənmişdi. Ömrü boyu bir an belə mütaliədən ayrılmadığına görə, get-gedə biliklərini təkmilləşdirərək dövrünün kamil bir aliminə çevrilmişdir.

Buna görə də Nizamini «hər şeyi bilən alim» mənasını verən «həkim» adlandırdılar. Şairin ömrü boyu elmi biliklərə yiyələnməsini sonralar «Xəmsə» («Beşlik») adı ilə bir yerə toplanmış beş poeması göstərir. Poemalarının qəhrəmanları, Firdovsi «Şahnamə»sinin obrazları və onların yaşadığı hadisələri ardıcılıq və məntiqlə bir neçə misraya sığışdırıla bilərsə, deməli bu artıq müəyyən izləyicilik də tələb edirdi. Bəzi başqa şeirlərində də Nizami qəhrəmanlarına rast gəlinir. Daha çox Xosrov və Şirin, Leyli və Məcnun obrazları ilə üzləşirsən.

Digər Şərq klassikləri ilə yanaşı Məxdumqulu yaradıcılığına təsir göstərən şairlərdən, Nəsimi, Füzuli və əlbəttə ki, Nəvaini də göstərmək olar. Nəsimi yalnız Məxdumqulu yaradıcılığına deyil, ümumiyyətlə türkmən şeirinin inkişafına xüsusi təsir göstərmişdir (XVIII əsr şairi Əndəlibin Nəsiminin həyatı, yaradıcılığı və əqidəsi, amali uğrunda mübarizəsinə həsr etdiyi «Nəsimi» poeması da bu təsirin nəticəsi kimi təqdim edilə bilər).

Anadilli şerimizin ilk nümayəndələrindən biri olan Seyid İmadəddin Nəsimi 1369-cu ildə Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri Şamaxıda anadan olmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatında həyatı əfsanə və rəvayət pərdəsinə bürünmüş şairlər arasında Nəsimi, bəlkə də, birinci yeri tutur. Bu isə onun qeyri-adi həyatı və fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Nəsimi poeziyası özünün nikbinliyi, gələcəyə inamı, insanın öz gözəllik və əzəmətini dərk edərək kamil bir varlığa çevriləcəyinə böyük etiqadı ilə səciyyələnilir. Heç şübhəsiz ki, orta çağların zülmətini, zülm və zorakılığını, insan hüquqsuzluğunu dəf edərək çağdaş dövrdə dönmədən kamilləşməyə doğru getməsində dünya ədəbiyyatının bir sıra

başqa klassikləri kimi Nəsimi yaradıcılığının da böyük təsiri olmuşdur.

İ.Nəsiminin mübariz şeirləri, ibratəmiz həyatı və faciəvi ölümü onu Yaxın və Orta Şərqdə türk dili anlaşılan ictimai-mədəni mühitlərdə çox məşhurlaşdırmışdır.

Fəraqinin bu qədər Şərq klassiki ilə əlaqəsi, şübhəsiz ki, onun yaradıcılığına öz təsirini göstərirdi. Və bu təsir xüsusilə sufi görüşlər baxımından reallaşdı. Doğrudur, əvvəllər, yəni Sovet dönməində o, bu cəhətinə görə tənqid olunur və bu düşüncələri dar hesab olunurdu. Hər vasitə ilə çalışılırdı ki, yaradıcılığının bu istiqaməti kölgədə qalsın: «Mədrəsə təhsili də Məxdumqulunun dünyagörüşündə silinməz iz qoymuşdur. Buna görə də onun bəzən sufi görüşləri təbliğ etməsi, klassik şeir janrlarından faydalanması, bir silsilə təşbeh və mübaligələrində klassik poeziya səpkisi təbiidir. Lakin bunlar Məxdumqulu sənətinin aparıcı xüsusiyyətləri deyil və klassikaya bu məhəbbət onun xalq şeiri səpgisində açdığı yeniliyə mane olmamışdır» (38, 273).

Həm şifahi xalq ədəbiyyatı, həm klassik Şərq poeziyası M.Fəraqi yaradıcılığına öz möhürünü vurub. Biz bunu nümunələrdə daha aydın gördük.

Ümumiyyətlə, dünyagörüşlərinin, istedadlarının dərəcəsindən asılı olaraq XVIII əsrdə yetişən türkmən ziyalılarının hər biri həyatı bu və ya digər dərəcədə əks etdirsələr də, onların hamısını bir əməl düşündürmüşdür – xalqa xidmət. Bu anlamda xalqa xidmətdə M.Fəraqinin xüsusi yeri və çəkisi var. Türkmən xalqının mənəvi mədəniyyəti tarixinə şərəfli səhifələr yazmış, türkmən ictimai-siyasi, ədəbi-bədii fikrinin, demokratik-maarifçilik ideyalarının carçısı, ictimai zülm və bərabərsizliyə, orta əsr feodal gerililiyinə,

mövhumat və xurafata qarşı fəal və bərişmaz mübarizə aparan XVIII əsr türkmən ziyalılığının etalonu sayılan Məxdumqulu öz yaradıcılığı ilə türkmən ədəbi dilinin əsasını qoydu. Bütün varlığı ilə xalqına bağlı olan, onun tərəqqisi və təkamülü naminə hər cür çətinlik-lərə sinə gərən, bu yolda min bir zəhmət və məşəqqətə qatlaşan, çox böyük qeyrət və istedad sahibi M.Fəraqi sözün həqiqi anlamında bir maarifçi, bir türkçü idi. (Təbii ki, Məxdumqulunu türkçü olmasına siyasi anlamda hökm verə bilmərik).

Lakin onun milli mədəniyyətin iftixar hissi olması, yaşadığı dövrün tələblərini, nəbzini duyması, mədəniyyətin bir çox sahələrində yeni söz deməsi, yeni yol açması, yeni üslub gətirməsi, ictimai-siyasi fikrin formalaşmasında müstəsna xidmətləri onu türkmənlər arasında milli mədəni birliyin ilk yaradıcısı səviyyəsinə yüksəltmişdir.

M.Fəraqinin həyatı, mühiti və şəirlərindən aydın olur ki, o, keşməkeşli həyat yoluna, ibrətli yaradıcılığa, gözəl dilə və ədəbi mühitə mənsub olan lirik söz ustasıdır. O, istər həyatda, istərsə də ədəbiyyatda heç kəsə bənzəmək istəməmiş, ancaq özü - Məxdumqulu Fəraqi olaraq qalmışdır; bu isə ən böyük məziyyətdir.

O, şeirə-sənətə təsadüfi şəkildə yox, çox təbii bir yolla gəlmişdir; o, sənətə zəngin xalq poeziyasının, klassik şeir ənənələrinin təsiri ilə gəlmiş və bu ənənələri yaradıcılıqla davam və inkişaf etdirmişdir.

M.Fəraqi milli poeziyaya müəyyən bir ənənə ilə gəlmiş, böyük bir yaradıcılıq yolu keçərək, özü də yeni bir ənənənin başlanğıcını qoymuşdur. Türkmən poeziyasında onun yolunun davamçıları, poetik yaradıcılıq aləmində ardıcılları vardır.

M.Fəraqinin qələmində Şərq müdrikliyi, Şərq lirikası və didaktikası özünün ən yaxşı cəhətləri ilə bərabər əks olunmuşdur. Onun yaradıcılığında, eyni zamanda, türkmən xalqının əsrlərdən bəri yaratdığı xalq poeziyasının, dərin mənalı, sadə, aydın və müdrik folklorun təsiri də aşkar formada hiss olunur.

Bütün bunlar müəyyən bir ədəbi zəmin üzərində yetişmiş böyük şairin özünəqədərki klassik şeirin gözəl ənənələrinə dərinədən bələd olduğunu və onları uğurla yaşatmağa qadir bir sənətkar kimi ucalığını təsdiq edir. Ancaq onu qeyd edək ki, Məxdumqulu böyük sələflərinin sənət təcrübəsindən şairlik təbiətinə xas olan bir orijinallıqla faydalanmış, onları mənəvi istəklə ustalılıqla birləşdirərək klassik şeirin ölməz ənənələrini dövrünün ən zəruri problemlərindən irəli gələn düşüncələri ilə zənginləşdirmişdir. Bunun üçündür ki, klassik ənənələr Məxdumqulu şeirində orijinal məna kəsb edir və yeni bir tərəvətlə səslənir.

Klassik poeziya ilə belə çoxcəhətli bağlılıq Məxdumqulu şeirinə səmimi bir ruh gətirmiş, onun məna dəyərini artırdığı kimi, şairin əsərlərini fəlsəfi mahiyyət və sənət ecazları ilə zənginləşdirmişdir.

Sələflərinin bədii irsinə müraciət Məxdumqulu yaradıcılığının özünəməxsus yaradıcılıq simasına heç bir xələl gətirməmiş, onu müasir dövrünün keşməkeşli hadisələrinə şair münasibətini bildirməkdən çəkinməmişdi. Əksinə, bütün bunlar Fəraqinin sənətində müasirliyi, yeniliyi gücləndirmiş, onu türkmən ədəbiyyatının ən qüdrətli nümayəndəsinə çevirmiş və hələ sağlığında ikən onun klassik, canlı tarix kimi dəyərləndirilməsinə təkan verən başlıca amillər olmuşdur.

Biz bu fəsildə yalnız şairin yaradıcılığının ideya-bədii qaynaqlarından üç əsas mənbə – folklor, klassik şərqi şeiri və klassik türkmən poeziyası ənənələrini müxtəlif şəkildə qeyd etməklə belə bir fikri təsbit etməyə çalışdıq ki, M.Fəraqinin dünya miqyasına çıxacaq bir şair kimi yetişib formalaşmasında daim təsir edən amillərin çox böyük rolu və əhəmiyyəti olmuşdur. Bu cəhətlər şairin sənətkarlıq baxımından kamilləşməsinə, puxtələşməsinə, beləliklə də sənətin geniş, müstəqil yollarına çıxmasına və başqalarını da öz ardınca aparmasına səbəb olmuşdur.

MƏXDUMQULU ŞEİRLƏRİNİN MÖVZU VƏ PROBLEMATİKASI

Hər hansı bir türkmən ilə üzbəüz oturub şeirdən, sənətdən söhbət açsan, M.Fəraqını «türkmən poeziyasının atası» adlandıracaq. Əslində, burada məsələ ədəbiyyat dairəsi ilə məhdudlaşmayıb, daha da dərinlərə gedir. Bu sevginin kökündə türkmən milli varlığının özünü təsdiqi, milli özünüdərk düşüncəsinin təşəkkül tapıb formalaşması, millətin tarix səhnəsində öz mənəvi və fiziki varlığını qoruyub saxlaması kimi ciddi amillər dayanır. Ömrünü-gününü, yazıb-yaratdıqlarını türkmən tayfa və qəbilələrinin birləşməsinə həsr edən şair son nəfəsinədək bu amal uğrunda mübarizə aparmış, lakin arzusuna çata bilməmişdir.

Məxdumquluya qədər yazılı ədəbiyyat, əsasən, belə demək mümkündürsə, «kitabdan gəlirdi» və kitabla həyat arasında, klassik divan ədəbiyyatının obrazlar sistemi, dil və düşüncə tərziləri ilə xalqın dili və düşüncəsi arasındakı məsafə zaman keçdikcə daha da böyümüş, bir-birindən aralı düşmüşdü. Yazılı ədəbiyyatla real həyat arasında əlaqə, ədəbiyyatın xalqın güzəranına təsiri və müdaxiləsi xeyli zəifləmişdi. Ona görə də tarix elə bir şəxsiyyət gözləyirdi ki, o, xalqın istək və arzuları, dili və düşüncəsi, varlığını təmin edə biləcək ən zəruri ehtiyacları ilə ədəbiyyat arasında bütövlük yarada bilsin. Türkmən xalqının tarixində bu böyük missiya Məxdumqulu Fəraqının üzərinə düşdü. Məxdumqulu külliyyatını xalqın başa düşdüyü sadə, aydın, canlı bir dildə yaratdı. Onun yaradıcılığını səciyyələndirən başlıca cəhət, ilk növbədə, xalq dilində yazması, xalqın düşüncəsini, arzu və istəklərini, sevgi və nifrətini bədii sözə çevirə bilməsi oldu. Bu,

eyni zamanda, türkmən milli ədəbiyyatının və dilinin inkişafı üçün bir təkan nöqtəsi oldu.

Fikrimizə aydınlıq gətirmək üçün diqqəti indiyədək ədəbiyyatşünaslıqda mövcud olan bir fikrə yönəltmək yerinə düşərdi. Orta Asiya xalqlarının ədəbiyyat tarixinin öyrənilməsində xüsusi rolu olmuş şərqşünas alim İ.S. Braginskinin fikrinə görə, XVII əsr Orta Asiya ədəbiyyatı o vaxt düzgün dərk edilib, qiymətləndirilə bilər ki, Orta Asiya xalqlarının yaratdığı ədəbiyyata müsəlman mədəniyyəti adlandırılan kompleksin tərkibində baxılsın. Bu xalqların ədəbiyyatı orta əsrlər boyunca Yaxın və Orta Şərqi əhatə edən müsəlman mədəniyyətinin üzvi tərkib hissəsi olmuşdur. Müəllif Orta Asiya xalqlarının ədəbiyyatının tarixini dövrləşdirərkən XVIII əsrə qədər olan dövrü milli ədəbiyyatların yaranmasına qədər olan dövr kimi qiymətləndirir. O, həmin dövrü «klassik dövr» adlandıraraq qeyd edir ki, klassik dövrdə yaranmış bir çox bədii əsərlər ümumbəşəri səciyyə daşıyır. Yəni müəllif XVIII əsrə qədər yaranmış müsəlman mədəniyyətində milli mənsubiyyət amilinə, belə demək mümkündürsə, soyuq yanaşır. İ.S.Braginskinin fikrinə görə, Orta Asiya xalqlarının tarixində «XVI-XVIII əsrlər bir tərəfdən klassik dövrün ənənələrinə, digər tərəfdənsə yeni təmayüllərə bağlıdır ki, həmin yeni təmayüllər milli mədəniyyətlərin təşəkkül tapmasının sürətləndiyi XIX əsrdə kamilləşir» (112, 412).

Bu mülahizələrdəki klassik dövrdə yaranmış bədii əsərlərin milli mənsubiyyəti ilə bağlı mülahizələr barəsində mübahisə etmək mümkündür. Lakin Orta Asiya xalqları arasında XVIII əsrdən etibarən milli ədəbiyyatların təşəkkül tapması fikri, bizcə, ədəbiyyat tarixinin öyrənilməsi

baxımından konseptual xarakter daşıyır. Sonradan buna paralel olan bir konsepsiya da Azərbaycan filologiyasında irəli sürülərək elmi şəkildə əsaslandırılmışdır. Prof. Nizami Cəfərovun 1980-1990-cı illərdə apardığı tədqiqatlarda Azərbaycan dilinin milliləşməsi prosesi məhz ümumi səciyyə daşıyan klassik mədəniyyətdən sonrakı dövrün faktı kimi araşdırılmışdır. Həmin araşdırmaların bizim tədqiqatımız üçün maraq doğuran və əhəmiyyət kəsb edən cəhəti ondadır ki, müəllif oğuz mənşəli xalqların – qardaş türk və türkmən xalqlarının milli dilinin (eyni zamanda milli ədəbiyyatının) təşəkkülünə Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tarixi ilə eyni kontekstdən yanaşır və öz konsepsiyasını əsaslandırmaq üçün Məxdumqulu Fəraqinin də yaradıcılığına müraciət edir. «XVI, XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan intibahını, heç şübhəsiz, türk-oğuz mədəniyyəti kontekstində tədqiq etmək lazımdır; müşahidələr göstərir ki, XVII-XVIII əsrlərdə türk və türkmən mədəniyyətləri də intibah keyfiyyətləri ilə xarakterizə olunur... XVII əsrin əvvəllərindən etibarən Türkiyədə (oxu: Osmanlıda – F.Ağayeva) klassik mədəniyyət süqut edir... XVIII əsrin əvvəllərində türkmən mədəniyyətinin tarixində intibah faktlaşır – daha çox Məxdumqulunun yaradıcılığı ilə xarakterizə olunur» (13, 21-22)

Müasir Türkiyə filologiyasında həmin dövr «məhəlliləşmə», «yerliləşmə» terminləri ilə ifadə olunur və məhəlliləşmə hərəkatının Nədimin yaradıcılığı ilə ən kamil mərhələyə çatdığı göstərilməkdədir (190). Beləliklə, Məxdumqulu Fəraqinin üzərinə düşən tarixi missiya öz məzmun və mahiyyətinə görə ümumtürk-oğuz miqyaslı bir hadisə kimi qiymətləndirilməlidir. Məxdumqulunun

yaratıcılığı ilə türkmən milli ədəbiyyatı təşəkkül tapır, türkmən xalqının dili milli dil səviyyəsinə qaldırılır.

Elə buna görə də Məxdumqulu yaratıcılığının problematikasından danışarkən ilk əvvəl şairin türkmən milli özünüdərk düşüncəsinin formalaşmasındakı rolunu nəzərə almaq lazım gəlir.

İndiyədək ədəbiyyatşünaslar şairin şeirlərini mövzu baxımından müxtəlif qruplara ayırmışlar. Y.Bertels və P.Skosıryev onun şeirlərini məzmununa görə beş, türkmən alimi Kösəyev isə altı qrupa bölmüşlər. Azərbaycanlı ədəbiyyatşünas Ramazan Qurban da şairin şeirlərini beş qrupda təsnif etməyi münasib bilir:

«1.Vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq, insansevərlik ruhunda olan şeirlər.

2. İstismarı, zülmü, əsarəti tənqid edən şeirlər.

3. Dünya və yaradılış haqqında olan şeirlər.

4. Məhəbbət lirikası.

5. Təlim-tərbiyəvi şeirlər» (48, 41).

İlk növbədə onu qeyd edək ki, M.Fəraqinin şeirlərini məzmununa görə qruplara bölmək çox çətindir. Çünki şairin, məsələn, məhəbbət lirikası ilə fəlsəfi görüşləri, vətənpərvərliyi tərənnüm edən şeirləri ilə didaktik-tərbiyəvi əsərləri arasında sərhəd qoymaq mümkün deyil.

Onun istənilən şeirinə nəzər saldıqda orada söhbətin yalnız bir məsələdən deyil, müxtəlif məsələlərdən getdiyini, müxtəlif mövzulara toxunulduğunu görürük. Ümumilikdə götürdükdə isə, onun klassik şeir üslubunda da, xalq şeiri üslubunda da yazdığı şeirlərdə daha çox ictimai-siyasi fikirlər, məhəbbət mövzusu, nəsihətamiz mövqe özünü biruzə verir. Fikrimizcə, Məxdumqulunun əsərlərini mövzu və məzmun

baxımından dörd qrup üzrə təqdim və təhlil etmək daha münasibdir:

1. İctimai-siyasi lirika;
2. Məhəbbət lirikası;
3. Fəlsəfi şeirlər (həm də sufi şeirlər);
4. Əxlaqi-didaktik şeirlər.

Əlbəttə, biz o iddiada deyilik ki, bu bölgü digərlərindən daha əsaslıdır, bundan başqa yeni bir bölgü verilə bilməz. İstənilən bölgü, istənilən təsnif şərti xarakter daşıyır. Bu bölgüdə tam mükəmməl model təqdim etmək çox çətindir. Sadəcə, bizcə, bu dörd qrup üzrə şairin şeirlərini daha rahat təhlilə cəlb edə biləcəyik (Məlumdur ki, təsnifat zamanı müəyyən ediləcək qrupların, bölgülərin sayı onların aid olduqları sahələrin və ya bir-birinə yovuşmayan məzmunların sayı qədər çox ola bilər. Bu, daha çox ədəbiyyatşünasların işlərini asanlaşdırmaq üçün müraciət etdikləri bir vasitədir ki, biz də burada onsuz keçinə bilmədik).

İctimai-siyasi lirika

Məxdumqulunun ictimai-siyasi lirikasının nüvəsini, heç şübhəsiz ki, vətənpərvərlik təşkil edir. Bu məfhum Məxdumqulu yaradıcılığında yalnız sözlə ifadə olunmur: bu, Məxdumqulunun yaradıcılığının ruhundan, mayasından türkmənlərin ana dili vasitəsilə süzülüb gəlir. Vaxtilə böyük mütəfəkkirimiz M.F.Rəsulzadə yazırdı: «Dilimizi həqiqətən də millətimizin ruhu, onun davamlı vasitəçisi görmək istəyiriksə, onu milli cəmiyyətimizdə ən mühüm birlik və inkişaf amili hesab ediriksə, yazımız ilə danışığımız arasında olan fərqi azaltmalıyıq» (69, 235). Dövlətçilik təfəkküründən gələn bu

fikir yalnız Azərbaycan dilinə deyil, XVIII əsr türkmən dilinin durumuna da eynilə şamil edilə bilər.

Məxdumquluya qədər türkmən şairləri sadə xalq dilində, xalqın anlayacağı üslubda deyil, klassik kitab üslubunda, tərkibi izafət birləşmələri ilə, xalq üçün çətin anlaşılan ifadələrlə dolu bir dildə yazırdılar. Xalqın dilini yaşatmaq üçün onun başa düşəcəyi tərzdə yazmaq lazımdır, xalqı öz dilində yaşatmaq lazımdır, - deyər M.Fəraqi türkmən şeir dilinə yeni bir nəfəs, yeni bir tərəvət gətirdi. Əslində, onun yenilikçiliyi yalnız dildə deyil, bütün yaradıcılığını əhatə edən kompleks bir məfkurə sistemi kimi meydana çıxdı. Əlbəttə, o, özünəqədərki ənənələri inkar etmirdi, onun novator baxışları məhz əvvəlki təcrübəyə söykənirdi. Bu dövrə qədər türkmən poeziyası janr-üslub baxımından ciddi təkamül prosesi keçirmişdi. M.Fəraqi yaradıcılığı bir tərəfdən klassik ədəbiyyatdan və folklordan gələn ədəbi janrlar, ideya-məzmun, mövzu-problematika sahəsində yeni keyfiyyətlər qazanmış, digər tərəfdən isə dövrün sosial-iqtisadi və mədəni mənzərəsi fonunda meydana gəlmişdi.

Məxdumqulu yaradıcılığını fərqləndirən başlıca keyfiyyət onun bədii fikrə ictimai fəallıq gətirməsində oldu. Şairin vətənpərvərliyi də məhz ictimai fəallığında özünü təsdiqləyir. Başqa sözlə desək, vətənin taleyini hər şeydən uca tutan şair yaradıcılığında öz dövrünün və mühitinin ictimai problemlərini önə çəkmişdir. «Məhtimqulu yaradıcılığında dövrün ictimai-siyasi vəziyyəti ilə əlaqədar olan ictimai motivlər çox qüvvətlidir. O, öz əsrinin iztirablarını, xalqın başına gələn müsibətləri, xalq kütlələrinin dərin vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq duyğularını qələmə almışdır» (37, 389).

Dövrün türkmən xalqı qarşısında qoyduğu həyat əhəmiyyətli məsələ nə idi?

Birincisi, türkmən tayfalarının birləşdirilməsi zərurəti. Xarici basqınlar, türkmən xalqına və torpağına qarşı işğalçı münasibətlər xalqı zara gətirmişdi və yeganə çıxış yolu düşməyə qarşı birgə mübarizədə idi.

İkincisi, xalqda öz varlığına, mənəvi keyfiyyətlərinə, keçmişinə və gələcəyinə inam hissənin yaradılması. Elə bir mənəvi dayaq olmalı idi ki, türkmən qəbilələrinin ümumi maraqlarını bir araya gətirsin, xarici işğalçılara qarşı mübarizədə kütlələrin əzmini, qəhrəmanlıq duyğularını daha da gücləndirsin.

Üçüncü mühüm amil humanist keyfiyyətlərin təbliği idi. Əsasən sevgi lirikasında özünə yer alan insani keyfiyyətlər ölkədə ictimai-siyasi vəziyyətin dözülməz olduğu bir dövrdə insanlarda nikbinlik, sabaha inam hissənin aşılmasına təkan verirdi. M.Fəraqinin şeirlərini türkmən dilindən ana dilimizə çevirən və bu işin öhdəsindən əsasən məqbul səviyyədə gələn şair Fəxrəddin Əliyev onu «humanist şair» adlandırır və bir çox şairlər üçün sələf olduğunu xüsusi vurğulayır: «Türkmən xalqının taleyi barədə düşünən, elatın xeyri üçün çalışan mütəfəkkir şair türkmən ədəbiyyatında böyük dönüş yaratmış, xalq yaradıcılığının əsaslarını, türkmən tirələrinin dil zənginliyini öyrənmiş, ədəbiyyatı xalqın tələbinə uyğunlaşdırmağı, xəlqiləşdirməyi bir vəzifə kimi öz qarşısına qoymuşdur. Böyük şairin yaratdığı məktəb xalq arasında böyük hörmət qazanmış, Seydi, Zəlili, Kəminə, Molla Nəpəs kimi görkəmli şairlər yetişdirmişdir» (45, 10).

Məxdumqulu humanizmi böyük maraq doğurur, belə ki, xalqın daim çəkişmələrdə olduğu, günahsız qanların axdığı, öz

varlığını yaşatmaq üçün qan tökmək məcburiyyəti qarşısında qalan bir cəmiyyətdə humanizm heç də sadəcə əxlaqi-etik kateqoriya olmayıb, milli-etnik psixologiya ilə bağlı daha geniş ictimai məna daşıyır. Biz bu keyfiyyəti Məxdumqulunun yaradıcılığında daha aydın görməkdəyik. Məxdumqulu əzabkeşlik missiyasını öz boynuna götürmüş tarixi bir şəxsiyyət idi. O, həmişə özünü əzabçəkənlərin tərəfində hiss edirdi.

Görkəmli ədib M.İbrahimov şairin yaradıcılığını belə səciyyələndirir: «Məhtimqulunun poeziyası öz xalqının mənəvi güzgüsüdür. O, xalq həyatından qidalanıb. Məhtimqulu əsərlərində tez-tez ümumən insana, bəşəriyyətə, başqa xalqlara müraciət edir. O cümlədən, böyük şair mənim doğma Azərbaycanımın gözəlliklərini də tərənnüm edirdi. Məgər bütün bunlar humanist hisslərdən, duyğulardan irəli gəlmirmi?» (42, 112).

Şairin yaradıcılığını Azərbaycan poeziyası ilə qarşılıqlı surətdə araşdıran Araz Dadaşzadə onu «türkmən ədəbiyyatının qəlbi» adlandırır (16, 144).

Bu deyilənləri ümumiləşdirsək, bir qənaət hasil olur ki, Məxdumqulunun böyük şair olması onun əsl vətəndaş olmasından irəli gəlir. Şairin yaradıcılığında Vətən mövzusu çox geniş yer tutur. O, kütlələrdə vətənpərvərlik tərbiyəsinin aşılınması, türkmən torpağının zənginliyi, misilsiz təbiəti, böyük və müdrik şəxsiyyətlərin bədii tərənnümü sahəsində az iş görməmişdir. M.Fəraqi poeziyası orijinal, təzə və ibrətli görünür, onda yalançı tərif, mücərrəd ifadələrlə danışmaq, sözcülük yoxdur. Onun xalqa, vətənə dərin məhəbbət hissini ifadəsi olan vətənpərvərlik lirikası öz konkretliyi, fikir aydınlığı, forma zənginliyi ilə fərqlənir. Məxdumqulu şeiri

bütün ruhu ilə türkmən torpağına bağlıdır, onunla yaşayır, onunla nəfəs alır. Adama elə gəlir ki, onun lirik qəhrəmanı üçün türkmən dünyasında gizli nöqtə, açılmamış sirr yoxdur. Ona görə də onun səsi gur, inamlı və cəsərtlidir.

M.Fəraqinin bir vətəndaş şair kimi böyük vətənpərvər poeziyasını şərtləndirən amillərdən biri də onun ölkəsinin tam, vahid bir dövlət olması üçün apardığı mübarizədir. Onun poetik axtarırlarının yeniliyi həm də onunla səciyyələnir ki, o, tək-cə gözəl əsərlər yazmaqla kifayətlənməmiş, eyni zamanda XVIII əsrdə dağınıq halda yaşayan türkmən tayfalarını birliyə çağırmış, onların arasında sülh, əmin-amanlıq yaratmaq məqsədilə şəhərlər, kəndlər dolaşmış, öz sadə həyatı ilə vətəndaşlıq nümunəsi göstərmişdir. Onun bircə «Türkmənin» şeirinə nəzər salmaq kifayətdir ki, şairin öz xalqını ürəkdən sevməsinin, onun ululuğunu, böyüklüyünü necə iftixar hissilə vəsf etdiyinin şahidi olaq.

Tarixi-ictimai şərait: ölkədə tayfalar və tirələr arasındakı dağınıqlıq, xaricdən ardı-arası kəsilməyən işğalçılıq basqınları, əhalinin böyük əksəriyyətinin maddi imkansızlığı, hakim təbəqə ilə xalqın əsas kütlələri arasında sosial ziddiyyətlər və s.;

Mənəvi və sosial göstəricilər: əhalinin həyat tərzi, yarımoturaq-yarımköçəri elat mədəniyyətinin üstünlük təşkil etməsi, milli özünüdərk, savad və bilik səviyyəsi;

Ədəbiyyatın və dilin səviyyəsi: türkmən bədii düşüncəsinin və ədəbi dilinin o zamankı vəziyyəti, klassik divan ədəbiyyatı ənənələrinin şeirdə hakim mövqe tutması, ən mühümü isə ədəbiyyatla xalq düşüncəsi arasında laqeydliyin mövcudluğu kimi amillər nəzərə alındıqda, bu şeir türkmən tarixində milli özünüdərkəmənin, özünə inamın himni hesab

edilə bilər. Burada «Türkmən kimdir və nəyə layiqdir?» sualına cavab verilir. Həm də elə bir zamanda ki, türkmən xalqının varlığını gələcəyə daşması üçün bu sualın cavabını bilməsi çox zəruri idi. Şair ilk növbədə yaşadığı dövrdə türkmən coğrafiyasına nəzər salır: Ceyhun çayı ilə Xəzər dənizi arasında qərar tutmuş bir diyarı göz önünə gətirir. Şeirdə elə birinci bənddən torpağın böyüklüyünü və gözəlliyini şairin ona vurğunluğu və məhəbbəti müşayiət edir. Ceyhun çayı ilə Xəzər dənizinin arasında yerləşən bu torpağın çölləri üstündən əsən yellərini, Qara dağdan enən sellərini şair öz gözünün qarası kimi əzizləyir. Şeirdə mövzunun təqdimi ilə sözün deyimi arasında ahəngdar bir bağlılıq var. Yəni vətənin gözəlliklərini tərənnüm etmək, özünün ona sevgisini göstərmək üçün şair sözlərə elə bir düzüm və ahəng verir ki, bu sözlər şeirin mətnindən və ahəngindən kənarında həmin gözəlliyi ifadə edə bilməz. Burada sözlər, sanki, Qara dağdan enib gələn sel kimi təbii axarında verilir:

Jeyhun bilen bahry-Hazar Ceyhun ilə Xəzər dənizi arası
 arasy, Çöl üstündən əsər yeli
 Çöl üstündən öser yeli türkmənin;
 türkməniñ; Gül qönçəsi – qara gözüm
 Gül-günçasy – gara gözüm qarası
 garasy, Qara dağdan enər seli
 Gara dagdan iner sili türkmənin.
 türkməniñ. (150,12)

Bu gözəl yurdun yiyəsi onun bütün insanlarıdır: bəyi, nökeri, ağsaqqalı, cavanıdır. Şair göstərir ki, ata minəndə könlü havalanan bu insanların mərdlik, kişilik kimi keyfiyyətləri onların əslindən-kökündən – mənşəyindən gəlir. Bu xalqın

atası mərd olduğuna görə oğulları da mərddir. Məxtumqulya görə, Goroğlu – Koroğlu türkmənin qardaşdır. Belə gözəl torpağı, böyük əsli-nəsli və qəhrəman övladları olan bir millətin isə qurtuluş yolu – iqbalı onun birliyindən, bərabərliyindən asılıdır. Məxdumqulunun bir şair kimi böyüklüyü ondadır ki, belə bir tale yüklü ideyanı o, son dərəcə sadə və hamı üçün görünə bilən, göz önündə əyani canlandırıla bilən poetik detallarla çatdırır: bir süfrənin başına cəm olmuş insanlar, qəlblərin və düşüncələrin həmrəyliyi, ortaya qoyulmuş nemətlər. Bu, şairin xəyatında canlandırıdığı birliyin cizgiləri olmaqla yanaşı, həm də türkmən xalqının iqbalının qurtuluş yoludur:

Köñüller, yürekler bir bolup başlar,

Tartsa ýygyn, erär topraklar-daşlar,

Bir suprada taýýar kylynsa aşlar,

Göteriler ol ykbaly türkmeniň (150,12)

Könüller, ürəklər

Birləşsə, əriyər to

Bir süfrədə hazır

Qurtarılar iqbalı

Şairin qənaətinə görə, tirələr (tayfalar) qardaş olanda, nəsillər birləşəndə iqballar – xalqın taleyi haqdan nur alır, işi tərs gətirmir. Mərdlər atlananda düşmənin üstünə yol alır...

Əslində, qısa xülasəsini verməyə çalışdığımız bu şeirin ruhunda türkmən torpağının övladlarına öz mənəvi varlığını qorumaq üçün bir çağırış: döyüş, savaşı ruhu var. Məxdumqulu bunu o qədər incəliklə ifadə edir ki, öz torpağını qorumaq üçün ayağa qalxan, atlanan hər bir şəxs nəyin naminə, hansı torpağın uğrunda vuruşmaq lazım gəldiyini bütün qəlb, səmimiyyəti ilə hiss edə bilər.

Bu şeirin aşladığı hiss Məxdumquludan iki əsr sonra yaşayıb-yaratmış böyük Azərbaycan şairi Səməd Vurğunun «Azərbaycan» şeirinin yaratdığı vətənpərvərlik, torpaqsevərlik

hissi ilə müqayisə oluna bilər. Səməd Vurğunun İkinci Dünya müharibəsi illərində qələmə aldığı maraqlı bir şeir var: «Mənə belə söylədilər». Müharibədə ağır yaralı olan azərbaycanlı əsgər aldığı yaradan öləcəyini bilir, ona yardım etmək istəyən həkimdən əl saxlamağı xahiş edərək son nəfəsində Səməd Vurğunun «Azərbaycan» şeirinin məşhur misralarını oxuyur: «El bilir ki, sən mənimsən». Heç şübhəsiz, Məxdumqulu da «Türkmənin» şeirini yazarkən öz xalqının bu kefiyyətinə arxalanmışdır.

M.Fəraqinin əsərlərinin mövzu əhatəsi çox geniş və hərtərəflidir. «Türkmənlər arasında gəzən rəvayətə görə, bir gün, XIX əsrin əvvəlində şairlər məclisində bir şair Kəminədən soruşur: «Ey molla Kəminə! Şairlik nədir bilirsən. Nədən yazsaq, yeni şeir olar?»

Kəminə cavabında: «Məxdumqulu söz tarlasının məhsulunu oraqla biçmişdir, biz tarlaya tökülmüş sünbülləri dənləyirik» - deyir». Türkmən ədəbiyyatşünası B.Qarriyev bu söhbətin tam dəqiq olub-olmadığını qeyd etmir. Amma o, yazır ki, Məxdumqulunun hər addımı, hər sözü ilə əlaqədar türkmən xalqı arasında onlarla rəvayət yaşayır (144, 5).

Türkmənistanla (tarixi, mədəniyyəti (təbii ki, mədəniyyətə daxil ola biləcək bütün komponentlər), təbii sərvətləri, böyük dahiləri, söz ustaları və s.) bağlı elə bir mətləb olmayıb ki, M.Fəraqi poeziyasında öz əks-sədasını tapmasın.

M.Fəraqi poeziyası türkmənlərin milli sərvətidir. Ömrünü şeirə, sənətə həsr edən şair öz istedadı, iti zəkası, böyük zəhməti nəticəsində milli türkmən poeziyasına yeni keyfiyyət gətirmiş, poeziyanı səfərbəredici mübarizə bayrağına çevirmişdir. M.Fəraqi doğma vətəninin istiqlaliyyəti, xalqının azad, məsud və xoşbəxt olması naminə dözümlə,

mətanət və cəfəkeşliklə mübarizə aparalarının ön cərgələrində olmuşdur. O, Türkmənistanın siyasi reallığını, xalqın ictimai durumunu, gələcək tarixi taleyini dərk etdiyi andan mövcud siyasi aləmin həqiqət carçısına çevrildi. Onun poeziyasının kökü də, mayası da Vətəndir, Millətdir. Humanizm və vətənpərvərlik M.Fəraqinin milli idealının tərkib hissəsidir.

Şairin humanist görüşləri milli məkanla hüdudlanmır, bəşəri məzmun və siqlət daşıyır. Onun vətənpərvərliyi də eyni dərəcədə bəşəri dəyərlərlə zənginləşmiş milli sərvətdir. Belə ideya və məzmun onun şeirlərinin sətiraltı və mətnarası anlam və dərkində deyil, birbaşa inikas üsulundadır.

M.Fəraqi şəxsiyyətində və yaradıcılığında vətənpərvərlik kamil formasında dünyagörüşün bir sahəsi, tərkib hissəsidir. Lakin o, eyni zamanda hissi həyatla bağlayır, vətənə məhəbbət, mütərəqqi milli mədəniyyətə məhəbbət, ana dilinə məhəbbət və s. kimi nəcib hisslər şəklində təzahür edən mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərə üstünlük verir. Buna görə də onun yaradıcılığı həm hissi, həm də əxlaqi idrakla bağlı olub, şəxsiyyətin hərtərəfli mənəvi zənginliyinə, kamilliyinə xidmət edir.

Onun lirikası hiss-həyəcanların miqyası cəhətdən əhatəlidir. Bu, tək bir adama xas hiss-həyəcan deyil, bütöv bir xalqın yaşadığı və keçirdiyi hisslərdir. Burada lirik qəhrəman coşqun siyasi və vətəndaşlıq təfəkkürü sahibidir. Lirik qəhrəmanın bu səciyyəsi şairin poeziyasına bir genişlik və epiklik aşılayır.

M.Fəraqinin poeziyası türkmən ədəbiyyatının böyük və qiymətli yaradıcılıq hadisəsi olmaqla şeirdə, ədəbi-ictimai fikirdə milli azadlıq və müstəqillik ideyalarını bir mərhələ formasında gətirdi.

Şair xalqının xoşbəxt olması və firavan yaşaması üçün qəbilələrin mərkəzləşmiş bir dövlət halında birləşməsinin mühüm və birinci şərt olduğuna inanırdı. Türkmənlərin çəkdiyi əziyyətlərin əsl səbəbini onların qəbilələr formasında yaşamaqlarında görürdü. Vətənin azadlığı və xalqının xoşbəxtliyi üçün birlik içində olmaq düşüncəsi şairin bütün şeirlərinin onurğa sütununu təşkil edirdi. Məxdumqulu, öz şeirlərində türkmənləri müstəqillik üçün ürəkləndirir, onlara cəsarət verir. Şair xalqın birliyi üçün elə bir «yurt binası» - təməl arzulayır ki, qayım-qədim olsun, sarsılmasın. «Bir suprada eda bolsun aşımız» - deyərək, milləti bir süfrə başında çörək yeyən səmimi ailə kimi görməyi arzulayırdı.

Şair ölkəsi üçün elə bir əmin-amanlıq, elə bir xoş gələcək arzulayır ki, dərvişlər hamısı bərabər rahatlıqla namaza dursunlar; igidlər, ərənlər dava-döyüş üçün yox, məhəbbət, söhbət, əyləncə üçün toplansınlar; insanlar ən azı doxsan il yaşasınlar. Şairin ən böyük arzusu isə xalqının əbədi bahara qovuşması, bir olmasıdır.

Türkmenler baqlasa bir yere	Türkmənlər belə bir yere
bili,	bağlasalar,
Qurudar Qulzumı, dəryayı –	Gülzumu, Nil çayını quruda
Nili,	bilərlər.
Teke, yomut, qöklen, yazır,	Təkə, yomut, göklən, yazır, əlili
alili –	(tayfaları)
Bir dövlətə qulluk etsek	Kaş beşimiz bir dövlətə qulluq
bəşimiz.	edəydik...

(150, 207)

M.Fəraqinin bütün yaradıcılığı boyu toxunduğu, qabartdığı əbədi bir ideya bu bənddə xüsusilə nəzərə çarpır.

Şairin düşüncəsinə görə, türkmənlər bir yerə toplaşsalar, o qədər güclü olarlar ki, Qulzumu, hətta Nil çayını belə quruda bilərlər. Əgər türkmən xalqını təşkil edən bütün qəbilələr – təkə, yomut, göklən, yazır, alili və s. bir olsalar, vahid bir dövlət yaranar və beş tayfa millət kimi birləşib, bir dövlətə qulluq edər...

Müdrəkəsinə xalqın taleyinə dövlət təfəkkürü meyarı ilə yanaşan Məxdumqulu xalqın içindəki dərdləri və çətinlikləri də yaxşı bilirdi. Ona görə də xalqın, vətənin, torpağın böyüklüyünün və gözəlliklərinin tərənnümünə daha çox əhəmiyyət verən Məxdumqulunun yaradıcılığına saxta nikbinlik, yalançı pafos yerli-dibli yaddır. O, əsl xalq müdrəkliyi ilə kasıba, zəifə, gücsüzə arxa durur, zülmün, zalımın xar olacağını söyləyirdi. «Qarıp, sen yıqlama, şir dek bolar sen» (150, 261) – «Qərib, sən ağlama, aslan kimi olacaqsan» deyərək insanlara inam və ümid verməyə çalışırdı.

Bütün yaradıcılığı ilə real həyat həqiqətlərinə bağlı olan M.Fəraqi insanlara ədalətli olmağı tövsiyə edir. O, öz dünyagörüşü etibarilə qiyamət günündə bütün çarəsizliklərin öz yerini tapacağına əmindir. Şair insanların dini təsəvvürlərini, inanclarını bu dünyanın həqiqətləri ilə uzlaşdırmağa xüsusi mənə və əhəmiyyət verir. O, bildirir ki, haqsız atılan daşların, dayağın bir gün qarşılığı veriləcək. Məhşər günündə zalımlar rüsvay edilərək, ayaqlar altında qalacaqlar. Ona görə də kasıba ağlama deyir, ümidli ol, o zaman sən aslan kimi olacaqsan və daha səni heç kimi əzə bilməyəcək...

Yaradıcılığı boyu insanlara yolun düzgününü göstərməyə çalışan şair bəzən «Ağıl gəmisinin fikir dəryasına qərq olduğunu, oradan çıxmağa gücü çatmadığını» da etiraf edirdi.

Bu da Məxdumqulunun tarixi kimliyi, bir şəxsiyyət olaraq təyinatı barədə şairənə incəliklə ifadə olunmuş müsbət təsəvvür yaradır. Heç də hamı dərdi üstünə çəkib, xalqın, millətin, hətta öz bioloji yaxınlarının, doğmalarının qayğısı ilə yaşamağa qadir olmur. Məxdumqulunun təyinatı isə xalqın taleyi barədə düşünmək, yollar axtarmaq idi. Və elə tufanlı, qasırğalı anlar da olurdu ki, ağıl gəmisi fikir dəryasına qərq oludu. Məhz belə anları yaşayan şair «Neyləyim?» (150, 554) şeirini yazırdı.

Ümumiyyətlə M.Fəraqini iki cür xarakterizə etmək olar: o ya çox nikbindir, bir gün hər şeyin düzələcəyinə inanır, ya da çox bədbindir, özünü çarəsiz, xalqının dərdini sonsuz sayır. Bu xüsusiyyətlərin hər ikisi dövrün, zamanın xarakterindən gəlirdi. Bir yandan şair insanları bir araya gətirməli, milli ideya ətrafında birləşdirməli, irəli aparmalı idi. Digər yandansa bu ideyaları axıra çatdırmaq bir insan gücünün və qüdrətinin imknları xaricində idi.

Bütövlükdə götürsək, yaradıcılıq mündəricəsi etibarilə o, nikbin şairdir. Çünki onun qəbul etdiyi missiya türkmən xalqının tarixi «sifarişi» idi və bu, ondan nikbin olmağı tələb edirdi.

Türkmənistan – onun zəngin tarixi keçmişi, mədəniyyəti, bütün maddi və mənəvi irsi, türkmənlərin xarakterik xüsusiyyətləri – bir sözlə vətən, millət sevgisi M.Fəraqi poeziyasının mayasıdır.

«Türkmən ədəbiyyatı və ictimai fikri Məxdumquludan əvvəl də mövcud idi. Lakin Məxdumqulu türkmən xalqının ictimai-siyasi həyatında ədəbiyyatın əhəmiyyətini böyük yüksəkliyə qaldırdı. O, öz yaradıcılığı ilə türkmən xalqının mənəvi mədəniyyətinin inkişafında yeni mərhələ açdı» (15).

Doğrudan da, M.Fəraqi yaradıcılığı türkmənlər üçün yalnız ədəbi tapıntı deyil, o, həm də onlar üçün bir dövlət başçısının görə biləcəyi iş qədər ictimai-siyasi əhəmiyyət kəsb edir. Onun şeirləri insana xidmət etmək, insanın haqqını və hüququnu qorumaq, insanı tutduğu mövqeyə görə yaşamağa və yaşatmağa çağırmaq üçün bədii dəyərlə yanaşı, böyük ictimai dəyər də daşıyır.

Müasirlik lirika üçün ən böyük məziyyətdir. Zamanın ağır sınaqlarından o əsərlər şərəflə çıxır ki, onlarda müasirlik anlayışının konkret təzahürü və təcəssümü baş versin. Bu baxımdan, Məxdumqulu poeziyası da xalq şeirinin nümunələri kimi illər keçdikcə durula-durula, özünün müasirlik və aktualıq ruhu, xəlqi mahiyyəti ilə gələcəkdə yaşamağa qadirdir. Məxdumqulunun qeyri-adi poetik istedadı türkmən poeziyasının sözün həqiqi mənasında həmişəyaşar şedevrlərini yaratmışdır.

Onun dövrün müasir ritmini tutan şah əsərləri arasında «Türkmənin», «Aqlarlar», «Xam olur», «Nəbilsin», «Qoyqul», «Qerekdir», «Bolar», «Çovdur xan», «Çovdur xan üçün», «Pukarayam», «Qörilsin imdi», «İster», «Bolmasa» şeirlərinin adlarını xüsusilə çəkmək istərdik. Şairin bu tipli şeirlərindən biri də, «Qerekdir» şeiridir. (150, 372)

Şair insanları əlbir olmağa, bir-birinə qarşı məhəbbət və qarşılıqlı hörmətlə yaşamağa səsləyirdi. «Yetimlərə, yoxsullara dayaq ol» - deyə şair ürək yanğısı ilə insanları bir-birinə kömək etməyə çağırırdı. O, insanlıq sözü altında zəhmətkeş türkmən xalqını düşünür. «Onun humanizmi türkmən xalqına və yurduna olan sonsuz sevgi ilə bağlıdır» (131, 30). Məxdumqulu türkmən xalqının düşdüyü vəziyyətlə barışa bilmir, parçalanmış xalq arasında birlik yaratmağa çalışır. Bildiyimiz

kimi, türkmənlər XVIII əsrdə öz həyatının ağır dövrlərindən birini keçirirdi. Bu dövrün, mühitin yetişdirdiyi şair bütün həyatı boyu türkmən xalqını pərakəndəlikdən birləşməyə, mərkəzi dövlət yaratmaq ideali ətrafında toplamağa, işğalçılara qarşı silahlı döyüşə cəlb etməyə çalışırdı. «O, bütün ömrü boyu xalqının mənafeyini, xoşbəxtliyi yollarını düşünərək, türkmənlərin azadlığa qovuşması arzusu ilə yaşadı və xalqı üçün çox göz yaşları tökdü. Son nəfəsində belə «Ah! Mənim xalqım birləşə bilmədi», - deyə can verdi» (48, 50).

Şairin ictimai məzmunlu şeirləri bütünlüklə türkmən xalqının həyatını, vəziyyətini olduqca reallıqla və reallıqdan doğan acılarla təsvir edir. Bəzən kiçik bir şeir sanki XVIII əsr türkmən xalqının bir neçə misraya sığdırılmış acınacaqlı, qanlı-qadalı tarixini əks etdirir. Gözünü açandan, özünü dərk edəndən bəri mənsub olduğu xalqın, bir parçası olduğu torpağın vəziyyətini ürək ağrısı ilə görmüş, duymuş və bunu şeirlərində göstərmişdir. Daha doğrusu, o, öz şeirlərinin xəmirini məhz xalqının acılarıyla yoğurmuşdur. Bu acıları yalnız görməklə, duymaqla kifayətlənməyi özünə yaraşdırmayan şair hələ gənc yaşlarından xalqın mənafeyinə xidmət etməli olduğunu düşünmüş, gücə, istismara arxalanan qəsbkar ölkələrin heç bir vaxt öz xalqına xoş gün gətirməyəcəyini də erkən anlamışdı. Ona görə də onun qənaətləri mütəfəkkir bir şəxsiyyətin mülahizələri kimi qəbul və dərk edilir. Məxdumqulunun qənaətinə görə, bir əmir və ya vəzirin ağıl kamil olmasa, əvvəl-axır xalq arasında bədnam olacaq, hörmət-izzət sahibi olmayacaq:

Diy salam Maqtımqulıdan bakı bolqan beqlere.

Ay dolar, enjam batar, rusvayı xasu-aam olur. (150,

Əlbəttə, şairin acı nifrətlə təsvir etdiyi bu nadan vəzir və şahlardan xalq üçün, dövlət üçün nə isə ummağa, gözləməyə dəyməzdi. Bunu gözəl anlayın M.Fəraqi öz şeirlərində insanlar arasında sosial bərabərlik, cəmiyyətdə ədalət arzulayır, qadir Allahdan bəndəni bəndəyə möhtac etməməsini diləyir.

Məxdumqulunun bir vətəndaş kimi öz xalqını, öz torpağını sevdiyi kimi, hər bir xalqın, hər bir insanın sərbəst, xoşbəxt olmasını arzulayır. İnsan zülm içində insan ola bilməz, insan kimi yaşaya bilməz düşüncəsiylə «insanı zülm soldurar» deyir. Şair yalnız türkmənlərin deyil, bütün insanların zülmədən qurtulmasını, xilas olmasını istəyir. Məxdumqulunu daim narahat edən, cavabını tapmağa çalışdığı bir sual var: nə üçün insanlar arasında səadət və sülh pozulur? Şair dünyadakı pisləklərin çoxalmasından şübhələnir, düşünür ki, bəlkə dünyanın sonu yaxınlaşır? (150, 263) Şair axtardığı cavab budur: insanlar arasında səadət və sülhün pozulmasına istismar və sərvət toplamaq ehtirası səbəbdir. «O, (M.Fəraqi – F.A.) sərvətliyə yoxsul xalqı istismar etdiklərini və daha çox sərvət toplamaq məqsədilə sülhü pozduqlarını «Axırzamana» şeirində göstərir» (48, 43).

Müharibələrin insanlara «bəxş etdiyi» cəhənnəm əzabını görəndə şair ona nifrət edir. Çünki müharibə onun xalqına yalnız və yalnız səfalət və zülmət gətirmişdi. Xalqın ardıcıl başqılara məruz qalması, insan həyatının heçə endirildiyi müharibə şairə mənfi təsir edirdi. Xalqın ağ günə çıxmasını, sərbəst və rahat yaşamasını arzulayan Fəraqi sülh tərəfdarıdır, öz şeirlərində də sülhü təqdir edir: Şair həmçinin hər kəsin öz yerində olmasını vurğulayır. Əgər gədəyə bəylik, əsilzadəyə nökərlik verilsə, o məmləkətdə əmin-amanlıq olmaz. Yüksək

mərtəbəyə qoyulan şəxs məşəqqət çəkən, əzabla yaşayan insanların halından xəbərdar olmalıdır:

Çölde aclıq muşakqatın Çölde aclığın məşəqqətini
qörməqen, - görməyən Evdə isti çörəyin
Öyde ıssıq nanın qadrın nebilsin. qədrini nə bilər?

(150,173)

Əmin-amanlıq arzusunda olan şair hər yerdə haqq-ədalət axtarır. O, belə hesab edir ki, qarşısındakı insanın yaxşı-yaman olmasından asılı olmayaraq hər kəslə haqla, ədalətlə rəftar etmək lazımdır. İgid olan xalq haqq yolunda çalışır. Müəllif nəzərində tutduğu insanlara hər şeyi qurd tərəzisinin gözündə çəkərək qiymət verməli olduqlarını deyir.

Şair hesab edir ki, bir yerdə istismar, soyğunçuluq hökm sürürsə, orada ədalət ola bilməz. O, xalqı soyan, təcavüzkar, öz ehtiraslarına qapılmış hökmdarlardan ədalətli olmağı tələb edir, bunu onların qarşısına bir borc kimi qoyur, müraciət etdiyi taxt-tac sahibinə hər şeydən öncə sədaqətli olmağı tövsiyə edir: *«Əgər bir ölkənin padşahı olsan, əvvəl başdan bir sədaqət gərəkdir»* (150, 371), - deyir.

Bütün bu sadaladığımız keyfiyyətlər göstərir ki, Məxdumqulu Fəraqi öz zamanında cəmiyyət içində elə bir mənəvi səlahiyyət qazanmışdı ki, o, öz sözünü cəmiyyəti təşkil edən bütün təbəqələrə deyə və eşitdirə bilirdi. Cəmiyyət isə onu qəbul edirdi, ondan faydalanırdı. Bu, çox maraqlı bir ədəbiyyat hadisəsi idi.

M.Fəraqi necə bir ölkə, necə cəmiyyət arzulayırdı? O, azadlığın, ədalətin hökmran olduğu bir ölkə istəyirdi. Bu istəyində haradasa bir qədər N.Gəncəvinin idealına yaxınlaşırdı. O, eyni zamanda söz azadlığını, insanın sözünü deyə bilmək haqqını dəstəkləyir, normal cəmiyyət üçün onun

vacib olduğunu vurğulayırdı. O, şairin cəmiyyətdəki yerini və mövqeyini də elə sözünü saxlamayıb deməkdə görürdü. Əgər şair bildiyini, düşündüyünü deməsə, bunu onun üçün əskiklik hesab edirdi. Eyni zamanda, insan gərək ağzına gələnə də söyləməsin, ürəyində olmayan sözü dilə gətirməsin, sözünü gərək elə desin ki, sonra gələnlərə yadigar qalsın:

Maqtımqulu, sözle xerne	Məxdumqulu, hər nəyi
bilenin,	bilirsənsə, de,
Özüne kemlik bil aytman	Deməyib ölsən, bunu özünə
ölenin.	əskiklik bil,
Taraşlap şaqlatqın könle	Ürəyinə gələnə cilalyıb söylə
qelenin, -	ki,
Senden sonkulara yadıqer	Səndən sonra gələnlərə
bolar.	yadigar qalsın.

(150, 179)

Dövrün ictimai problemlərini şeirin ana mövzusunə çevirməyə nail olmuş şairi çox düşündürən məsələlərdən biri də dövlət idarəçiliyi məsələsi idi. O, irsi davam edən və xalqı kölə vəziyyətinə salan, onun xeyri üçün heç bir addım atmayan idarə üsuluna qarşı çıxır. Onun fikrincə, belə idarəçilik üsulları insanlar arasındakı münasibətləri gərginləşdirir, ziddiyyətləri ən son həddə gətirib çıxarır.

Xalqı kənar düşməyə qarşı döyüşə səsləyən M.Fəraqi ölkə daxilində böyük mütəfəkkir N.Gəncəvi kimi dövrünün zalım hökmdarlarını haqqa, ədalətə səsləyir, onları allahın cəzası ilə qorxudaraq nəsihətlərlə yola gətirməyə çalışır.

Məxdumqulunun qəhrəmanlığı öyən, döyüşə, ərənliyə çağırış tipli şeirləri də çoxdur. Bildiyimiz kimi, türkmənlərin bir dövlət halında birləşməsi ideyası əsas etibarilə onun özü

tərəfindən başladılmışdı. Bu ideyaya dəstək çıxanlardan biri də türkmənlərin xanı kimi şöhrətlənmiş Cəvdur xan idi: «Cəvdur xan xalqın və yurdun səadətini düşünən, uzaqgörən, ağıllı bir diplomat idi. O, yenidən şah seçilmiş keçmiş Abdalı tayfası bəylərindən olan Əhməd şahla danışıq aparmaq üçün türkmən nümayəndə heyətinin başçısı kimi Əfqanıstana yola düşür. Nümayəndəliyin əsas məqsədi İran təcavüzkarlarına qarşı Əfqanıstanla hərbi ittifaq yaratmaqdan ibarət idi. Bu vasitə ilə Cəvdur xan türkmən xalqını möhkəm və davamlı sülhə gətirəcəyini düşünürdü. Lakin nümayəndə heyəti məqsədə çatmadı. Yolda düşmənlə toqquşma zamanı yenidən 30 yaşına girmiş Cəvdur xan öldürüldü. Onun şəhid olması türkmən xalqı üçün böyük itkisi idi» (48, 46).

Şair Cəvdur xanla bir el qəhrəmanı kimi fəxr edir, onun şəninə şeirlər qoşur, onun itkisi ilə barışa bilmirdi. O deyir ki, Cəvdur xan adı aləmi lərzəyə saldı. Onu özünə arxa, dayaq, əziz qardaş sayan Fəraqi çox hələ XVIII əsrdə Turan məsələsinə toxunur, Cəvdur xanın itkisinin yalnız türkmənlər üçün deyil, Turan üçün faciə olduğunu, Turan torpağının dizə çöküb fəryada gəldiyini qeyd edir:

Tartan okı xiç çıkmadı	Ovçunun çəkdiyi ox heç
sayyadın,	çıxmadı.
Titretdi ələmi Cəvdur xan	Titrətdi ələmi Cəvdur xan
adın.	adın.
Sanı, xesibi yok qəlyen	Sayı-hesabı yox gələn
periyadın,	fəryadın,
Dıza çöküp yıqlar Turan,	Diz çöküb ağlayır Turan,
Cəvdur xan.	Cəvdur xan.

(150, 238)

Əlbəttə, tarix səhnəsinə bir ideologiya kimi əsasən ədəbiyyatın gətirdiyi turançılıq məfkurəsi Məxdumqulunun dövründən xeyli sonra yaranacaqdı. Lakin Məxdumqulunun yaradıcılığında bu ifadənin işlənməsi, ən ağır gündə Turan həmrəyliyinin (bunun nə dərəcədə real olub-olmamasından asılı olmayaraq) dilə gətirilməsi milli özünüdərk baxımından əhəmiyyətli idi. Onu da deyək ki, Məxdumqulu Çovdur xanın ölümünü öz xalqı böyük itki hesab etdiyi üçün onun xatirəsinə «Çovdur xan üçün» adlı başqa bir şeir də həsr etmişdir. Bu şeirdə epik ifadə tərzini daha üstündür. Şeirinin əvvəlində Çovdur xanın Əhməd şahın görüşünə yola düşməsi, lakin bu səfərə «sağ gedib, salamat qayıda bilmir». Şair bu faciənin həm xalq üçün, həm də Çovdur xanın ailəsi üçün böyük müsibət olduğunu göstərir. (150, 176)

Həm şeirlərindən, həm də haqqında xalq arasında dolaşan rəvayətlərdən məlumdur ki, Məxdumqulu dəfələrlə döyüşlərdə olmuş, düşmənlə üz-üzə gəlmiş, hətta əsir düşmüşdür. Təbii ki, bütün bunlar onun yaradıcılığında yan ötə bilməzdi. Şairin çəkdiyi ağır-acılar şeirlərində öz əksini tapdı. O, əsirlikdəki durumunu «Pukarayam» («Fəqirəm») şeirində təsvir edir. Bu şeir əsirliyin mənəvi fəlakət olduğunu göstərməklə yanaşı, həm də öz ictimai-siyasi məzmunu baxımından tarixin haqiqətlərini əks etdirdiyinə görə böyük maraq daşıyır. Belə ki, burada həm tarixin ciddi bir hadisəsi bədii cəhətdən sözün və millətin yaddaşına salınır, həm də Məxdumqulu haqqında, onun cəmiyyətdəki yeri, xalq arasında mövqeyi barədə daha müfəssəl məlumat əldə etmək olur. Bu şeir Məxdumqulu şəxsiyyətinin türkmən cəmiyyətindəki nüfuzunu təsdiq etmək baxımından maraqlı bir mənbə rolunu oynayır. Ayırı-ayrı tarixi hadisələr barədə (Məxdumqulunun əsir düşməsi yalnız türkmən

xalqının tarixi üçün deyil, bəlkə də dünya tarixi üçün ibrətamiz hadisələrdən biri sayıla bilər) dəqiq yazılı sənədlərin, müfəssəl tarixi salnamələrin mövcud olmadığı bir şəraitdə bu cür əsərlər öz təyinatından – bəddi söz olmaqdan fərqli və bəlkə də, daha mühüm bir vəzifəni yerinə yetirmiş olur: xalqın tarixinin qaranlıqda qalan səhəflərinə aydınlıq gətirir, tarixi sözün yaddaşında yaşındır. Ona görə də biz bir çox tarixi hadisələri məhz bədii mətnlər – şeir parçaları əsasında «bərpa edə» bilirik. Məsələn, tədqiqat işimizin əvvəlki fəslində qeyd etdiyimiz kimi, şairin əlyazmalarının çoxu İran işğalçılarının türkmən torpağı üzərinə basqını zamanı, dinc insanlar, o cümlədən Məxdumqulu əsir aparılarkən şairin gözləri qarşısında çaya atılaraq məhv edilmişdir. Məxdumqulu bu faciəli hadisənin böyük ürək ağrısı ilə «Peyqan eylədi» adlı şeirində təsvir etmişdir. (Bu barədə daha geniş məlumat üçün tədqiqatımızın 17-ci səhifəsinə baxın) .

«Pukarayam» adlı şeiri oxuyanda bir daha inanırsan ki, Məxdumqulu xalq arasında rəsmi mənəbdən daha yüksək bir mövqeyə malik olub. Şair deyir ki, vətənimdə olduğum zaman hətta xanlara belə fərman verirdim. Kəsibin, miskinlərin arxası, ümidi idim. İnsanların dərdlərinə əlac edən, cansızlara can verən şair indi düşmən əlində biçarə, aciz qalıb, «neyləyim» deyir..

Vatanımda xan idim,	Vətənimdə xan idim
Xanlara perman idim,	Xanlara fərman idim.
Dertlere derman idim,	Dərdlərə dərman idim,
Misqinə dükan idim,	Kəsibə dükan idim,
Jansızlara jan idim,	Sansızlara can idim,
Neyley, indi biçəreem.	Neyləyim, indii çarəsizəm.

(150, 150)

Şair əsirlikdən azad edildikdən sonra vətəninə dönür. Bundan sonra onun yaradıcılığında ictimai-siyasi motivlər daha da güclənir. Onun yaradıcılığında azadlıq ideyaları, zülmə qarşı mübarizə motivləri daha qabarıq əks olunur. O, xalqının qəsbkarlar tərəfindən alçaldılmasına, var-yoxunun talanmasına tab gətirə bilmir. Hər vasitə ilə türkmənləri azadlıq uğrunda mübarizəyə səsləyir, üsyana çağırmağa başlayır: ...Onlara «boş-boş oturmayın, bir-biriniz ilə dil tapıb əsl müsəlman kimi davranın», - deyər səslənir. Şair xalqının gözünün açıq olmasını istəyir. O, türkmən elinə üz tutaraq onları yurd və vətən uğrunda müqəddəs savaşa səsləyərək deyir ki, düşmənə vətənin qızıl gülünə əl vurmağa imkan vermək olmaz. Düşmən bizi axirət selinə qər q etməmiş, biz onları qırmalı, torpağımızı azad etməliyik. (150, 255). Yeri gəlmişkən, bir məsləyə də diqqət yetirməyə dəyər: M.Fəraqi türkmən torpağından danışanda bir neçə yerdə «qızıl gül» obrazından istifadə edir: bu ifadəni biz təhlilinə geniş yer ayırdığımız «Türkmənin» şeirində də görürük. Diqqətlə fikir versək, şairin vətənpərvərlik hisslərini tərənnüm edən şeirlərində bu obraz klassik divan ədəbiyyatında gözəllik, məhəbbət və fədakarlıq rəmzi kimi işlənən «gül-bülbül» obrazına necə incə mənə və poetik çalar verdiyinin şahidi oluruq. Burada Türkmənistan torpağının gül bitirən cənnət bir guşə olduğuna eyham var. Eləcə də şair bülbülün gülə olan eşqini və fədakarlığını hər bir vətəndaşın vətənə olan münasibətində görmək istəyir. Gül qönçəsi kimi zərif olan vətənin göz bəbəyi kimi əziz tutulub, sevilməyə və qorunmağa layiq olduğunu çatdırır.

Baxmayaraq ki, Məxdumqulu dəfələrlə həbs olunur, sürgünə göndərilir, işgəncələrə məruz qalır, bütün bunlar onun mətin iradəsini sındıra bilmir, o, öz sözündən, amalından, kəskin mövqeyindən geri çəkilmir.

Şairin yaradıcılığının ictimai-siyasi məzmununda, heç şübhəsiz, türkmən tayfalarının bir araya gəlib, vahid dövlət halında birləşib, düşməyə qarşı birgə mübarizə aparmaq ideyası daha öndədir. Bununla yanaşı, Məxdumqulu Fırağını bir ictimai xadim və xalqın taleyi haqqında hərtərəfli düşünən, xalqın gələcəyinin mənzərəsini müəyyənləşdirməyə çalışan, hətta xalqa yol göstərməyə mənəvi səlahiyyət qazanmış müdrik bir mütəfəkkir kimi başqa bir məsələ də ciddi düşündürürdü: türkmən xalqının köçəri həyat tərzindən oturaq həyat tərzinə keçməsi. O, türkmənlərin köçəri həyat keçirmələrinə qarşı çıxır, onları oturaq həyata keçməyə səsləyirdi. Çünki o, yaxşı bilirdi ki, türkmən xalqı öz dövlətini yaradıb, yaşada bilməsi üçün, hökmən dünya reallıqlarına, tarixin ibrət dərslərinə açıq gözlə baxmalıdır. Tarixin gedişatından dalda qalan xalq heç vaxt nə siyasi, qə də mənəvi müstəqillik səviyyəsinə gəlib çata bilməz.

İctimai-siyasi məzmunlu şeirlərinin təhlilindən aydın gördüyümüz kimi, həmişə xalqın tərəfində olan Məxdumqulunun ictimai baxışlarında xalqın rolu, insanların iradəsi ilə yanaşı, xalqa rəhbərlik edən və edəcək insanın kimliyinə də böyük əhəmiyyət verilir. Köçəri həyat keçirən feodal bir cəmiyyətdə mərkəzləşmiş, qüdrətli dövlət arzulayan Fəraqi bu dövləti idarə edə biləcək, xalqına sahib çıxacaq bir xadim də arzulayırdı:

Pıraqı, söqler derdini,

Fəraqi söylər derdini,

Tilkilər atmış qurdunu.   Tülkülər məğlub etmiş
 Söyüpdür   türkmən qurdunu.
 yurdunu,   Sevidirdi türkmən yurdunu,
 Eye bolqan bir xan ister.   (Bu yurda) yiyə olan bir xan
 (150, 225)   ister.

Şair bəzi şeirlərində xalqın başında olmasını arzuladığı şəxsiyyətin adını çəkir, tayfaların birliyinin təmin edilməsi, xüsusən İran tərəfdən basqınların qarşısının alınması üçün xalqa rəhbərlik edə biləcək insanı təqdim edirdi. Məsələn, yhdqe və göklən tayfalarının birliyinə Kamalxan Ovqanın başçılıq etməsini arzulayırdı. Bir daha vurğulamaq lazımdır ki, Məxdumqulunun sözü sadəcə, poetik xəyal, arzu deyildi. Onun yaradıcılığı millətin təşkil olunmasına təsir göstərirdi, belə demək mümkündürsə, tarixə istiqamət verirdi... Şairin «Fəttah» şeiri siyasi məzmununa və yazılış tərzinə, müraciət üsuluna görə Məxdumqulunun digər şeirlərindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Şeirdə Fəttah şahın əməlləri, xalqa etdiyi zülm kəskin şəkildə tənqid olunur. Məxdumqulu Turan ilə İrana hökm edən Fəttah şahdan: «sən türkmənin elin, gülün soldurdun, qanlar töküüb gözəl yurdum doldurdun», (150, 312) - deyərək türkmən xalqının nahaq axan qanlarının hesabını soruşur. İnsanların asıldığı dar ağaclarını, ellərə talan düşdüyünü, insanlara ağır cismani cəza verildiyini xatırladır. Ona xalqın öcü – intiqam hissənin gücü barədə xəbərdarlıq edir: bu hissənin qarşısında Fəttahın ya öldürüləcəyini, ya da zindana atılacağını bildirir. Məxdumquluya görə, insanın qalxıb-endiyi heç bir vəzifə, mənəsb əbədi deyil. Bu gün şah olan sabah nökrə ola bilər.

Bu gün şa sen, erta qeda   Bu gün şahsan, sabah nökrə
 bolar sen,   olarsan,

İldenq-qünden, dilden cida	Eldən-gündən, dildən kənar
bolar sen.	düşərsən.
Bir gün canın çıkıp, pida	Bir gün canın çıxar, qurban
bolar sen,	gedərsən,
Qazanıpsan çox günəni	Çox günah qazanmısan, sən,
sen, Fetdax!	Fetdax!

(150, 312)

Məxdumqulu bir sıra şeirlərində cəmiyyətdəki ictimai bərabərsizliyi – birinin varlı, birinin yoxsul olduğunu, birinin tirmə şala büründüyünü, digərinin çıpaq qaldığını ürək yanğısı ilə qələmə alırdı. Onun yaradıcılığında maddi qeyri-bərabərliyin realistcəsinə təsviri öz əksini tapmışdır. «Kimi çörək tapmaz yeməyə, kimi zərzi banı bəyənmez», «kimi paltar tapmaz geyməyə, kimi al-qumaşı bəyənmez» - deyən Məxdumqulu cəmiyyətdəki qeyri-bərabərliyi belə ümumi əksliklərin təzadı fonunda açdığı kimi, cəmiyyətdəki ziddiyyətlər konkret şəkildə də qələmə almışdır. Yaxşılıq-yamanlıq, mərdlik və namərdlik haqqında Məxdumqulu poeziyasındakı hikmətli sözlər klassik ədəbiyyatda olan eyni mövzunun təkrarı deyildir. Məxdumquluda bu məfhumlar zamanəsinin insanlarına və hadisələrinə tətbiq edilə biləcək real, konkret zəminə əsaslanır». (38, 278) Elə buna görə ki, Məxdumqulu xalqının ürək sözlərinin tərənnümçüsü kimi bir sənətkar dərəcəsinə yüksəlmişdir. Şair bədii sözün yaratdığı əvəzsiz təsir imkanları sayəsində oxucusunu inandıra bilirdi ki, hər kəs xalqın mənafeyini göz bəbəyi kimi qorumağa borcludur. O, vaxtı çatmış ictimai-siyasi məsələlərə cəsarətlə müdaxilə etməyi bacarırdı. O, dövründəki qeyri-bərabərliyə qarşı çıxırdı. Hakim təbəqəni islam dinindən xalqı soymaq və itaətdə saxlamaq üçün istədiyi kimi istifadə etəsinə kəskin

etirazını bildirirdi, varlığının yoxsula etdiyi zülmü Allahın bağışlamayacağını bildirirdi. Onun şeirlərinin hər misrası bədi tapıntıdır. Hər bir şeir hansısa real lövhənin sözlərlə mahir rəssam tərəfindən çəkilmiş rəsmidir. Elə bu cəhətə görə M.Fəraqinin şeirləri yalnız məzmun-mövzu ilə bədi sənətkarlıq kamilliyinin uyumuna görə deyil, həm də psixoloji vəziyyətlərin ustalıqla ifadəsinə görə bənzərsiz nümunələrdir.

Yaradıcılığında ən çox vətəni, azadlıq ideyalarını, həyata, insana məhəbbəti tərənnüm edən şair parçalanmış vətənin ağrılarını, problemlərini qələmə alarkən onun taleyi üçün daima bir övlad həssaslığı ilə narahat olub. Vətənin sabahı şairi bir vətəndaş kimi həmişə düşündürüb. Vətən, xalq, torpaq, millət dərdi M.Fəraqi yaradıcılığına xas olan ən doğma, ən incə hisslərdir.

Məxdumqulunun ictimai məzmunlu lirikasında ata-övlad, mənəvi varislik münasibətlərinin də xüsusi yeri var. Şairin öz atasına – böyük türkmən şairi Azadiyə həsr etdiyi şeirlərdə Məxdumqulu öz fərdi kədərini, atasının yoxluğun ictimai kədər səviyyəsinə qaldırır, hamı üçün örnək ola biləcək «ata-övlad» sevgisinin dolğun bədi ifadəsini verir. «Oğlum-Azadım», «Kayda sən», «Atamın», «Fəqanım var» kimi şeirlər öz yazılış tərzinə, səmimiyyətinə görə şairin vətən mövzusunda yazdığı şeirlərlə bir sırada dayanır, gözlərimiz qarşısında sanki vətənin müqəddəs bir parçasının – ata obrazının tərənnümünü canlandırır.

M.Fəraqinin Türkmənistana olan sevgisi ülvidir, təmənnasızdır. Bu sevgi elə böyük, elə ucadır ki, şairin taleyinə yazılmış «qara səhifələr», bir insan həyatı üçün həddindən ziyadə çox olan ömür sınaqları onun fonunda zəif görünür.

«Vətən» və «vətəndaşlıq» mövzusu şairin bütün yaradıcılığından qırmızı bir xətlə keçir, onun məsləkinin, amalının əsasını təşkil edir. Ancaq şair bu mövzuya təkcə siyasi plandan yanaşmır, eyni zamanda tarixi və fəlsəfi-sosial prizmadan baxır. Xalqının ən ağırlı problemlərinə toxunur: türkmənlərin milli varlığına, adət-ənənələrinə, dilinə, mənliliyinə xor baxanları söz atəşinə tutur. Əslini, milliliyətini danan, mənəviyyatı, əxlaqı köləyə çevrilmiş dönükləri kəskin şəkildə tənqid edir.

Şair vətəni, xalqını böyük bir məhəbbətlə sevir, onun nailiyyətlərinə sevinir, uğurlarından qürurlanır. Vətənidə, cəmiyyətdə baş verən mənfiliklər, qüsurlar, xalqın mənafeyinə ziyan olan nə varsa – adi sosial-məişət məsələlərindən tutmuş geniş ictimai-siyasi problemlərə qədər hər şey şairi bir vətəndaş kimi narahat edirdi.

M.Fərəqi şairinin müasirlik ruhu həmişə fəal və aparıcı olmuşdur, zəmanın ritmini tamamlamışdır. Xalqının başına gələn faciələrin tüğyan etdiyi ağır anlarda da onun şair rübabi sınımamış, öz kəskinliyi ilə seçilmişdir. Şairin ən bədbin şeirlərində də aydın bir işıq və sabaha, gələcəyə inam var. Məhz bu cəhətlərinə görə o, hər şeydən öncə bir vətəndaş şair idi və onun başlıca ideyası, arzusu xalqının firavan bir mühitdə yaşaması idi. Elə bu arzuyla da o, bütün yaradıcılığında milli birlik məsələsini müxtəlif səviyyələrdə qabartmışdır.

Məhəbbət lirikası

Ədəbiyyatda və incəsənətin bütün sahələrində məhəbbət əbədi bir mövzudur və bütün zamanlar üçün yeni və tərəvətlidir. Böyük şairlərin tərənnüm etdikləri məhəbbət ona

görə köhnəlmir ki, insanlar burada öz duyğularının təcəssümünü, öə ürəklərindən keçəni görürlər. Eyni zamanda, məhəbbət lirikası fərqli şairlər tərəfindən yaradıldığına görə bənzərsiz rəngarənglik kəsb edir. Bu, oxucuya imkan yaradır ki, bir tərəfdən bu və ya digər şairin bənzəri olmayan mənəvi dünyasına daxil olsun, digər tərəfdənsə, oxuduğu əsərdə öz mənəvi tələbat və ehtiyaclarının qarşılığını görə bilsin. Bu mənada, Məxdumqulunun məhəbbət lirikası da həmişəyaşar bir mədəniyyət və mənəviyyət abidəsidir.

M.Fəraqinin poetik irsində böyük eşqin, təmiz sevgi hisslərinin tərənnümü, şairin sevgi və insan gözəlliyi haqqında düşüncələri əsas yerlərdən birini tutur. Bu mövzuda yaratdığı şeirlərdə duyğunun və yaşantının poetik təqdimat forması ədəbi ənənələrdən – folklordan və klassikadan gəlir, şair bədii obraz olaraq ən öz «Mən»ini ön plana çəkir. Yəni şairin yaratdığı lirik qəhrəman elə onun özüdür. Şairin tərənnüm etdiyi məhəbbət onun öz məhəbbəti, öz yaşadığı hiss və həyəcanlardır. O, məhəbbət haqqında düşüncələrini ümumiləşdirib, şeirə çevirməzdən əvvəl, həmin duyğuları öz ürəyindən bir süzgəc kimi keçirir. Ona görə də Məxdumqulunun əsərlərində məhəbbət lirikası şairin fərdi həyatı ilə bir vəhdət və bütövlük təşkil edir. Şairin məhəbbətə münasibəti olduqca səmimi və orijinal səciyyə daşıyır.

Bu şeirlərdə mənəvi aləmin, hiss və duyğuların təsviri aparıcı yer tutur. Onun məhəbbətə dair şeirlərinin mayasını insan gözəlliyinin, təmiz sevgi hisslərinin, humanist münasibətlərin tərənnümü təşkil edir. Bu şeirlərdə həyat eşqi, mənalı yaşamaq, vəfalı, etibarlı, sədaqətli olmaq kimi bütün nəsilərə örnək ola biləcək tərbiyəvi-etik fikirlər təbliğ olunur.

Poeziyada məhəbbətin tərənnümü, ilk növbədə, şairin gözəllik anlayışı ilə bağlıdır. Yaşından, mövqeyindən asılı olmayaraq hər bir kəs gözəlliyə can atır. Fiziki gözəlliyə can atmaq insan valığının mahiyyətindədir. Zahirî gözəlliyə meyil yəqin ki, insanın ilkin duyğularından gəlir. Əsil gözəlliyin keyfiyyət göstəricisi isə harmoniya, mütənəsiblik və ahəngdarlıqdır: məzmun ilə formanın, zahirlə batının, görünüş ilə mahiyyətin bir-birini tamamlamasında və ahəngdarlığında. Şairin bəşəriyyət qarşısında ən böyük xidmətlərindən biri də insanlara gözəlliyin mahiyyəti dərək etməkdə, mütənəsibliyi görüb qiymətləndirməkdə yardımçı olmaqdadır. Yaradıcılığı yaşadığı cəmiyyətin həyatı ilə sıx bağlı olan Məxdumqulu da «Gözəl kimdir?», «Gözəllik nədir?» «Hansı gözəli qəbul etmək olar?», «Hansı gözəldən uzaq durmaq lazımdır?» kimi suallara cavab axtarmışdır. Bu baxımdan şairin «Durasýň gələr» (“Durmağın gələr”) adlı şeiri mövzumunun təhlili baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Aşıq ədəbiyyatında çox işlənən ustadməmə formasında yazılmış bu şeirdə Məxdumqulunun idealindəki gözəllik anlayışı əyaniləşir. Məxdumqulunun gözəldə axtardığı başlıca keyfiyyət onun ədəbli, ərkanlı və mülayim olmasıdır. Zahirî əlamətlərinə görə uzun boylu, qaranlıq gecəyə şəfəq salan tərəvəti ilə yanaşı, söylədiyi söz bal kimi olan gözəllə həyat qurmaq olar, şairin dili ilə deyilsə, onu «tapıb, harada olsa, alasın gələr»... Bu cür gözəl mərdin, kişinin gərəyidir. Şairin gözəllik meyarına görə, gözəlin özünün gözəlliyə münasibəti düzgün olmalıdır, gözəl özü gözəllik duyğusu yaratmağı bacarmalıdır. Başını sirkə basan, qab-qacağını yuyub təmizləməyən, xarici görkəminə fikir verməyən, atanı, ananı xar edən gözəl də var ki, ondan uzaq durmaq lazımdır.

Beləliklə, «*dünya malın xərclə yaxşı gözələ, yamanın yanından qaçasın gələr*», (150, 363) - deyən Məxdumqulunun təsəvvüründə iki gözəl tipi var: «yaxşı gözəl» və «yaman gözəl». «Yaxşı gözəl» dedikdə şair zahiri görkəmi, hərəkətləri və əxlaqı bir-biri ilə ahəngdarlıq təşkil edən gözəli nəzərdə tutur. «Yaman gözəl» isə bu harmoniyadan məhrumdur.

Məxdumqulunun «*Durasýň gələr*» şeiri həm şairin gözəllik anlayışına münasibətinin estetik çərçivələrini müəyyənləşdirir, həm də etik və didaktik görüşləri barədə aydın təsəvvür yaradır.

Dillərdə dolaşan məhəbbət şeirlərini şair yalnız özünün yüksək mənəvi keyfiyyətləri və mükəmməl savadı, şairlik vergisi və parlaq istedadı sayəsində yaratmamışdır. Məxdumqulunun məhəbbət şeirlərinin arxasında şairin heç də sadə olmayan ömür-gün dastanı, keşməkeşlər görmüş, odlardan-alovlardan keçmiş tərcümeyi-halı dayanır. Onun məhəbbəti ülvü olmaqla yanaşı, həm də kədərli olmuşdur. Ona görə də Məxdumqulunun məhəbbət lirikasında iki amil daha qabarıq nəzərə çarpır: yüksək ülvüyyət və bəşəri kədər.

Şairin lirik qəhrəmanı uydurma, xəyalı obraz deyil, real, canlı insandır, şairin müasiridir. Şair onun ünvanını və adını dəqiq göstərir: «*İli-qöklen, adı – Meñli*»... (150, 62) yəni, göklən elindən olan bu qadının adı Mənqli idi. (Müasir türkmən dilində “Ñ” hərfindən istifadə olunur ki, bu da Azərbaycan dilinin tarixi mətnlərində «sağır nun» adlanan hərfin qarşılığıdır. Müasir Azərbaycan dilində bu hərf olmadığına görə Meñli adının Mənqli kimi yazılmasını daha məqsədəuyğun bildik. Mənqli sözünün mənası Xallı deməkdir). Gənclik sevgisinə (Mənqli Məxdumqulunun xalası qızı olub) sevən və imkansızlıq ucbatından ona qovuşa bilməyən şair öz

həyəcanlarını, ürək döyüntülərini son dərəcə həssaslıqla şeirlərinə gətirir. O, ömrü boyu, yaşının müxtəlif vaxtlarında Mənqliyə şeirlər həsr etmiş, həyatının sonuna qədər bu sevginin təsiri ilə yaşamış, ondan çıxıb bilməmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatı ilə müqayisə edəndə, Məxdumqulunun yaradıcılığı həm klassik divan şeirindəki, məsələn, M.Füzuli yaradıcılığındakı gözəlliyin və məhəbbətin tərənnümündən, həm də sonrakı dövr – Molla Pənah Vaqif lirikasındakı bəzən naturalist çalarlar daşıyan gözəllik anlayışından fərqlənərək özünəməxsus orijinal xüsusiyyətlər kəsb edir. Məxdumqulunun təqdim etdiyi gözəl insanı heyrətdən lal edən, zahiri əlamətlərindən daha çox insanın qəlbində yaratdığı təəssüratlarla təqdim edilən Füzuli gözəlindən də xeyli fərqli təqdim olunur. Eyni zamanda, bu obraz özünün təqdimat üsuluna görə sözün hərfi mənasında, bütün çırpacağı ilə təsvir və tərənnüm olunan Vaqif gözəlindən də fərqlənir. Məxdumqulunun sevgiyə və gözəlliyin tərənnümünə həsr etdiyi şeirlər öz ruhu etibarilə oğuz mənşəli xalqlar (Azərbaycan, türk, türkmən) arasında o dövrdə çox populyar olan və bəzi nümunələri də məhz XVII-XVIII əsrlərdə xalqın yaddışında yenidən «bərpa olunan» məhəbbət dastanlarının poetikasını xatırladır. Bu şeirərin istər məzmunu, istərsə də sənətkarlıq keyfiyyətləri bilavasitə epos yaradıcılığı təcrübəsinə daha çox yaxınlaşır. Şairin həyatının müəyyən məqamlarını əks etdirən bu əsərlər, sanki, Məxdumqulunun ömür adlı dastanının içində verilən şeir parçalarıdır. Biz ona görə məhəbbət dastanlarını xatırladıyıq ki, Məxdumqulu şəxsiyyəti ilə məhəbbət dastanlarındakı «Haqq aşığı», «Haqdan badə içmiş aşığı» anlayışı arasında bir uyğunluq və oxşarlıq hiss olunmaqdadır. Görünür, elə buna görə də Məxdumqulu

poeziyasında gözəllik bəzən epik növ üçün səciyyəvi olan əlamətlər ilə təsvir olunur. Yəni Məxdumqulunun gözəllik meyarları kifayət qədər aydın və konkretidir. Şair sevdiyi (daha doğrusu, ayrılıb həsrətini çəkdiyi) gözəlin dodaqlarını şəkərə, ağızını qöncəyə bənzədir. Onun qara saçı sünbül kimi zərif, səsi bülbül səsi kimi xoş, danışığı şirindir. Gözəlliyi səkkiz qapılı cənnət bağı kimi nəhayətsizdir. Onun gözəlliyi, zərifliyi şair üçün dünyadakı bütün dəyərlərə bərabərdir:

Qızıl diysəm – qızıl, al deysəm	Qızıl desəm – qızıl, al
– al sən.	desəm – alsan.
Xindistanda şeker, Bulqarda –	Hindistanda şəkər,
bal sən,	Bolqarda balsan.
Işq bilan açılqan bir taze qül	Eşq ilə açılan bir təzə
sen,	gülsən,
Yusup-Züleyxanın tayı gözəl	Yusif-Züleyxanın tayı
sən.	gözəlsən.

(150,70)

Bunlarla yanaşı, Məxdumqulu sevib vəsf etdiyi gözəldə heç bir müqayisə meyarına sığmayan, sözlə ifadə edilməsi çox çətin olan nəşə bir ülvyyəət olduğunu da görür: «*İlsənmi, gündüzsənmi, gecəsiənmi, aysanmi, günəşsənmi, nəşən sən?*» (150, 26) - deyər öz heyretini gizlətmir, özünün də bu gözəllikdən məst olduğunu söyləyir.

Məxdumqulu başqa bir şeirində incə bir yumorla bu gözəlliyin ona yox, başqasına qismət olduğunu söyləyir: el dilindən «qovunun yaxşısını çaqqal yiyər» atalar sözünü yada salıb, həmin gözələ sahib olan şəxsi «xoşbəxt insan» adlandırır: «*İqballı bəndənin payı gözəlsən*», - deyir. Bizə elə gəlir ki, bu keyfiyyətlərinə görə də şairin şeirlərinin bədii məntiqi xalqın

epos yaratma təcrübəsinə daha çox yaxınlaşır. Bir fakt da hökmən nəzərə alınmalıdır ki, bizim əlimizdə olan əsərlərin, demək olar ki, hamısı yazılı qaynaqdan yox, yaddaşdan gəlir. Yaddaş üçünsə epos, şifahi yaradıcılıq nümunəsi yazıdan daha yaxın idi. Məsələyə məntiqi yanaşılsa, yaddaş özünə doğma və yaxın bildiyini daha asan qəbul etməli, dildən-dələ ötürməli idi.

Xalqın yaddaş süzgəcindən keçmiş Məxdumqulu yaradıcılığında şairin poetik qənaətinə görə, sevgi insanın varlığına hakim kəsilən ilahi bir qüvvədir. Şair üçün sevgi anlayışı ali bir ideal səviyyəsindədir və ona görə də əlçatmazdır. Şair üçün ayrılıq və həsrət əbədidir. Əgər şair sevgini qəbul edərsə, o, özünü əbədi kədərə məhkum etmiş olur. Əvvəl başdan şairə bəllidir ki, onun ideala qovuşması mümkün olmayacaq. Ona görə də məhəbbətin şairin ömrünə hüzn və kədəri gətirməsi də qaçılmazdır. Məxdumqulunun sevgisi əbədi məhkumluğun – ayrılığa və kədərə məhkumluğun böyük ustalılıqla qələmə alınmış bədii ifadəsidir. Biz «əbədi məhkumluq» ifadəsini təsadüfi bir bənzətmə kimi işlətmirik. Əslində, bu ifadə də Məxdumqulunun öz yaradıcılığından gəlir. Böyük mütəfəkkir olan Məxdumqulunun qənaətinə görə, dərd çəkmək, ayrılmaq və ölmək şair üçün imtina edilməsi mümkün olmayan bir ata mirasıdır. Şair bu mirasa hökmən sahib durmalıdır. Şairin lirik qəhrəmanını bu həyatda ayrılıq, kədər nə qədər təqib etsə belə, o öz üstünlüklərini bu məhkumluğa düşər olmasında görür və bundan şikayət etməyə onun mənəvi haqqı çatmır.

Maqtimqulu, çəksən derdi- Məxdumqulu, çəksən dərdi,
düyündən, düyünü,
Ası bolup, şikat etme bu Asi olub, düşdüyün gündən

qünden,	şikayət etmə.
Bu ölmək, ayrılmak qalıpdır	Ölüm də, ayrılıq da keçmişdən
öndən,	qalıb
Peder bize miras qoymuş bu	Atamız bu dərdi bizə miras
derdi...	qoyub...

(150, 27)

Şair atanı-ananı, vətəni özü seçmədiyi kimi, dərdi də özü seçmir. Ata mirası kimi şairin alınına yazılan dərdə düçar olmaq elə bir taledir ki, ondan qurtulmaq mümkün deyil. Bu taleyi yaşamaq isə şairin təyinatıdır! Ayrılığı unutmamaq, daim ayrılıq hissi ilə yaşamaq da ona böyük kədər və iztirab gətirir, unutmaq da. Sevginin insana yaşatdığı bu dramatism Məxdumqulu yaradıcılığında yüksək şairanəliklə, incə cizgilərlə təqdim olunmuşdur. Şeirlərinin birində yaşının altmışa çatdığını söyləyən şair cavanlıq çağının əldən getdiyinə təəssüflənir, iki övladını, doğma qardaşlarını itirdiyinin acısını dilə gətirir, ağacının quruduğunun, bağının viran olduğunun, dumanı çəkilən dağlarının kimsəsiz qaldığının ağısını söyləyir. Ar-namusun ayaqlar altına düşdüyünə, həyatda yar-yoldaşdan ayrılıb tənha qaldığına yas tutur. Bu yasın, kədərli hüznün, iniltinin içində ahıl şairin acı bir sevgi xatirəsi də var. Şair Mənqli xanımın sevgisini də qəddar zamanın onu düçar etmiş olduğu faciələrlə, iztirablı hadisələrlə bir sırada qoyurdu:

Mənli xanım, ışk sevdasın	Mənqli xanıma, eşq sevdasını
unutdım,	unutdum,
Rəxm edən bolmadı, baqtım	Rəhm edən olmadı, bəxtim
qaradır...	qaradı.

(150, 122)

Məxdumqulunun dilində eşq, sevgi anlayışı ayrılıq və izzirab mənbəyi kimi qavranılır. Şairin məhəbbətinin güclü olması, onun həyat boyu davam etməsi şair üçün ömürlük bir izziraba çevrilmişdir. Şairin miras qoyduğu məhəbbət lirikasında duyğuların dialektikasını sevgi ilə izzirabın vəhdəti təşkil edir. Burada bir amili də nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, yaradıcılığı etibarilə təsəvvüf görüşlərinə yaxından bağlı olan Məxdumqulu üçün eşqin izzirabını yaşamaq həm də bir kamilləşmə vasitəsidir, bu, şairi mükəmməlliyə, vəhdətə aparan bir haqq yoludur. Şair isə epos məntiqi ilə yanaşsaq, haqdan badə içmiş bir haqq yolçusudur (bu barədə tədqiqat işimizin növbəti bölməsində daha ətraflı bəhs olunur).

Məxdumqulu şeirlərindəki olduqca səmimi, sadə ifadə olunmuş sevgi hissləri, təbii ki, şairin qəlbindən süzülüb gəlirdi. O, öz sevgisinin miqyasları barədə daha əyani təsəvvür yaratmaq üçün xalqın təsəvvüründə əsrlər boyunca sevgi və sədaqət rəmzi kimi yaşayan fədakar aşiq obrazlarını: Yusif, Məcnun, Fərhad, Vərqa, Tahir, Qərib və s. əfsanəvi sevgi qəhrəmanlarını yada salır.

Sevgi insanın fərdi hissi olsa da, onun bədii ədəbiyyatda ifadəsi müəyyən ənənələrə söykənir. Qeyd etdiyimiz kimi, Məxdumqulunun məhəbbət lirikasının başlanğıcı folklordan, xüsusilə xalqın dastan yaddaşından gəlirdi.

M.Fəraqinin əsrlərinin böyük hissəsi klassik divan ədəbiyyatı janrlarında deyil, xalq şeir yaradıcılığının aparıcı janrlarında (qoşma, gəraylı və s.) yazılmışdır. Əslində o, ilk növbədə qoşma ustasıdır. Bu qoşmalar həm türkmən xalqının həyat və düşüncə tərzini, dövrünün əxlaqını, həm də şairin şəxsi hiss və həyəcanlarını daha aydın ifadə edir. Bu janrda yazılmış əsərlərdə türkmən xalqının epos təfəkkürünün ahəngi

aydın nəzərə çarpmaqdadır və Məxdumquludan təxminən bir əsr sonra Molla Nəpəsin yaradacağı «Zöhrə və Tahir» dastanında Məxdumqulunun şeirlərinin də yer alması bu amilin mövcudluğunu bir daha təsdiq edir...

Bir şeyi də nəzərə almaq lazımdır ki, klassik şeir janrlarına müraciət etdiyi zaman da Məxdumqulu öz poeziya həqiqətlərinə sadıq qalır. Onun yaradıcılığının müəyyən qismini qəzəllər, müxəmməslər təşkil edir. Bu qəzəllər «kitabdan gəlmə» olmayıb, daha çox şairin hiss-həyəcanlarını, daxili duyğularını ifadə edir. Əslində, onun qəzəlləri də məzmununa, ifadə tərzinə, daşdığı dəyərə görə xalq şeiri üslubunda yaratdığı əsərlərdən heç də geri qalmır, öz lirizmi ilə cəlbedici, ürəyəyatımlı görünür.

Məxdumqulunun qəzəllərinin dili də qoşmaları kimi sadə, olduqca lirik, poetik, axıcıdır. Şairin bu janra müraciəti daha çox sevgi-məhəbbət mövzusunda yazdığı şeirlərdə özünü göstərir. Şair qəzəl janrında yazmış olduğu şeirlərində də öz aşılığını (bu, həm real aşılıq, həm də İlahiyə olan sevgidir) çox ürəyəyatımlı bir üslubla təqdim edir. Və bu tədqimat heç də Şərq mütəfəkkirlərindən aşağı səviyyədə deyil. Şair yaradıcılığı boyu Şərq poeziyasının böyük ustadları Firdovsi, Nizami, Ömər Xəyyam, Cəlaləddin Rumi, Hafiz, Sədi kimi böyük söz ustadlarının «sirasında yer tutmaq» arzusunda olmuşdur. (150, 12) Məxdumqulunun qəzəlləri həmin mütəfəkkirlərin açdığı böyük sənət yolunun XVIII əsrdə türkmən xalqının taleyindən keçən bir mərhələsi davamı kimi qiymətləndirilə bilər.

M.Fəraqinin qəzəlləri öz məzmununa və ifadə tərzinə görə bəzi məqamlarda Füzulini yaradıcılığı ilə də səsleşir. Bu, Məxdumqulunun şeirlərində işlətdiyi mübaligələrdə özünü

daha aydın göstərir. «Eşq dağını göyün boynundan assalar, göy titrəyib, çəkə bilməz bu dərdi» (150, 27), - deyən şairin misraları dahi Məhəmməd Füzulinin «Eşq bir bələdir, giriftar olmayan bilməz» kəlamı ilə səsləşir.

M.Fəraqinin məhəbbət şeirləri içərisində öz ifadə tərzini, sənətkarlıq keyfiyyətləri ilə fərqlənən nümunələrdən biri də «Menqli xan»dır. Bu şeir ozan-aşıq-baxşı şeirində tez-tez rast gəlinən «diydin - dedi» (dedim - dedi) ifadələri ilə başlayır, bir-birini sevən iki gənc arasında gedən hiss, həyəcan dolu söhbəti əks etdirir. Onların arasında yığcam poetik replikalardan təşkil olunmuş dialoq qurmaqla şair orijinal lirik lövhələr yaradır. Şair dialoqun şeir dilinə gətirdiyi dinamizm imkanlarından ustalıqla istifadə edir. Bu şeir, sanki, yazı üçün deyil, məhz şifahi tələffüz üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Böyük ustalıqla yaradılmış lirik lövhələr bir-birinə söz deməyə çətinlik çəkən gənclərin ürəkə ürək döyüntülərinin ahəngini xatırladır. Bu maraqlı dialoqda sanki aşiq və onun sevgilisi öz sevgilərini bölüşürlər. Ona görə də şeir gerçək və kövrək sevgi duyğularının təbii və səmimi ifadə tərzini ilə xoş təsir buraxır:

Diydim: «Yüzde xallar bar». Didi: «Royda qüller
xey».

Diydim: «Qumrı zıbandır». Didi: «Şəxdi-diller,
xey».

Diydim: «Qel sen xəbarlaş». Didi: «Biler iller,
xey».

Diydim: «Ol ne servidir». Didi: «İnçe biller, xey».

Diydim: «Tavus kaydadır?». Didi: «Jayı-
Xindistan». (150, 156)

Məxdumqulunun bu şeirinin müsbət cəhətlərindən biri də budur ki, burada xalq şeiri şəkillərinə yaxın bir dil və üslub özünü göstərir. Şeirdəki axıcılıq, səmimiyyət və sadəlik folklor ənənələri ilə bağlıdır. Zənnimizcə, bu şeirin M.Fəraqinin məhəbbət lirikasının ən gözəl, ən poetik və ən səmimi nümunəsi kimi qeyd edilməsi xüsusilə məqsədəuyğun olardı.

Şairin yaradıcılığında məhəbbət lirikasının özünəməxsusluğu bir də bundadır ki, şairin bu mövzuda yazdığı şeirlər ictimai məzmunla zəngindir, onun sevgisi də, sevgilisi də tarixin övladlarıdır...

Şairin məhəbbət mövzulu şeirləri içərisində aşiq – məşuq münasibətlərinin müxtəlif məqamları açılır, oxucuya çatdırılır. Burada hər şeydən öncə, insanın real istək və arzuları, iztirab və ağrıları ön plana çəkilir və onlara həm ictimai, həm də fəlsəfi məzmun verilir.

Beləliklə, M.Fəraqinin məhəbbət lirikasında insanın hiss və həyəcanları, eşq və məhəbbət, gözəllik, vəfa, sədaqət haqqında düşüncələri və arzuları yüksək poetik səviyyədə qələmə alınmışdır. Onun deyim tərzini, fikrini ifadə etmək üçün tapdığı sözlər, qafiyələr, misralar və bütövlükdə şeirlər misilsizdir. Məxdumqulunun ustalığı, sənətkarlığı ondadır ki, lakonik, obrazlı ifadələrlə bütöv lövhə yaradır, insanın psixoloji aləmini verir. Şair poetik hiss və fikirlərlə süslənmiş şeirlərində sözə həssas yanaşır, sözün məna çalarlarından ustalıqla faydalanır.

Sufizmi

Hər bir toplum, xalq, millət tarixi yaşantılarında bu və ya digər düşüncəyə sahib olub onu zaman-zaman digəri ilə əvəzləməli olsa da, yenisini qəbul etdikdə köhnəsi ilə dərhal üzülüşə bilmir. Məsələyə bu baxımdan yanaşdıqda tarixin ən qocaman millətlərindən olmuş türkmənlər də tarixi yaşantıları boyu müxtəlif düşüncələrlə yaşamalı olmuşlar. Təbii ki, bu toplum da ictimai-siyasi proseslərlə bağlı olaraq birini digəri ilə əvəzləyərkən keçmişdə sahib olduğu dünya dövlətlərindən tamamilə imtina etməmiş, onu yenisinə qataraq bu və ya digər dərəcədə yaşatmışdır.

Bu, bir həqiqətdir ki, təsəvvüf ictimai-siyasi, dini-fəlsəfi, ideoloji faktor kimi türk-islam mədəniyyətində mühüm rol oynamış, uzun əsrlər boyu düşüncələrə hakim kəsilmişdir. Bu düşüncə toplumsal olaraq zaman-zaman türk-islam mədəniyyətinin formalaşmasına xidmət göstərmişdir.

Klassik ənənəyə sadıq olan Məxdumqulu Fəraqi eşqə, məhəbbətə böyük əhəmiyyət verir, onu dünyanın, kainatın yaranma səbəbi, insanın kamilləşmə mərhələsində əsas amil kimi qəbul edir, eşqin fəlsəfi mahiyyətini açmağa çalışır. Şairə görə eşq insanı müdrikləşdirib ali məqamlara yüksəldir, onu saflaşdırır, paklaşdırır, aşıqin kamalını, mərifətini üzə çıxarır, qəlbinə ürfan nuru aşılayır.

Sufizm islam hadisəsi olduğundan istər-istəməz onun mövzu qaynağının da əsas yönünü dini mövzu təşkil edirdi. Həm də təsəvvüf şairləri Quranı bütün biliklərin məcmusu hesab etdikləri üçün bu və ya digər məsələdə Quranın surə və ayələrinə istinad edirdilər. Daha doğrusu, onun batini oxunuşuna diqqət verirdilər.

M.Fəraqi yaradıcılığında da sufi baxışlar özünü göstərir. Səbəbi nədir? Çünki onun düşüncəsində, onun ürəyində Allah sevgisi var. Nədir ondakı sufi görüşlər?

Bu suallara cavab verməzdən əvvəl bir məsələyə aydınlıq gətirmək yerinə düşərdi ki, ədəbiyyatşünaslıqda Məxdumqulu yaradıcılığında təsəvvüf anlayışına əsasən iki münasibət özünü göstərməkdədir. Məxdumqulu yaradıcılığının ardıcıl araşdırıcısı prof. P.Xəlilov öz tədqiqatlarında və təhlillərində onun yaradıcılığındakı sufizm meyilləri, şairin təsəvvüf görüşləri barədə ümumi məlumat vəməklə kifayətlənmişdir: «Şairin yaradıcılığında sufii görüşlər, bəzən dini mövzu, fatalizm, qəza-qədərə, qismətə, taleyə inam motivləri vardır». (28, 168) Digər bir tədqiqatçı – R.Qurbanov Məxdumqulun yaradıcılığında təsəvvüf motivlərini şairin yaradıcılığının ilkin dövrləri ilə əlaqələndirir. O, rus tədqiqatçısı A.Samoyloviçə istinad edərək Məxdumqulu yaradıcılığına Xarəzm sufilərinin, xüsusilə Hikmət Atanın (Süleyman Baqırğanın) güclü təsir göstərdiyini qeyd edir, Məxdumqulun sufi şairlərə yazdığı nəzirələrdən misal gətirir. (48, 39) Bir çox nüfuzlu mənbələrdə, məsələn, Rusiya Elmlər Akademiyasının nəşr etdirdiyi 8 cildlik «История всемирной литературы» («Dünya ədəbiyyatı tarixi») adlı kitabda isə Məxdumqulu qeyd-şərtsiz olaraq sufi şair kimi təqdim olunur. (112, 486) (Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, adı çəkilən kitabda «Məxdumqulu» oçerkinin müəllifi görkəmli türkmən ədəbiyyatşünası M.Qarriyevdir.) Bir sıra müasir tədqiqatlarda da Məxdumqulun təsəvvüf görüşlərini şərh edən yazılara rast gəlinir. Məsələn, Ankara universitetində türkmən ədəbiyyatını tədris edən Berdi Sarıyevin tədqiqatları,

xüsusilə müəllifin «Haqdan badə içən şairimizin «Dedilər» şiri üzerine bazı notlar» məqaləsi maraqlı doğurur. (184)

Bizə elə gəlir ki, Məxdumqulu poeziyasında sufizmdən danışarkən bir mövqə aydınlaşdırılmalıdır: bir var türk dünyasının Əhməd Yəsəvi, Cəlaləddin Rumi, Şəms Təbrizi, İmaddəddin Nəsimi, Seyid Nigari kimi təriqət şairlərinin yaradıcılığı. Onların əsərləri təsəvvüfün müəyyən bir cərəyanının – konkret təriqətin ideologiyasını, fəlsəfəsini ehtiva edir. Bir də var əsərləri təsəvvüfdən qaynaqlanan, təsəvvüf anlayışlarına və obrazlar sisteminə öz yaradıcılığında geniş yer verən, sufii ideyalar şeirlərinin məzmununa sirayət etmiş şairlər. Zənnimizsə, bunlardan biri də Məxdumqulu olmuşdur. Məxdumqulu yaradıcılığının məzmununu daha dərinə və düzgün anlamaq üçün bu amil mütləq nəzərə alınmalıdır. Çünki Məxdumqulunun özü də şeirlərində hərfi mənada özünün sufi olduğunu təsdiq edirdi: «*Sopulıq esbabı xoşdur, gey içinni sap edip*» (150, 50), - deyirdi. (*Sufilik libası xoşdur, içini saf edib onu əyninə gey!*)

Məxdumqulu poeziyasında Allah eşqi böyük sevgi ilə tərənnüm olunur. Bir çox türk şairlərinin tapındığı mütləq həqiqət axtarışı, inandıqları o eşq Məxdumqulu yaradıcılığından da təsirsiz ötürmədi. Çünki sufilik insanın içindən keçən yoldur və insan bütün ömrü boyu bu yolu gedir. O yolun mövcudluğunu və məkanını 700 il bundan əvvəl, türk təsəvvüf şeirinin böyük şairi Yunus İmrə kəşf etmişdi:

Şəriət, təriqət yoldur - varana,

Həqiqət, mərifət, ondan içəri. (89, 20)

Yunus İmrə və onun şeirləri yeddi yüz ili aşan bir zamandan bəri yaşayır. İstənilən türk oylağında Yunus

deyimlərini nəşildən-nəşilə keçirmişlər. Böyük sufi şairin duyğu və düşüncə aləminin, maddi və mənəvi dünyasının özündə, təbii ki, çox sadə və açıq şəkildə islam imanı vardır. Yunus İmrəni Yunus İmrə edən, onu zamanlar arxasından bizə çatdıran əsas cövhər həyatının və şeirinin mənası olan islam çalarındır. Onu yaşadan olduqca sadə səmimiyyətlə Allah eşqini tərənnüm etməsidir. O, bir ilahi eşq bulağıdır. Yunus İmrə yaradıcılığında allah, tanrı, yerin-göyün yaradıcısı olan vahid, şəriksiz, məkansız qüdrət haqqında misralara, başa-baş şeirlərə tez-tez rast gəlinir. O, allaha elm yolu ilə deyil, eşq yolu ilə qovuşur. Və bu qovuşma, bu fəlsəfi zəmin özündən sonrakılara bir tanrı payı, tanrı mirası kimi ötürülür. Bu fəlsəfənin qayəsi Tanrıya qovuşmaqdır.

Bu sufilik fəlsəfəsi, həyat qayəsi Fəraqi şeirlərinin də bir çoxunun özəyindədir. O da öz şeirlərində Tanrısına müraciət etdi, bəzən yarıdan kimi, bəzən də sevgili canan kimi. Əgər kim onu görə bilsə, dərhal aşiq olar:

*Qörən aşık qeda bolar,
İl-qününden jida bolar,
Maqtımqulu, pido bolar,
Din – xeramat boylarına. (150, 155)*

M.Fəraqinin dünyagörüşünün formalaşmasında vəhdətivüçud fəlsəfəsi və onun üzərində qurulan sufi təlimi əsaslı rol oynamışdır. Bu haqqa əqlə deyil, eşqlə çatmağın mümkünlüyünü qəbul etdiyini göstərir. Bu eşq adi, dünyəvi məhəbbət hissi deyil, insanı Allaha doğru səsləyərək vəcdə gətirən eşq idi. Şair ilahi eşq anlayışına birdən-birə gəlməmişdir. Bütün mütəsəvvüflər kimi əvvəlcə bəşəri eşqi tərənnüm etmiş, onu insanı ucaldan fəzilət adlandırmışlar. Çünki bəşəri eşq də insanı vəcdə gətirən amildir. Hər bir sevgi

şairə, öz mayası etibarı ilə Tanrıya yönəlmişdir, çünki görünən hər bir varlıq Tanrı zərrəciyidir. İlahi eşqin uzun və əzablı yolu məhz bəşəri eşqdən keçir. Nəhayət, yaradılmışlara yetirilən eşq yaradanın özünə doğru yönələrək ilahi eşqə çevrilir. Sufi şair Tanrını görməyi çox arzulayır. Onu görmədən özünü xəzan vurmuş cana bənzədir:

*Qörsem poyun, yok armanım,
Sensiz xazan ursun janım,
İkbalım, dinim-imanım,
Kılsam xormat boylarına. (150, 155)*

Bu dünyadaykən dərдинə dərman tapmayan lirik qəhrəman, səbirli olmağı özünə tövsiyyə edir. Və ayıq olmağı qərara alır, çünki birdən xoşbəxtlik üz verərsə, o zaman yatmaq olmaz:

*Maqtumqulı, qövmindedir köp arman,
Tapmadı dərдинə akıbet dərman.
Yetişeir, bir qüni xakdan bu perman,
Qaflat düşeqində yatıjı bolma. (150, 194)*

Tanrının birliyi qalan mövcudatın, o cümlədən, canlıların və onların ən kamili olan insanın da bir surət, bir şəkil olması bir çox şeirlərində aşkarca görünür. M.Fəraqinin dilində bu surət, şəkil təcəlla nuru kimi poetik deyimlə bildirilir. Tanrı şairin sufi şeirlərində mütləq vücut, mütləq həqiqət (həqq), mütləq gözəllikdir. Qalan bütün şeylər mütləqlikdən xali olduğu üçün təcəlladan başqa bir şey deyildir. Müxtəlif surət və şəkillərdə görünən Tanrı daha çox insanın surətində təcəlla etdiyindən insan da onu öz könlündə tapır. Könül Tanrı təcəllasının və eşqin yeridir.

M.Fəraqinin sufi şeirləri arasında «Boldum imdi» müxəmməsini də bu baxışlara nümunə kimi göstərmək olar:

*Işk atasına düşdüm, pervana boldum imdi.
 Şovkun közüne köydüm, biryana boldum imdi.
 Jismim kebaba döndü, qiryana boldum imdi.
 Qeñç isteenler qelsin, veyrana boldum imdi.
 Ayrıldım aqyarlardan, biqana boldum imdi. (150,*

74)

Şeirin birinci bəndi ilk baxışda dünyəvi, real eşq təsiri bağışlayır. Sonrakı bənddəki dərin mənalar, bəzi simvolik işarələr İlahi eşqin, Tanrıya məhəbbətin fəlsəfi yozumudur:

*Çıkardım başdan imdi dünyə xəvesin mutlak,
 Ne perşe ayak basdın, dolan, bir özüne bak.
 Kül bolup, elqe sovrul, ol qüzerde janın yak.
 Lazım oldı okımaq, analxaku-minelxak.
 Mey içip meyxanadan, mestana boldum imdi.(150,*

74)

İlk misradan duyulan sufilik fəlsəfəsinin simvolları xüsusilə son misrada vurğulanmışdır. Bildiyimiz kimi sufi poeziyasında mey, şərab – sevgi (Allaha, Tanrıya olan eşq), meyxana isə - Allah dərğahı kimi simvolizə edilir. Bu şeirə M.Fəraqi də artıq bu meydən içmiş və eşq atasına düşmüşdür:

*Bir mukama duş boldum, pikr anda pikre batdı.
 Jan anda jandan boldı, xuşundan qidip*

yatdı.

*Jeset yolda yok boldı, könül özün unutdı,
 Işk qoşun yıqıp qelip, akıl mülkün daqıtdı,
 Talana berip aklım, divana boldum imdi. (150, 74)*

Burada eşqin ağıla, əslində elmə qalib gəlməsi göstərilir ki, bu da sufilik üçün əsas amillərdən biridir. Sufi fəlsəfəsinə

görə Tanrıya gedən yol əqldən, elmdən deyil, məhz sevgidən, eşqdən keçir. Yəni Tanrıya yalnız eşqlə qovuşmaq olar.

Şairin bəzi şeirləri var ki, orada bütün bəndlər deyil, müəyyən bəndlər sufi fəlsəfəsinin daşıyıcısıdır. Məsələn «Yetişdi salım» qoşmasının son iki bəndi məhz bu görüşlərin əksi kimi təqdim oluna bilər:

*Xudavənda, qerçə nebsim yamandır.
Dileqim derqaxdan nuri-imandır,
Şer işim bixetdir, qünəxim kəndir,
Sen özün qeçirqil, ya züljelalım.(150, 108)*

Yaradana müraciətlə başlanan bu bənddə şair Tanrı dərğahından nur, iman diləyir, şər-əməllərinin, günahlarının bağışlanmasını və bundan sonra tanrı dərğahına keçirilməsini arzulayır:

*Pıraqı diyir, ışk oduna buryanam,
İl-malına, men xalıma qıryanam.
Qorkı-umit ortasında xayranam,
Tanla, maqşar, ya reb, ne bolar xalım!*

(150, 108)

Məcnun öz sevgisinə sadıq olduğu kimi, M.Fəraqi də öz ilahi eşqində sədaqətlidir. O, Yaradana, Tanrıya sevgidə məcnundur. O, öz eşqinə can verib, Məcnun kimi gəzir. Eşqindən başqa heç nə görməyən aşiq (Allahı sevən, Tanrıya aşiq) eşq dənizində üzür və bu sevginin ilahiliyi onu elə məst edib ki, könlü bir başqa şey istəməz:

*Jan berip qan ışkına, Mejnun boluban
qezerem,
Tenim defter, qolum qalam, ajap vaspın
yararam.*

Qörmyen kenarını, ışk denizi içre yüzerem,

*Simap bolup sen üçün, tilla köşklər düzərem,
Qayrı adalathı xəkim, xanı-soltan istemen.*

(150, 116)

Əgər Tanrıya, İlahiyə olan eşq bir an belə azalarsa, onun ayrılığı labüddür və bu ayrılıq şairin ruhunun bədəndən ayrılması deməkdir.

Sufi şeirlərdə cənnət-behişt məfhumuna da tez-tez rast gəlinir. Bu bəzən öz həqiqi mənasında da işlənir. Əslində isə behişt-cənnət «Allahla qovuşmaq» (vəhdəti-vücut) sayılır. Yəni sufilər üçün öz sevgililərinə (Yaradana) qovuşmaq elə cənnətə bərabərdir: *İstemez men ol bexişt, bexişt mekanım bar menin.*

(150, 142)

O, elə bir sevgilidir ki, bütün aşıqlər ona heyrandır. Bu qədər gözəlliyə malik, bu qədər sevgiyə layiq yalnız Tanrı ola bilər.

Sufilərin Tanrıya olan eşqi o dərəcədədir ki, onlar bu atəşdə qovrulurlar. Və əgər onların bağrından bir nalə qopsa bu qağı-daşı əridər. Bu aləmə yeni qədəm qoyan M.Fəraqi özünü hələ qərrib sayır, buna görə də onu dinləyən, dərđini bilən yoxdur. Tanrıya sevgi o qədər güclüdür ki, bu eşq üçün aşıq özünü atəşə ata, eşq odunda yandıra bilər. Və bu ilahi sevginin qarşısında bütün aşıqlərin deyəcək hər hansı bir sözləri olmur.

Şairin fikrincə, Yaradandan umulan sevgi səbr edən aşıqlərə nəsib olur. Tanrı kimin doğru yolda olmasını görsə, onu da məqsədinə, arzusuna çatdıracaqdır:

Ey aqalar, bir qün bolar, pay alar,
Qulluk edip qezen ussada belli;
Xuda özi kime doqırı qözlese,
Yetişer maksadı, mırada belli. (150, 450)

Sufi aşıq bu cahanda yaşamağı istəmir. Çünki burada ürəyi qanla dolu viran bir məkəndadır.

M.Fəraqi bütün bunların fəlsəfi yekunu kimi deyir ki, ağıllı olan bu dünyaya meyil etməz, bir olan uca allaha sığınar, çünki bu dünya keçici, Yaradan isə əbədidir:

*Akıl oldur, meyil etməse dünyəqə,
Sıdk ile sığınsa kadir allaqa,
Maqtımqulı, xer suratı – zıbaqa,
Bakmaqıl, alarnın payanı bolmaz.* (150, 459)

Bu fani, gözləri yaşlı qoyan dünyada çalışıb iman qazanmaq lazımdır ki, sonra yolunu rəvan etsin. Yaradana müraciətlə, öz aşıqlərinə hidayət yolunu göstərməsini təvəqqə edir. Yenə də bütün günahların, şər işlərin, xeyirin, sevginin, bir sözlə mövcud olan məfhumların açarı dinə-imana gəlməkdir:

*Qel Maqtımqulı, sen munça sözlərnı kılma xəkayət,
Ovvalda aman, axırda imana qelendir.* (150, 464)

Ümumiyyətlə, sufi şairlər nəzəri-fəlsəfi şəkildə deyilmiş eşq anlayışını şeirin sehrlı gücü ilə xalqa çatdırırdılar. Təbii ki, onlar bu yolda klassik divan ədəbiyyatında olduğu kimi, rəmzlərə, epitelərə, təşbehlərə də müraciət edir, dünyagörüşlərini xalqın anlayacağı şəkildə bəyan edirdilər.

Məxdumqulunun sufi baxışlarının özəlliklə yer aldığı «Yaqmır yaqdır, soltanım» şeiridir. Yaradan alidir, mərhəmətli və lütf edəndir. Onun zərrəsinə qovuşmaq üçün sufi aşıq yağış arzulayır. Çünki yağış Tanrının nurudur, o nur yerə enən zaman sufilər özlərini sevgililərinə qovuşmuş hesab edirlər. (Sufi fəlsəfəsinə görə o dünyada ən böyük mükafat Allaha – yəni sevgiliyə qovuşmaq, cəhənnəm isə bu lütfdən məhrum olmaqdır. Sufilərin ən böyük arzuları, həyat qayələri vəhdəti-

vucuddur: yəni tanrıya qovuşmaq, onu özündə hiss etmək, özünü isə onun zərrəsi hiss etməkdir. Bu, onların həyatının ən xoşbəxt dəqiqələridir):

*Raxmetin işiqi arşdan açılsın,
Nurun insin, yer yüzünə saçılsın.
Qubar öçsün, ələmə yüzi açılsın,
Rexm eyleyip, yaqmır yaqdır,*

soltanım!

Haqqa qovuşmağa can atan aşiq üçün nə ayrı-ayrı zamanlar, nə də ayrı-ayrı məkanlar var. Çünki haqq aşiqi hər yerdə haqqı gördüyü üçün istədiyi yerdə ona qovuşur, onunla bir olur:

*Derqaxdan dilener nalışlı qullar,
Mınajat eyleyip, açılar tiller,
Yamanlık qöterlip, yayılsın iller,
Rexm eyleyip, yaqmır yaqdır, soltanım!*

Sufizmdə əsas anlayışlardan biri də irfandır. «Haqq və həqiqəti tanıma yolu irfan adlanır. Ariflərə görə bəşər öz nəfsini paklaşdırmaqla, batini işıqlanma və əqli-mənəvi yüksəliş tapmaqla Haqqı tanıya bilər. Ona görə də irfan təkcə əqli-məntiqi dəlillərlə deyil, həm də ruhi kamillik və mənəvi yüksəliş dəyərlərinə sığınaraq həqiqətə qovuşmağı mümkün sayır» (30, 95). İnsan yeganə varlıqdır ki, ağıl deyilən Tanrı inayətinə sahibdir. İnsana irfan verilib ki, o, Yaradanı, yəni haqqı dərk etsin:

*Bende biçərə men, ne bardır mende,
Rexm eyleqin, raxman, kerem ken sende,
Keremin bolmasa, qaldık dermende,
Rexm eyleyip, yaqmır yaqdır, soltanım!*

İrfan fəlsəfəsinə görə, insan mənəvi təkamül yolunda bir çox dəyişmələrdən keçir. Bu mənəvi təkamül yolundakı irəliləmə, əslində Tanrıya doğru ucalma yolu olduğu üçün mütəsəvvüf şair tədricən kainatın qatlarının bir-birini keçməsi, hər qatda da bir dəyişikliyə məruz qalmasından da söz açılır. Mənəvi ucalığın və bu ucalıqdan doğan dəyişmənin son qatında insan keçdiyi bütün qatlar izsiz itmir və insan dəyişilmələri də özündə yaşadır:

*Maqtımqulı, ıskın eyler erada,
Işkına kəmil et, qoyma arada.
Yetirqin barçanı maksat-murada,
Rəxm eyleyip, yaqmur yaqdır, soltanım!* (150,
210)

Fikrimizcə, bu şeir M.Fəraqi sufizminin açarıdır. Yaradana nə qədər inam ola bilərsə, burda var, ona nə qədər sevgi ola bilərsə, burada cəmləşib. Əslində həm ideoloji baxımdan, həm də poetik baxımdan çox gözəl bir şeirdir. İlk növbədə bunu adicə yağış arzusu kimi başa düşmək olar. Sonra isə misraların içinə girdikcə, mahiyyətinə endikcə sufi fəlsəfəsinin nuruna boyanırsan. Əlbəttə ki, içində bir islam imanı olan şair kimi Fəraqinin bir çox şeirlərində az və ya çox dərəcədə sufi baxışlar tapmaq mümkündür. Bəhs etdiyimiz şeir isə bu baxışların sirli və nurlu simvoludur.

Təbii ki, M.Fəraqinin sufi dünyagörüşünün formalaşmasında Şərq klassiklərinin xüsusilə rolu olmuşdur. Bunlardan Əl-Qəzalini, Cəlaləddin Rumini xüsusilə qeyd etmək olar (158, 11).

Təsəvvüf ədəbiyyatı təkə üslubu, dili, vəznə, forması ilə deyil, həm də xidmət etdiyi qayəsinə görə dünyəvi divan və xalq ədəbiyyatından fərqlənirdi.

Fəlsəfi şeirlər

Böyük türkmən şairi M.Fəraqi bütün yaradıcılığı boyu həqiqət axtarmışdır. Şair sürəkli həqiqət axtarışı nəticəsində zəngin bir ədəbi irs yaratdı. Məxdumqulu həqiqəti qəlbi, hissi, şüuru olan insan adlı varlığın içində kök salmış məhəbbətlə axtarırdı. Məhəbbət, həqiqət və ədalət axtaran şair bütün əsərlərində insanlığın keşməkeşli tarixini, faciəsini, xalqın taleyini, dünyanın gərdisini və s. ustalıq və məharətlə canlandırırdı. Onun bir çox şeirlərinə əsasən türkmən xalqının tarixinə, etnoqrafiyasına, məişətinə aid rəsmlər, tablo və lövhələr yaratmaq olar. Çünki o, bu lövhələri sözlə yaradıb, rəssam isə onu yalnız rəngləyəcək.

Məxdumqulu elə bir mühitdə yaşayırdı ki, burada mələklə iblis, dəli ilə ağıllı, pis ilə yaxşı arasında hədd və məhdudiyyət anlamı mücərrəd idi, bu məhdudiyyətlərin meyarı bəlli deyildi. Yaşadığı haqsızlıq dünyasında türkmən xalqını müdafiə edəcək bir adam varsa, o da M.Fəraqi idi. Həqiqətdən yoxsulmuş Məxdumqulu cəmiyyət və cəmiyyətdə hökm sürən bəzi dırnaqarası hakimləri, bir sözlə, məmurları tənqid etdiyi üçün çox əzablara məruz qalmışdı. Və əlbəttə ki, insanlığa yad olanlara öz ağışında meydan verib bəsləyən dünya onu müdafiə etməyəcəkdi.

Məxdumqulu Fəraqi milli ədəbiyyatın inkişafı tarixində, həmçinin məzmunca rəngarəng olan yaradıcılığında fəlsəfi şeirin də gözəl nümunələrini yardıb. Türkmən xalqının ictimai-tarixi və ədəbi-mədəni həyatında Məxdumqulu şəxsiyyəti və yaradıcılığı xüsusi bir mərhələni təşkil edir. Doğma xalqın həyat və məişət tərzini, sevinc və ağrıları, əqidə və əxlaqı

idealları, sosial qaygıları yüksək sənət dili ilə ilk dəfə onun əsərlərində fəlsəfi düşüncələrlə öz əksini tapır. Milliliklə bəşəriyyətin möhkəm vəhdəti ilk dəfə onun yaradıcılığında türkmən ədəbiyyatının mühüm və zəruri bədii-fəlsəfi keyfiyyətinə çevrilmişdir.

M.Fəraqi bədii idrak baxımından inkişaf etdikcə, həyata, varlığa, insanlara fəlsəfi bucaq altında yaşamağa, təsvir obyektinə daha dərinə nüfuz etməyə başlayır. Bəşəriyyət həmişə elə şəxsiyyətlər yetirir ki, insanları düşdüğü ağır vəziyyətlərdən çıxarmaq üçün yol axtarsın və yol göstərsin. XVIII əsr türkmən xalqının taleyində bu missiya Məxdumqulunun üzərinə düşmüşdü. Mütəfəkkir bir insan kimi Məxdumqulu da fikrə dalıb qurtuluş yolu düşünürdü. Ümumiyyətlə, bilir ki, Şərqi poeziyasında fəlsəfilik çox güclü olmuşdur. M.Fəraqidə də fəlsəfi şeir yaratmaq meyli klassik ənənəyə əsaslanır. Məxdumqulu şeirini xarakteri etibarilə lirik-fəlsəfi poeziya kimi səciyyələndirmək olar. Bəziləri poeziyada fəlsəfə dedikdə hansısa fəlsəfi kateqoriyaların, fəlsəfi məfhumların adlarının çəkilməsini zəruri sayır. Amma əsl sənətkar, xüsusilə fəlsəfi şeir yaradan şair heç bir fəlsəfi kateqoriya və məfhum adından istifadə etməyərək, həyatın mahiyyətini olduğu kimi əks etdirmək qabiliyyətinə malik olur ki, biz bu xüsusiyyətləri M.Fəraqi poeziyasının fəlsəfi məzmununda açıq-aşkar müşahidə edirik. Şair insanlara həyatın bilinməyən qatlarını, incə, lakin əzəmətli, yeni sirlərini açmalıdır. Təbii ki, ondan nə peşəkar tarixçi, nə də peşəkar filosof obrazı yaratmaq səhv olmalıdır. Şair, sadəcə varlığın obrazını yaradarkən onu fəlsəfi dəyərlərin işığına tutub, ümumiləşdirmələr aparır. Bu cəhət, yəni poetika ilə fəlsəfənin

birləşdiyi məqamlar Məxdumqulu Fəraqi yaradıcılığının aparıcı xüsusiyyətlərindəndir.

M.Fəraqi yaradıcılığında təqdim edilən hər bir obrazın, detalın böyük fəlsəfi-ictimai mənası var. Daha doğrusu, onun istənilən şeirində həyata və dünyaya fəlsəfi baxışlarının az və ya çox dərəcədə şahidi olmağımız bunu təkrar-təkrar sübut edir.

Dahi mütəfəkkir bütün yaradıcılığı boyu öz şəxsi həyat müşahidələrinə əsaslanaraq yazıb-yaratmışdır. Şair uşaqlıq çağlarından etibarən onu əhatə edən gerçəkliyi tədqiq edərək əsərlərinin mövzusuna, bəzi şeirlərin süjet xəttinə çevirmişdir. «... Hər bir yazıçı öz dövrünün salnaməsini yaratmağa çalışdığı» (56, 5) kimi, Fəraqi də öz yaradıcılığında şahidi olduğu tarixi dövrü geniş və ətraflı şəkildə, fəlsəfi yozumlarla işıqlandırmağa nail olmuş və müəyyən mənada, şair özü də yaşadığı dövrün fəal yaradıcısı, zamana istiqamət verən bir düha sahibi kimi tarixdə qalmışdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, Füzuli, Hafiz, Əmir Xosrov Dəhləvi, Cəlaləddin Rumi, Əlişir Nəvainin və s. şairlərin şeirləri ilə birlikdə xalq ədəbiyyatı örnəkləri də onun sənətinin bəhrələndiyi qaynaqlardandır. Dövrünün ən böyük mədrəsələrindən olan Şirqazi, Kökeltaş və İdris Babada təhsil alması, bununla bərabər bir çox yerləri gözməsi onun dünyagörüşünü genişləndirmiş, zəngin və güclü etmişdir. Gördüyü təhsil ocaqları arasında Şirqazi mədrəsəsi şairin xatirəsində çox xoş izlər, dərin xatirələr buraxmışdı. O hətta özünün dilinin açılmasının, bilgi, dünyagörüşü sahibi olmasını da məhz bu məkanla bağlayır. Təbii ki, bütün bu cəhətlər ondakı dünyanı dərk etmək fəlsəfəsinin əsasını qoymuş və şeirlərində görünən fəlsəfilik elə müəyyən mənada bunun

yekunu kimi izah edilməlidir. Yaradıcılıq yolunu izləyəndə aydın görünür ki, Məxdumquluda ictimai-fəlsəfi təfəkkürə meyil yaradıcılığının ilk dövründən başlamışdır. Uzun poetik axtarışlar, kainat və xilqətin fəlsəfi mənasını dərk etmək, öyrənmək ehtirası şairi, düzgün nəticəyə gətirib çıxarırdı. M.Fəraqi ilk əsərlərində bir sənətkar kimi duyurdu ki, əsassız, mənasız xəyallar insanları əsrlər boyu dolaşdırmış, onun real həyata inamını sarsıtmış, bu isə öz növbəsində tənəzzülə səbəb olmuşdur. Lakin xəyallar, fikirlər nə qədər ənginliklərə, nəhayətsiz sonsuzluqlara uçsalar da, yenə öz istinadgahı olan yerlərə dönməli oldu. Öz ümumiləşdirici keyfiyyətlərini torpağın, millətin, insanların, dövrün, zamanın reallıqlarında təsbit etdi.

Şairin fəlsəfi şeirlərindən danışarkən ilk növbədə yada düşən onun Durdı şairlə olan deyişməsidir. Bu deyişmə öz ifadə tərzinə görə aşiq ədəbiyyatına yaxındır, formaca «qıfılbənd» kimi qurulmuşdur. Məlumdur ki, aşiq ədəbiyyatında aşıqlar arasında deyişmələr zahirən sınaq səciyyəsi daşıyırdı: bir aşiq o birinə çətin suallar verərək onun savadını, hazırcavablığını sınağa çəkirdi. Əslində isə işin mahiyyətinə baxanda deyişmə zamanı qoyulmuş suallar oxucunun (dinləyicinin) düşüncəsinə yönəldilirdi. Aşıqlar (həm sınağa çəkən, həm də sınağa çəkilən) öz bildiklərini bu yolla oxucuya çatdırırdılar. Bəzən aşiq deyişmələri sırf fəlsəfi mövzuları əhatə edirdi, dünyanın mənası, insanın dünyada tutduğu yer, zamanla insan arasında münasibətlər kimi məsələlərə aydınlıq gətirilirdi. Deyişmələr forma etibarilə yarıxarakterli olduğuna görə insanların ona marağı daha güclü olurdu. Bu şeirləşmədə Məxdumqulu sınağa çəkən rolunda çıxış edir, Durdu şairə suallar verib, «əgər şairsənsə, bizə xəbər

ver», - deyə ona müraciət edirdi. Durdu şair isə «bizdən salam olsun cavab belədir» rədifi ilə Məxdumqulunun qoyduğu sualları cavablandırır.

Nə idi Məxdumqulunun qoyduğu suallar?

Dünyada mövcud olan məfhumların müəyyən qismi bu dəyişmədə fəlsəfi şəkildə öz əksini tapıb. Deyişmədə bir çox anlayışlara fəlsəfi yozum vermək tələb tələb olunur. Məsələn, o nədir ki, darvazasız qaladır, o nədir ki, pəncərəsiz binadır, o nədir ki, bir-birindən əladır? (150, 447) və s.

Alınan cavablardan görünür ki, bunlar türkmən xalq təfəkküründə fəlsəfi mahiyyət daşıyan anlayışların açımıdır. Yəni, darvazasız qala olan insanın qəlbidir: insanın qəlbi təsəvvüf anlayışına görə həm də haqqın güzgüsü, Allahı dərk etməyin aynası sayılır. Və ya pəncərəsiz bina olan qəbirdir. Başqa sözlə, ölüm başqa xalqlarda olduğu kimi, türkmən poeziyasında da fəlsəfi mənə daşıyır. Bir-birindən əla olan ayla gündür: bunlar Allahın yaratdığı mövcudluq içində estetik kamilliyin rəmzi kimi qəbul olunur.

«Bir neçə misal» (150, 623) adlı şeirində də şair dialoq formasından istifadə edərək fəlsəfi anlayışları sual-cavab formasında izah etməyə çalışır. Burada şairin xitab etdiyi Xızır peyğəmbərdir. Bu şeirdə də şair dünyanın, varlığın mənasına fəlsəfi yozum axtarır, «nədir bu dünyanın diriliyi?» sualına «yatsan, yuxudur, dursan xəyal» cavabını verir. Bununla da Məxdumqulu maddi dünyanın əbədiliyinə inanmadığını təsdiqləyir. Onun dünya haqqında təsəvvürünün materialist təsəvvür olmadığını görürük. Şair məhz idealist baxımdan yanaşaraq dünyanı tutmaq, dünya malı əldə etmək naminə

aparılan savaşları da «bihudə boğaz yırtmaq, yersiz qalmaql» adlandırır.

Məxdumqulu şeirlərində bu dünyanın keçici olduğunu, gec-tez hər kəsin öz yaranışına (yəni torpağa) qayıdacağını da zamanın və məkanın fəlsəfəsi kimi irəli sürür. Şair ölümü həyatın fəlsəfi zərurəti sayır və bunun hər kəs üçün olduğunu xatırladır. Gec-tez insan övladı bu dünyanı tərک edir. Bu, fələyin fərmanıdır. Məxdumqulunun dünya ilə əlaqədar bir çox şeirlərində onun fani olması ilə bağlı düşüncələr mərkəzi xətt təşkil edir. Bu dünyanın keçici, gəldi-gedər olduğunu bildiyi üçün könlünə onun həyanı olmadığını söyləyir və həyanı olmayan dünyaya həvəslənmə deyir.

Maraqlıdır, hər şeydə fəlsəfə axtarmaq, bu dünyanın gərđişini nəzərdən keçirmək M.Fəraqi üçün çox vacib idimi? Bəli! Bu xüsusiyyət şairin ədəbiyyatın, sənətkarlığın qarşısında duran əsas vəzifəsini düzgün müəyyənləşdirməsindən irəli gəlir. O, bir sənətkar kimi vəzifəsinin nədən ibarət olduğunu gözəl anlayır. C.Xəndanın sənətkarın və sənətkarlığın ən ümdə məziyyətləri haqqındakı qeydlərini Məxdumqulunun hər bir şeirində izləmək mümkündür: «Yeni söz demək ... o qədər də asan iş deyildir. Yüz illərdən bəri yaranan sənət aləminə nəzər saldıqda, adama elə gəlir ki, hər şeydən yazılmış, hər söz deyilmişdir. Lakin sənət xəzinəsinə baş vurduqda əl dəyməmiş zəngin cəvahirat görürsən! Əsil məsələ, bu xəzinənin yolunu bilmək, onun açarını ələ keçirməkdir» (150, 222).

Digər bir şeirində də bu dünyada yurd deyə, var-dövlət, vəzifə-məzhəb deyə məğrurluq etməməyi məsləhət bilir. Çünki bu dünya bivəfadır. Şair «yalançı dünyanın peşəsinin alditmaq olduğunu» iddia edir, onun onun yalanına aldanmamağı məsləhət bilir... (150, 221)

Məxtimqlunun fəlsəfi qənaətinə görə, dünya dərkolunmazdır. «Dünyə, hey» (150, 482) adlı qoşmasında şair bu dünyanın nə zaman başladığını, nə zaman tükənəcəyini heç kəsin bilmədiyini, nə vaxtacan gərmiş edəcəyinin naməlum olduğunu, insan aqlının bunları dərk etmədiyinə işarə edir. İnsanı «bu gün qədəm basdığın yer bir gün qəbirin olar, üstündən dünya yeni bir yol salar», - deyərək dünya malına uyub, qafil olmamağa çağırır.

Şairin poeziyasının dilində ən çox yer tutan ifadələrdən biri «dünyadır». Şair maddi dünyanın keçici, müvəqqəti olması barədə fikirləri bir çox şeirlərində xatırladaraq dünyanın fəlsəfi obrazını yaratmağa, bu obrazı insanlara daha yaxından və daha əyani tanıtmaya çalışır. Fikrimizcə, onun fəlsəfi şeirləri içərisində «Bu dünyə» daha çox dünyanın, kainatın yaradılış xüsusiyyətlərinin uğurlu təqdimatına görə xüsusi olaraq seçilir. Bu şeir Məxdumqulunun fəlsəfə ilə yanaşı, coğrafiya haqqında da mükəmməl təsəvvürə sahib olduğunu sübut edir. Şair bu şeirində dünyanın fəlsəfi mənzərəsini yaratmağa çalışır, onun xəyali xəritəsini çəkir. Məxdumquluya görə, yer üzünün qırx altı min ağacı (uzunluq vahidi) sudur, qırx altı min ağac məsafəsi isə yoldur ki, abaddan, xarabalıqdan, dəryadan və düzdən keçir. Sonra Məxdumqulu dünyanın üstündəki ölkələrin adlarını sadalayır: «Cayi-Hindistan, Ərzi-Rumistan, Yəmən, Yunan, Bulqar, Misir, Fars və s. Bizim üçün maraqlıdır ki, Məxdumqulu bu coğrafiyanın içində Azərbaycanın da yerini görmüş, ölkəmizin adını çəkmişdir. Bir başından o biri başına «üç yüz altmış yıllık yoldur bu dünyə», (150, 496) – deyən şairin şeirdə gəldiyi başlıca qənaət isə budur ki, bu dünyanı tutub durmaq mümkün deyil, ona görə də fəriq olub, kənara çəkilmək məsləhətdir.

Məxdumqulu maddi dünyanın gəldi-gedər olması haqqında fəlsəfi mülahizələr söyləməklə yanaşı, onun şeirləri insanı tər-k-dünyalığa qapılmağa təhrik etmir. Dünya özü fani olsa da, insanın sevgisi, imanı, əməlləri, qoyduğu yaxşı ad əbədidir, nəsil-dən-nəslə yadigar qalır. Bu mənada, şairin «Nahana gəldin» adlı şeiri insanın bu dünyaya gəldiyi gündən bu dünyanı tər-k edib əbədiyyətə qovuşacağı günə qədər keçdiyi yola nəzər salır. (Azərbaycan aşıq şeirində bu cür şeirlər «vücutnamə» adlanır). Şeir insanın dünyaya gəlişinin bioloji-fiziki təsvirindən başlayır. Dünyaya gələndən sonra yaradan öz qüdrətilə insana danışmaq qabiliyyəti verir, insan ayağa durub, könlü istədiyi yerə gedə bilər, yaxını-yadı tanıyır, gözü dünyanı görür. Yeddi-səkkiz yaşlarında məktəbdə təhsil almağa başlayır, Quran-kitabı oxuyur. On beş yaşda dəliqanlı kimi sayılıb-seçilir, qız-gəlinə meyil edib, könül verir. İyirmi yaşda ailə sahibi olur, kamil bir igid kimi bədöy at minib, meydana gəlir. Sonra yaşın növbəti dövrləri gəlir və şair insanın cəmiyyətdəki vəziyyətini hər yaşa uyğun olaraq təsvir edir: otuz yaşında insan alıcı bir şir kimi olur, dünyanın malından doymur... bundan sonrakı yaşlarda isə tövbə etməyin, ürəyini Allaha bağlamağın vaxtı çatır. Məxdumqulu üçün insanın dünyada yaşamaq möhləti səksən ildir. Səksən yaşda insanın dünya ilə ayrılıq vaxtı yetişir. Az-az adamlar doxsan və yüz yaşlarını görür. Şairin gəldiyi fəlsəfi-didaktik qənaət isə budur ki, ölüm qaçılmazdır, əvvəl-axır insanı haqlayacaq, işığı, şənliyi olmayan qaranlıq bir otağa salacaq. Ona görə də insan bu dünyada yaşadığı möhlətdən istifadə etməli, iman qazanmalı, öz yolunu rəvan etməlidir. (150, 461)

İnsan taleyi Məxdumqulunun çox toxunduğu mövzulardan biridir. Şair insan taleyini zamanın zidiyyətləri

içində təqdim etməklə öz fikirlərini oxucuya daha əyani izah etməyə nail olur. «Gözyaşın tökə başladı» (150, 285) adlı şeirində şair sosial həyatın təzadlarını müfəssəl təsvir edir.

Şairin düşüncəsinə görə, cəmiyyətdə elə bir mərhələ əmələ gəlir ki, hətta çaylar da quruyur, dağlar da yığılır. Çarəsizlikdən yetimlər göz yaşı tökür. Haram yeyən haramzadə bəylər də bir yandan dövləti, məmləkəti yıxmağa başlayır. İkinci bənddə şair dövrün ziddiyyətlərini daha tünd boyalarla verir. Zaman o qədər çirkəbə batıb ki, qılınan namazlar Allah hüzurunda qəbul olunmur. Özünü peyğəmbər kimi təqdim edən qazi rüşvət üçün, pul-para üçün din-imanı satmağa hazırdır. Dinin-imanın satıldığı yerdə isə Allah insanın duasını qəbul etmir. Göründüyü kimi, şair bu bənddə insan taleyinin dövrün eybəcərliklərindən doğan faciəsini göstərməyə, ona fəlsəfi ümumiləşdirmə verməyə nail olmuşdur.

Tarixən fəlsəfi lirikada ümumbəşəri kədər təzahürünün müəyyən ictimai səbəblərlə yanaşı, həm də belə bir başlıca səbəbi olmuşdur: kədər aqlın, düşüncənin ən mühüm əlamətlərindəndir. Kədər poeziyada təkcə mənəvi- psixoloji hadisə olmayıb, həm də estetik dəyərdir. M.Fəraqidə məhz fəlsəfi və estetik dəyər keyfiyyəti qazanmış kədərə geniş yer verilir. Onun şeirlərini oxuyarkən, onların bir çoxunun ruhunda aşkar bədbinlik notları hiss olunur. Hətta elə məqamlara da rast gəlinir ki, orada həmin bədbinlik notları dünyaya, zamana qarşı bir etiraz, üsyan kimi səslənir.

M.Fəraqinin kədəri şəxsi deyil, o, ictimai kədər daşıyır. Əslində onun özünün çəkdiyi əziyyətlər də müəyyən ictimai amillərlə bağlıdır. Lakin şair nə qədər əzab çəksə də, nə qədər vətəndən uzaqlarda qalsa da, öz amalına həmişə sadıq qalıb. Onun amalı isə vətənin firavanlığı, xalqının birliyi idi.

Məxdumqulu ömrü bütünlükdə bu amala həsr olunmuşdu. Elə bu səbəbdən də onuun çəkdiyi əzablar, şeirlərində dilə gətirdiyi iztirablar şəxsi deyil, ictimai səgiyyə daşıyır. Şairin istənilən şeirinin mayasında, ruhunda bu ictimai kədəri hiss etmək, duymaq çətin deyil. Doğrudan da onun istənilən məzmunlu şeirlərində bu ictimai kədər bütün ağırlığı ilə hiss olunur. Məxdumqulunun bir şair kimi böyüklüyü ondadır ki, o, ictimai münasibətləri fəlsəfi ümumiləşdirmə səviyyəsinə qaldıra bilmişdir.

Məzmun baxımından Məxdumqulunun şeirləri arasında konkret sədd çəkmək mümkün olmur. Onun istənilən şeirində vətənpərvərlik, ictimai ədalət, insanın Allaha sevcisi və bağlılığı, insanın insana məhəbbəti kimi anlayışlar fəlsəfi məzmun qazandığı kimi, bu dünyanın yaranışı, sonsuzluğu, faniliyi və s. kimi fəlsəfi düşüncələri də izləmək mümkündür.

Məxdumqulu fəlsəfəsinin kökünə gəldikdə isə, şairin dünyagörüşündə, fəlsəfəsində Platonun, İbn-Sinanın, Xəyyamın təsiri daha açıq duyulur. Həmçinin onun sufi dünyagörüşündə Əl-Qəzali, C.Rumi ilə yanaşı Mənsur Həllac, Əhməd Yasəvi, İ.Nəsimi, B.Nəqşbəndi kimi şəxsiyyətlərin təsirini hiss edirik. Şair bir çox şeirlərində bu şəxsiyyətlərin adını hörmətlə çəkir. Eyni zamanda, onun fəlsəfi duyumu xalq hikmətindən – şifahi xalq ədəbiyyatından faydalanıb. Fəraqinin bu tipli şeirlərini araşdırarkən burada həm qədim filosofların, həm Şərq klassikləri, həm də folklordan gələn bir sıra cəhətlərin çulğaşdığı, üzvi vəhdət təşkil etdiyi görünür ki, bunun üçün həm dövrün elmlərini mükəmməl bilmək, həm də əvvəlki mənbələrdən düzgün istifadə etmək gərək idi. «Məxdumqulu Fəraqi türkmən ədəbiyyatının ən böyük nümayəndəsidir, şöhrəti Türkmənistanın sərhədlərini aşmış,

bütün türk dünyasında, Şərq aləmində tanınmış şair-filosofdur» (2, 331).

M.Fəraqi şeirlərində dünyanı düşünən bir şair kimi çıxış edir. O, məhəlli, məhdud hisslərdən uzaq, böyük, dünyəvi ideyalarla yaşayan bir şair olduğunu hiss etdikcə sinəsi qürur hissi ilə dolur, tarix qarşısında missiyasını anlayaraq şair kimi öz üzərinə düşən vəzifəyə böyük məsuliyyətlə yanaşırdı.

Şair başa düşürdü ki, əbədi olan forma deyil, məna və məzmunudur. Əlbəttə fəlsəfə heç də həyat materialından təcrid edilmiş qanadlı sözlərdən, aforistik ifadələrdən ibarət ola bilməz. Əgər şair həyatı düzgün əks etdirsə, onun qanunauyğunluqlarının məna dərinliyini kəşf etməyi bacarırsa, deməli, bunun özü də elə fəlsəfədir.

M.Fəraqinin poeziyası bəşəri fikir, ictimai düşüncə poeziyasıdır. İctimai-fəlsəfi şeirlərilə şair ayrılıqda heç bir fəlsəfi fikir cərəyanının ideyalarını tərənnüm etmir, onun hüdudlarına qapanıb qalmır. Çünki qələmə aldığı hər hansı mövzu ilə əlaqədar Məxdumqulunun öz dünyabaxışı, öz fəlsəfəsi vardır. Həqiqətləri fəlsəfi və ictimai baxımdan mənalandıran şair, zənnimizcə, hadisələrin yalnız üzdə olan təsadüfi əlaqələrini deyil, zəruri və mahiyyətli əlaqələrini dərk etmək üçün hadisənin daxilinə baş vurur.

Məxdumqulunun yaradıcılığında təkcə həyatın, cəmiyyətin, olmuşların və olacaqların fəlsəfəsi deyil, eləcə də insana məxsus ali hissənin – məhəbbətin fəlsəfəsi qələmə alınmışdır. Məhəbbət – insanın zahiri gözəlliyi, daxili aləminin paklığı, humanizmi, kamilliyi, özünü dərk etməsi, qayğısı, həyat fəlsəfəsi, dünyaya bağlılığı, həm də sevib-sevilməsidir. Şairin yaradıcılığında məhəbbət ikili mənaya malikdir. Bu

mənalardan biri daha üstündür və bəşər övladına məxsus sevinc hissələrinin hamısından yüksəkdə dayanır.

Digər bir məhəbbət Tanrıya şair qəlbinin sevgisidir ki, M.Fəraqi poeziyasında yer tutan bütün misraların yaranış səbəbini onda axtarmalıyıq. Şübhəsiz ki, bu məhəbbət də göydəndüşmə deyildir. Bu sevgi insanlığın kamilliyini, mükəmməliyini tamamlayan sufi eşqi, sufi fəlsəfəsidir.

Araşdırmalardan görüldüyü kimi, M.Fəraqinin zəngin, geniş, çoxcəhətli poeziyası fəlsəfi fikirlərlə zəngindir. Bu fəlsəfə, onun şeirinin qanında, canındadır. Məxdumqulu poeziyasında rast gəldiyimiz fəlsəfi fikirlər, bir daha müdrik şairin dünyagörüşünün, təfəkkürünün, düşüncəsinin miqyaslarının necə geniş olduğunu əks etdirir. İnsan varlığının mürəkkəb fəlsəfəsi, insana verilən qiymət, insan «məni»nin dərk, insan idealının müəyyənləşdirilməsi və başqa bu kimi məsələlər M.Fəraqi poeziyasında yenidən təzahür edir, lakin yeni-yeni keyfiyyətlərlə zəngilənmiş, kamillənmiş şəkildə. Həm də zamanın və xalqın tarixinin zəruri «sifariş» kimi!

Məxdumqulunun çoxcəhətli poeziyası həm də dərin mənalı, müdrik düşüncəli, xalq həyatının ən aktual məsələlərini gündəmə gətirən, onlara aydınlıq verən fəlsəfi fikirlərin zəngin mənbəyi kimi çox dəyərlidir.

Şeirlərində məzmun və forma yeniliyi

Böyük ictimai xadim və şair olan Məxdumqulunun bədii yaradıcılığı ilə ictimai fəaliyyəti arasında tam vəhdət vardır. Onun poeziyası zamanın, həyatın, mühitin tələbindən irəliləyən bir poeziya idi. Yəni Məxdumqulu poeziyası hər şeydən öncə zəmanəsinin məhsulu idi.

İctimai fəaliyyətində və bədii yaradıcılığında xəlqilik, millilik kimi yüksək ictimai-siyasi ideallar təbliğatçısı olan, qaldırdığı bütün problemləri ümumxalq mövqeyindən, zəhmətkeş kütlələrin mənafeyi baxımından həll edən Məxdum-qulunun ədəbi irsi bu gün də müasirdir.

M.Fəraqi istər klassik şeir janrlarını, istərsə də folklor üslubunda olan şeirlərini olduqca sadə, xalqın başa düşə biləcəyi bir dildə yazmışdır (Doğrudur, qəzəllərinin və s. klassik şeirlərinin dili qoşmalarına nisbətən çətinidir. Lakin digər şairlərlə müqayisədə onun klassik şeirlərinin dili anlaşılandır).

Asla səni qörmemişəm, dildarım!
 Qumrumu sen, bilbilmi sen, nəmə sən?
 Qamqın könlüm xıyalında aldaram,
 Baq içində qül-qülmi sen, nəmə sen? (150, 26)

Şairin qoşmalarının hər biri bu qədər sadə bir dillə anladılır. Və bu cəhət də onun novatorluğunu təmin edən faktor kimi daha çox diqqət çəkir. Qəzəllərini oxuyarkən də anlamaq üçün xüsusi bir çətinlik hiss olunmur. Eyni gözəllik, türkmən dilinin sadəliyi, axıcılığı burada da asanlıqla görmək mümkündür:

Bir dilbere duş boldum, qamzası ok, qaşı yay,
 Qün xoyrandır qörkünden, xijalandun dolqan ay.

Ne aşretdir aşıqa, jennet içre jemalı,
 Ayralıknın ataşı tamuq içrə veyil – vay. (150, 28)

Artıq məlumdur ki, türkmən milli şeiri və milli poetik forması M.Fəraqinin adı ilə bağlıdır. Onun yaradıcılığında XVIII əsrin real həyatı, baş verən proseslər mövzu qaynağında əsas yerlərdən birini tutur.

Hər bir şairin özünəməxsusluğunu, təkrarsızlığını göstərən başlıca göstərici onun üslubu olduğu üçün M.Fəraqinin dil, üslub özəlliyinin öyrənilməsi onun yerini müəyyənləşdirməkdə əsas şərtidir. Şeirlərinin çoxunu heca və əruz vəznində yazan şair klassik şairlərin işlətdikləri bədii ifadə vasitələrindən geniş şəkildə yararlınsa da, xalq ədəbiyyatından gələn deyimlərdən, atalar sözlərindən bol-bol istifadə edib.

Təhlillər göstərir ki, M.Fəraqi yaradıcılığı klassik şeirlə xalq şeiri arasında bir körpüdür. Bu körpü onun dilində daha çox nəzərə çarpır. Dilinin sadəliyi, axıcılığı ilə seçilən M.Fəraqidə ərəb-fars tərkibləri klassik şairlərin dilinə nisbətə olduğu cüzidir:

Patışax kim zulmu-jibr etse bilin,
Bereketi qıtqey bu əlem əxlinin.
Erləri – suvlar. Aqaçlar, ey emin.
Nalış etqeyler xeme, ruyi – zemin.
Uşbu jibr zulmdan ey biru – bar,
Quradık biz, barçalarmız xəkisar. (105, 34)

Azadının bu şeiri kifayətdir ki, klassik şairlərlə Məxdumqulu poeziyasının dilindəki fərqi hiss edək.

Onun şeirləri özünün forma və şəkli baxımından xüsusi ilə seçilir. Bu özünəməxsusluğu yaradan faktik və nəzəri bazanın xalq şeiri olduğu əsas olaraq götürülür.

Bütün bunlar sübut edir ki, M.Fəraqinin fikir, düşüncə sistemi ümummilli düşüncə sistemi ilə bağlı olduğu kimi, dili və düşüncələrinin açarıdır.

Məxdumquluya qədər olan ədəbiyyat özünə təzə janr – forma axtarırdı. Bu ədəbi axtarışlar şairin qoşmalarının üzərində bərqərar oldu. Beləliklə də, Məxdumqulu ilə ədəbiyyata gələn bu janr sonrakı yarım əsr içərisində əsrləri aşıb gələn qəzəl janrını sıxışdırıb çıxarmağa başladı (159, 18).

M.Fəraqinin şeirləri bədii baxımdan da çox orijinaldır. Onun şeirlərində səs, səslərin ahəngi və bu ahəngin yaratdığı bir musiqi vardır. O, hər sözə diqqətlə yanaşmış, şeirlərinin musiqili olmasına ayrıca diqqət yetirmişdir.

Obrazlı dilə malik olan M.Fəraqi poetik düşüncələrin, böyük arzuların bədii ifadəsi üçün daima münasib, əlverişli formalar axtarıb tapmağa səy göstərmiş, sözü məharətlə yerində işlətməyi bacarmışdır. Məxdumqulunun şeirlərinin dili bütünlüyü ilə müasirdir.

Şair türkmən dilinin emosional imkanlarından, zəngin leksikonundan bacarıqla istifadə etmiş, yeni söz və ifadələri cəsarətlə şeirə gətirmiş, qafiyənin struktur cəhətdən inkişafını həmin sözlər hesabına gücləndirmişdir. Onun poezi-yasında yeni söz və ifadələr hesabına əlvan qafiyə xüsusiyyətləri meydana çıxmış, sonrakı şeirin quruluşunda ənənəyə çevrilmiş yeni qafiyələrin meydana gəlməsinə imkanlar açmışdır. M.Fəraqinin xəlqi dili sosial həyatın ifadəsində poetik gözəlliyini qoruyub saxlayır. Onun şeir dili milli dilin zəngin xəzinəsinə münasi-bətdə də ənənəyə söykənir. Şairin bədii dili xalq dilinə məxsus milli koloriti ehti-va etdiyinə görə də xəlqiləşir, ideya-estetik məzmun xalq təfəkkürünə əsaslanır.

Məxdumqulunun yaradıcılığında xəlqilik forma əlamətlərində, ənənədə deyil, həm də həyat hadisələrində və sənətkarın onlara həssas münasibətində təzahür edir.

M.Fəraqi poeziyasının xəlqiliyi sosial hadisələrin ifadəsində mahiyyət və məzmunu daha da dərinləşdirir. Sənətkar həyata vahid yaradıcılıq üslubu ilə yanaşır, zamanın, tarixi gerçəkliyin ahəng və xüsusiyyətləri, xalqın milli mənəviyyəti, adət-ənənə, etnoqrafiya və psixologiyası canlı lirikasında, lirik janrın müxtəlif formalarında ifadə edir.

M.Fəraqi milli ideyaları ictimai-bəşəri ideallar səviyyəsinə qaldırır. Həmin idealların ifadəsində məzmun novatorluğu ilə bərabər, forma yenilikləri də diqqəti cəlb edir. Ona görə də şairin xəlqiliyi milli olduğu qədər bəşəridir.

M.Fəraqi lirikasında vətənpərvərlik, təbiət lirikası ilə yanaşı fəlsəvilik, ictimai-siyasi, coşğun-realist pafos, məhəbbət və eşq, sözün həqiqi mənasında, vətəndaşlıq qayəsi və bütün bunların hamısının fəvqündə dayanan müasirlik, aktualıq, vətən və xalq mənafeyinin uca tutulması onu bütün zamanlar üçün əbədiyaşar etmişdir.

Məxdumqulu söz üstündə, əsərlərinin dili üzərində əsən, böyük məsuliyyət hiss edən şairdir. O, bədii əsərin formasına biganə qalan şairlərdən deyildir. O, hər sözü, hər kəlməni bir zərgər dəqiqliyiylə cilalamağı, hər kəlmənin üzərinə dönə-dönə qayıtmağı çox xoşlayır. O, həmişə özünə qarşı tələbkar olmaqla yanaşı, heç vaxt özündən müştəbeh olmazdı. Elə bu xüsusiyyətlərinə görə də onun şeirləri xalqının dilinin əzbərinə çevrilmişdir. Onun əsərləri bu cəhətdən həmişə özünün siqləti, aforistik ifadə tərzii, fəlsəfi tutumu, düşündürücü mündəricəsi ilə dövrünün şairlərindən fərqlənirdi; onda Şərq klassiklərinin

ruhu, doğma xalqının nəfəsi, qəhrəmanlıq pafosu dialektik bir vəhdətdə təzahür etməkdədir.

Sənətin qanunlarını gözəl bilən Məxdumqulu böyük hərflərlə yazılmış İNSANı yaradıcılığının bütün zamanlarında, bütün mərhələlərində şeirlərinin cazibə mərkəzində saxlamış, hansı mövzuda yazmasından asılı olmayaraq insanı, vətəndaşlığı ön plana çəkmişdir. Bu motiv onun əsərlərində istənilən canlı və cansız amilləri poetikləşdirir, yeni məna və məzmun kəsb edir, bir növ insaniləşir və insanı dərk etməyə kömək edir. Şair bu amillərə yeni gözlə baxır, onu həm poetikləşdirir, həm də fəlsəfiləşdirir.

Şeirlərində millilik və bəşəriyyəti birləşdirən Məxdumqulunun dili əvvəlcədən də qeyd etdiyimiz kimi, onun dövründə yaşayan və ondan əvvəlki dövrlərdə yaşayan şairlərin dilindən fərqlidir. O, şeirlərini doğma xalqının anlaya, başa düşə biləcəyi və zövq ala biləcəyi bir tərzdə yazmış, danışiq dilinin zənginlikləriylə birlikdə ədəbi sənətlərdən, klassiklərdən və təbii ki, xalq yaradıcılığından aldığı təsiri burada hiss etdirmişdir.

Ən yaxşı sənət əsərlərində dövrün, zamanın vacib və aparıcı problemləri ümumiləşdirilir, bəşəri ideyalar təbliğ olunur, yüksək insani hisslər qələmə alınır. Bu cür əsərlər güclü bədii təsirə malik olur, sənətkar axtarıqlarının səmərəli nəticəsi kimi diqqəti cəlb edir. İstedadla yazılmış əsərlər yalnız onun müəllifini tanıtmır, xalqını tanıdır, onu şöhrətləndirir, milli sərvət rolunu oynayır. Məhz M.Fəraqi də öz xalqını bütün dünyaya tanıtmışdır. Onun əsərləri bu gün də türkmən xalqının əvəzolunmaz milli sərvəti sayılır.

Sənətkarlıq anlayışı konkret olduğu qədər də genişdir. Bu, özünəməxsus bütöv bir aləmdir ki, bu aləmi ölməz

Məxdumqulu yaşaya bildi. Onun əsərləri ona görə əbədiyaşardır ki, bunlar yüksək sənətkarlıq texnikası ilə yazılıb. Və sözü qiymətləndirməyi bacaranlar bu sənətkarlıq qarşısında hər zaman baş əyiblər.

Sənətkarlıqdan, poetik texnikadan söhbət düşdükdə bir sual yaranır: insanları şeir-sənət aləminə nə gətirir? Bu meydana ayaq açanlar, əlinə qələm alanlar hansı qruplara bölünür? Zənnimizcə bunun bir neçə cavabı var:

1. Həvəskarlar, təqlidçilər və ya epiqonçular.
2. Poetiklik və obrazlılıqdan məhrum, məzmunсуuz və ideyasız, mücərrəd cızmaqara müəllifləri və ya «yenilikbazlar».
3. Söz meydanına coşqun fitri istedadı ilə, sonsuz xalq və vətən sevgisi ilə gələn, öz fərdi üslubu ilə tanınan və dövrün, tarixin və milli ideyaların sifarişini yerinə yetirən yaradıcılar.

M.Fəraqi də sənət aləminə məhz sonuncu bənddəki xüsusiyyətlərlə gəlmişdi. Yəni onun istedadı inkarolunmaz, millətə və dövlətə olan sevgisi danılmazdır. Özünəməxsus üslub gətirən şair bunu yalnız forma cəhətdən deyil, həm də məzmun cəhətdən etmiş oldu. O, bütün ömrünü məhz bir milli ideyanın – xalqın birləşməsinin reallaşmasına sərf etdi.

Qeyd etdiyimiz kimi, ədəbiyyat nümunələri tarixi şəraitdə, ədəbi mühitdə yaranır. Əsl ədəbiyyat nümunəsi odur ki, o, həm tarixi şəraitə uyğun olsun, həm də ədəbi mühitin tələblərinə cavab verməklə yanaşı ondan üstün olsun. M.Fəraqi yaradıcılığında təkrar-təkrar belə nümunələrin, sözün əsl mənasında, mükəmməl poetikanın şahidi oluruq.

Şairlik Tanrı vergisi, şeir isə Tanrı avazı olduğu üçün müqəddəsdir. Bu müqəddəslik onun təsir gücündədir. Şeir

təsir gücü isə daxili qafiyələrin, paralel cümlələrin, təkrirlərin, musiqililiyin hesabına yaranır. M.Fəraqinin yalnız hecada yazdığı şeirlər deyil, həm də əruzda yazdıqları musiqili, axıcı, daxili qafiyələrlə zəngin, alliterasiyalı və ahəngdardır.

M.Fəraqi üçün mövzu məhdudluğu yoxdur. Mövzu əlvanlığı, həm də seçilmiş mövzunun orijinal işlənmə tərzinin yaradıcılığını səciyyələndirən cəhətlərdəndir. Həyatının tipik və səciyyəvi hadisələrini qələmə alan şair, bu həyat faktını yaradıcılıq təxəyyülündən keçirir, onu qəlbə və şüura, duyğuya, dünyagörüşə təsir göstərən bədii-estetik məzmunla çevirir. Onun poeziyasında ənənəvi mövzular işlənir, lakin mövzunun bir qismi yalnız onun özünə məxsusdur, yəni onları məhz M.Fəraqi görüb, M.Fəraqi mənalandırıb. Belə məqamlarda mövzu orijinallığı, ideya-məzmunun orijinallığı, poetik forma yenilikləri ilə uyğun gəlir.

Bildiyimiz kimi, poeziyanın əsas obyektini insandır, onun fikri, hiss və duyğularıdır. M.Fəraqi şeirlərində geniş ictimai-əxlaqi və bədii ümumiləşdirməyə qüvvətli meyil var. Onun poeziyasında sərt həyat həqiqətləri yüksək vətəndaşlıq cəsarəti ilə səsləşir. Cəsarətli şair həqiqətə birbaşa öz münasibətini bildirir. O, insan və həyat haqqında mühakimələr yürüdərkən, mücərrəd fəlsəfəçilik yolu ilə getmir, konkret fakt və hadisələrin xarakter əlamətlərini əks etdirməyə çalışır. Yaradıcı insanın mənəvi aləmi, əxlaqi, ictimai həyatdakı rolu, əməyə münasibəti məsələsi M.Fəraqini bir insan, bir şair kimi həmişə düşündürmüşdür. Onun şeirləri bu düşüncələrin və axtarışların nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Çünki yazıçının bütün yaradıcılığı onun şəxsiyyəti ilə dünyagörüşünün özünəməxsusluğu, həyat təcrübəsi və nəhayət, onun bədii istedadının xarakteri ilə ayrılmaz surətdə bağlıdır.

M.Fəraqinin bir şair kimi şeir dili olduqca poetik və orijinaldır. Türkmən dili onun sözündə yenidən dünyaya gəldi, canlandı.

Məxdumqulunun lirik şeirləri özünün dünyanın bədii dərkinin inikasından, duyğu və düşüncələr aləminin, əhvali-ruhiyyəsinin ifadəsindən ibarətdir. Onun şair kimi sənətkar fərdiyyəti, yaradıcı şəxsiyyəti lirik yaradıcılığında daha bariz şəkildə meydana çıxır. İctimai varlığa və münasibətlərə, gözəlliyə, ictimai-siyasi hadisələrə fərdi baxış, bütün varlığın qavrayış və inikas manerası M.Fəraqi lirikasının əsas xüsusiyyətlərini təşkil edir. Məlumdur ki, əsl sənətkarın qələmindən çıxmış lirik şeirlərində dünyanı şairanə bədii idrak fərdi duyğu və düşüncələr aləmi, nəhayət, şair əhvali-ruhiyyəsi və həyəcanlarla yüksək bədii səviyyədə ümumiləşdirilir ki, bu da güclü ictimai məna kəsb edir. Məhz bu məqamda lirik şairin özünün şəxsiyyətinin kamilliyi vacib məqam kimi meydana çıxır. M.Fəraqinin yaradıcılığı və özü haqqında bəhs edən tədqiqatçılar təsdiqləyir ki, o, bir yaradıcı şəxsiyyət kimi zəngin mənəvi aləmə malikdir. Odur ki, M.Fəraqinin vətənpərvərlik və vətəndaşlıq duyğularının ifadəsinə həsr olunmuş şeirləri və digər məzmun və mündəricəli şeirləri tam səmimidir.

Bədii yaradıcılıqda ideya poetik təfəkkürün rəvnəqlənməsinə qida verən əsas amildir. Təbii ki, əsərdə yüksək ideyaların, aktual problemlərin qoyuluşu və lazımı səviyyədə bədii həlli ədəbi nümunələrin uğurunu təmin edən başlıca faktorlardandır. Başqa sözlə deyilsə, ədəbi təcrübənin ənənəvi yekunu, məntiqi qənaəti budur: bədii əsərin uğuru ülvü ideyaların yüksək sənətkarlıqla ifadəsindədir. Məhz bu

qənaətləri M.Fəraqinin istənilən şeirində, istənilən misrasında görmək çətin deyil.

O, şeirinin bədii materialını həyatın özündən alıb. Müəyyən sentimental ovqatın təzahürü, romantik duyğuların önə çıxdığı məqamlarda belə şair tamamilə reallığa sadıq qalır və poetik sözlə ifadə etmək istədiyi məsələləri tam mənasilə həyatın özündən gələn təbii duyum və deyim tərzilə canlandırır.

O, bir sənətkar və bir ictimai xadim kimi öz üzərinə götürdüyü vəzifənin nə qədər məsuliyyətli olmasını dərinləndirirdi. Elə bu səbəbdən də, doğma xalqına, vətəninə bağlı olan şair üzərinə götürdüyü tarixi və ədəbi missiyaların ağırlığını bir an olsun belə unutmurdu. Özünü dərk edən gündən onun bütün ruhunu və varlığını sarmış vətən və millət sevgisi naminə boynuna götürdüyü missiyalara ömrünün son dəqiqəsinədək sadıq qaldı.

M.Fəraqinin poetik təfəkkür sisteminə, obrazlı təfəkkürünə xas olan əsas xüsusiyyətlər belə xülasə oluna bilər: yüksək şairanəlik və emosionalıq; bəzən incə, zərif, xəfif, bəzən sərt fikirlər, düşüncələr axarı; insanı həyata, yaratmağa, yüksəkliyə, ülviliyə səsləyən bir poeziyadır.

M.Fəraqi obrazlı düşünən, həmişə obrazlı fikrə üstünlük verən, poetik danışmağı, yazmağı sevən, ümumiyyətlə, təbii poetik təfəkkürə malik olan bir sənətkar idi. Klassik şeirdə istifadə olunmuş ənənəvi bədii təsvir vasitələri və üslubi priyomlar belə onun qələmində orijinal səslənirdi.

Türkmən bədii lirikasının və ümumilikdə, türkmən ədəbiyyatının inkişafında və təkmilləşməsində M.Fəraqinin novatorluğu böyük əhəmiyyətə malikdir. Onun şeirlərinin bir küll halında boyaları, janr və tematik əlvanlığı, sənətkarlıq

vasitə və üsulları, məzmun və mündəricəsi yenidir. Lakin bu yenilik mütərəqqi ənənələr üzərində yaranan, ərsəyə gələn, inkişaf edən bir novatorluqdur. Bu, əvvəlcə milli, sonra isə bəşəri zəminə əsaslanan bir novatorluqdur.

Sənətkarın milliliyini, öz xalqının əsrlər boyu yaratdığı zəngin mənəvi nemətlərlə yaxınlığını göstərən amillərdən biri də onun bədii yaradıcılığında xalq məişətinin, mərasimlərinin və s. öz bədii inikasını tapmasıdır. Hər bir xalqın uzun zamanlar ərzində yaratdığı bədii nümunələrdə məişət məsələləri, xalqın ağır vəziyyəti, inam və etiqadı, təbiətə baxışı, bədii zövqü, estetik tərbiyəsi və s. ifadə olunmuşdur. Öz xalqının mənəvi aləmini yaxşı bilən, ona doğma hisslərlə bağlı olan hər bir sənətkar kimi M.Fəraqi də bu cəhətlərə, təbii ki, biganə qalmamış, ona öz əsərlərində geniş yer vermiş, onların ən mütərəqqilərini seçib bədii təfəkkür süzgecindən keçirmişdir.

Əvvəlcə də qeyd etdiyimiz kimi, M.Fəraqinin lirikası zəngin və çoxcəhətli bir lirikadır. Bu lirikada insanın ruhi aləminin bütün cəhətləri, hiss və duyğuları, kədəri, sevinci, məhəbbət və uğursuzluğu, həyatın, xilqətin mənası üzərində fəlsəfi düşüncələri, səadətlə ölümün əzəli və əbədi mübarizəsi əks olunmuşdur. Bu məsələlərin bədii ifadəsi M.Fəraqidə birxətli şəkildə olmayıb, təkraredilməz ədəbi priyomlar, bədii təsvir vasitələri ilə həyata keçirilir.

Sadə, aydın, səmimiliyi ilə hamının qəlbinə yol tapan, folklor mənşəli, ritmik, ahəngdar səciyyəyə malik olan M.Fəraqi lirikası eyni zamanda gözəl bir melodikadır. Onun qələmində hər şey insan ruhunun tərcümanı kimi verilir. O, bütöv bir poetik lövhə yaradanda da, bircə misra ilə fikrini ifadə edəndə məqsədinə nail olur. Şair qələmə aldığı hər bir

canlı və cansız əşyadan bəhs edərkən də insanın mənəvi aləmini, onun kədər və sevincini daha təsirli, daha aydın ifadə edir.

Yeni məzmun, siyasi-fəlsəfi mündəricə, təzə və tərəvətli ifadə formaları, ədəbi priyomlar tələb edərək şairi yeni poetik axtarışlara çəkir, orijinal, təkrarolunmaz tablolar, lövhələr, situasiyalar, xarakterlər yaratmaq üçün ona müvafiq rənglər, boyalar bəxş edir, maraqlı kompozisiya, lakonik təsvirlər, böyük bədii ümumiləşdirmələr yolu ilə getmək, bir sözlə, bədii sənətkarlığın ən incə sirlərinə bələd olmaq üçün ona açar verirdi.

Dil, üslub və obrazlar sistemi baxımından yeni olan Məxdumqulu şeiri ideya və məzmunca da yeni və orijinaldır. Öz zəmanəsinin bədii inikası olan bu nümunələr xəlqiliyi və realizmi ilə səciyyələnir. Onun şeirləri XVIII əsr türkmən xalqının həyatının ziddiyyətlərini, çətinliklərini və ümumilikdə, türkmən həyatını çox bariz şəkildə əks etdirdiyi üçün bütünlüklə ədəbi ensiklopediya adlandırılı bilər.

Məxdumqulu yaradıcılığı zamanın, həyatın, mühitin tələbindən irəli gələn bir poeziya idi. Yəni bu bədii nümunələr hər şeydən öncə zəmanəsinin məhsulu idi.

Hər bir şairin özünəməxsusluğunu, təkrarsızlığını göstərən başlıca göstərici onun üslubu olduğu üçün M.Fəraqinin dil, üslub özəlliyinin öyrənilməsi onun yerini müəyyənləşdirməkdə əsas şərtidir. O, əsərlərində bədii dil və bədii ifadə vasitələrindən geniş şəkildə yararlınsa da, xalq ədəbiyyatından gələn deyimlərdən, atalar sözlərindən də faydalanıb. Bütün bunlar sübut edir ki, Fəraqinin fikir, düşüncə sistemi ümummillə düşüncə sistemi ilə bağlı olduğu kimi, dili və düşüncələrinin açarıdır.

M.Fəraqi xəlqi şairdir. Onun poeziyasının xəlqiliyi yalnız ənənədə deyil, həm də onun novatorluğundadır. Şairin novatorluğu bədii dillə gerçəkliyin təzahüründə daha çox göründüyünə görədir ki, onun xəlqiliyi ilə novatorluğu arasında güclü əlaqə vardır. Poeziyasının milli müəyyənliyi də bunda – ənənə, milli dil və milli gerçəkliyin sintezində reallıq tapır. Sənətkarın xəlqiliyi onun novatorluğunu çəkib aparır. Şairin novatorluğunu yeni tarixi epoxa, cəmiyyətin inkişafının tarixən yeni mərhələyə daxil olması əsaslandırır. Fəraqidəki novatorluğun mənbəyi onun xəlqi mahiyyəti ilə realist məzmunundadır. Yeni ədəbi zəmin, axtarışların və tapıntıların da mənbəyi bundadır. Novatorluq yeni ədəbi bünövrə üzərində milli ədəbi mühitdə şüurlu və səmərəli axtarışlar nəticəsində meydana gəlir. M.Fəraqi ənənələrə malik novator şairdir. Onun novatorluğu qabaqcıl ənənələr üzərində yetişmiş, milli və bəşəri ənənələrin inkişafı zəminində formalaşmışdır. Onun novatorluğu sosial gerçəkliyin ifadəsində qabarıq duyulur; novatorluğun bu və ya digər tərəfləri də sosial həyata yanaşmaq fərdiyyətində üzə çıxır.

Şair türkmən dilinin emosional imkanlarından, zəngin leksikonundan bacarıqla istifadə etmiş, yeni söz və ifadələri cəsarətlə şeirə gətirmiş, qafiyənin struktur cəhətdən inkişafını həmin sözlər hesabına gücləndirmişdir. Onun dilində yeni söz və ifadələr hesabına əlvan qafiyə xüsusiyyətləri meydana çıxmış, sonrakı bədii nümunələrin quruluşunda ənənəyə çevrilmiş yeni qafiyələrin meydana gəlməsinə imkanlar açmışdır. Məxdumqulunun xəlqi dili sosial həyatın ifadəsində poetik gözəlliyini qoruyub saxlayır. Onun şeir dili milli dilin zəngin xəzinəsinə münasibətdə də ənənəyə söykənir. Şairin

bədii dili xalq dilinə məxsus milli koloriti ehtiva etdiyinə görə də xəlqiləşir, ideya-estetik məzmun xalq təfəkkürünə əsaslanır.

Məlumdur ki, şeiri şeir edən əsas komponentlərdən biri də şairin sözə münasibəti məsələsidir. Sənətkarın söz ehtiyatı nə qədər zəngin olsa, lüğət tərkibi nə qədər əlvan və rəngarəng olsa, müəllif öz istəyinə daha tez çata bilər. Ona görə də bədii yaradıcılıqda obrazlılıq, bədiilik çox vacib bir keyfiyyətdir. Ümumiyyətlə metaforiklikdən, bədii təsvir vasitələrindən yaradıcı şəkildə istifadə edən, müəlliflər öz əsərlərində sadəliyə, xəlqiliyə, sözün möcüzə və sehrinə geniş meydan vermiş olurlar. Bu baxımdan məcazlar, epitetlər, təzadlar, xalq deyimləri poetik əsərin təsirliliyini bariz şəkildə dolğunlaşdıran amillərdən sayıla bilər. Obraz, hadisə və əhvalat epitetlə səciyyələndirilir, epitet fikir, arzu, həvəs və əhvali-ruhiyyə oyadır. Epitet varlığın bütün keyfiyyətlərini yox, onun bir zəruri cəhətini göstərir.

Bədii dil bədii əsərlərin dilidir. Həyatı, varlığı şairanə, bədii bir şəkildə lövhələr vasitəsilə əks etdirən sənət əsərlərinin dili bədii dildir. «Bədii dil ümumxalq dilinin bütün qanun-qaydalarına tabedir. Onun bütün quruluşu, zənginliyi, söz ehtiyatı və əlvanlığını burada tapmaq olar» (42, 80). Bədii dil vasitələrindən (həm təsvir, həm də ifadə) Məxdumqulu öz şeirlərində yerli-yerində və bədii dil imkanlarına uyğun şəkildə istifadə etmişdir.

Bədii ifadə vasitələri bədii əsərin əsas tərkib hissəsi kimi onun emosionallığını, təsvir gücünü artırır. Bədii ifadə vasitələri bütöv cümlə və ya misra ilə bağlı olur. Bu xüsusiyyətlərinə görə onlara sintaktik fiqurlar da deyilir. Bu vasitələrin M.Fəraqinin şeirlərində özünəməxsus yeri var.

Bədii ifadə vasitələrinin növlərindən biri bədii sualdır. Fikrin emosional təsirini artırmaq, güclü hiss-həyəcan yaratmaq məqsədilə onun sual şəklində qurulması bədii sual adlanır: «əsərdə bir fikri sual formasında verən şairanə ifadə tərzii» (20, 183). Bu vasitədən Məxdumqulu öz şeirlərində müxtəlif səviyyələrdə istifadə edib:

Anka sıpat «xüv» diyp, asman uçan quş,
Qifesi tirikdir, qündiki beyxuş,
Novayı jindeli, eqri xırkapuş,
Menin saxıpjemalımı qördünmi? (150, 24).

Və ya:

Ya müşkmi sen, ya kokunar anbarımın,
Ayda bilmen, ya çarxı sen, çenbermin,
Ya deryamın, ya mövçmi sen, lenbermin,
Ya çıraqmın, ya rövşenmin, nəme sen? (150, 26)

Hər iki bənddə cananın gözəlliyindən bəhs olunur. Xüsusilə ikinci örnəkdə sevgilisinin gözəlliyinin, bərabərsizliyinin qarşısında çaşıb qalmış şair ona müşk-ənbər, dərya, ya çıraq, ya işıq olması barədə ritorik suallarını ünvanlayır.

Bəzi şeirlərində isə şair sualdan hər hansı bir bəndin ümumi qafiyə sistemini yaratmışdır (Biz belə qafiyə sisteminə bir çox klassiklərdə (məsələn, Məhəmməd Füzuli) rast gəlmişik):

Vadarıqa, neylerem men, məxribanım, kayda sen?

İki dünyə yoldaşım, şəxri-imanım, kayda sen?
 Qözlerimnin rövşeni, yaqıtı nuranım, kayda sen?
 Neylerem baqu-çemenni, max-tabanım, kayda sen?
 Valıdım, Mekqe-Medinəm, məxribanım, kayda sen?
 (150, 37)

Bu müxəmməsdə «kayda sen» rədifini şair bədii sual mövqeyinə gətirərək, ümumilikdə, suallardan ibarət bir bənd yaradıb. Göründüyü kimi, buradakı emosionallıq, obrazlılıq məhz bədii sualın imkanlarının nəticəsində meydana çıxıb.

Bədii ifadə vasitələrindən biri olan təzadə da M.Fəraqi şeirlərində rast gəlinir. Bildiyimiz kimi, təzad «müəyyən bir fikir və hissi oxucuya daha qabarıq, canlı və təsirli şəkildə çatdırmaq məqsədilə mənaca bir birinə əks həyat lövhələrinin, hadisələrinin, sözlərin yanaşı işlədilməsidir» (20, 201). Şair sözlərin bədii və təsirli olması üçün təzadlardan geniş miqyasda istifadə etmişdir. Məsələn:

Ne qülen qalar, ne aqlan...
 Qarrılıqa döndər yiqit çaqları.
 Qeda eylər təc eyəsi beqleri.
 Qülüp qelen, ağlap qeçer. (150, 343)

Bu misralarda «qülen – ağlan, qarrılıq – yiqitlik, gedə - bəy» zidd sözləri qarşılaşdırılmışdır.

Xer dilber kim könül öyün yarıdır.
 Yatan baqtım ol yaradan yörüdür.
 Qarqışım daşları mum dey yeridir,
 Pür-pudak yayradır alkış kılanım. (150, 23)

Burada «qarqış - alqış» sözləri vasitəsilə ümumilikdə təzadlı bir bənd yaradılmışdır.

Məxdumqulunun müraciət elədiyi ifadə vasitələrindən biri də inversiyadır. Məlumdur ki, inversiya nitqin bədii təsirini artırmaq üçün sözlərin sırasının qəsdən pozulmasına deyilir. «Cümlədə sözlərin adi düzülüş qaydasından fərqli bir şəkildə düzülməsi ilə yaradılan bədii ifadə üsulu» (20, 95). Söz və ifadələrin inversiya yolu ilə yerdəyişməsi bədii dili daha güclü və təsirli edir. Nəzər salaq:

Keş t eyledim, qezdim ışkın daqından,
Ne beladır, kimse çeker bu derdi?
Işk daqın assalar qöqün boynundan,
Qök titreyip, çeke bilmez bu derdi. (150, 27)

burada sözlər qrammatik normaya görə «Keş t eyledim, ışkın daqından qezdim, Ne beladır, bu derdi kimse çeker? Işk daqın qöqün boynundan assalar, Bu derdi qök titreyip çeke bilmez» kimi sıralanmalıdır. Əgər bunlara qrammatikanın tələbi ilə yanaşılsa, burada sözlərin sırasının pozulduğu, şairin «səhvi» aydın nəzərə çaprap. Lakin təbii ki, şair özü qəsdən sözlərin sırasını pozmuş və bu yolla şeirin bədii təsirini qüvvətləndirmişdir.

Belə inversiyalara onun bir çox şeirlərində rast gəlinməsi bədii dil üçün təbii hal kimi göstərilə bilər.

Bilbilem, çekmişem zarı,
Sovuldu ışkın bazarı,
Urıldı xijran xanjarı,

Aqlap Menli xanım qaldı. (150, 130)

misralarında sözlər qrammatik normaya, «Bilbilem zarı çəkmişəm, Işkın bazarı sovuldu. Xijran xanjarı urıldı, Aqlap Menli xanım qaldı» sıralanmalıdır. Lakin fikrin poetik ifadəsi bu normaya sığmayıb, onun tələblərindən kənara çıxır. Həmin misralarda sözlərin belə sıralanması, heç şübhəsiz, fikrin adi qaydada sıralanmasından daha qüvvətlidir.

Bədii ifadə vasitələrindən biri də təkrirdir. Bədii əsərdə söz və ya ifadənin təkrar olunması təkrir adlanır. Təkrir cümlədə və ya misrada ahəngdarlığı artırır, fikri qüvvətləndirir. «eyni sözün, yaxud ifadənin ustalıqla, şüurlu surətdə, bədiiliyi artırıb qüvvətləndirmək məqsədilə təkrar edilməsi... təkrir... bədii əsəri mənaca daha da dərinləşdirir, onun dilini və üslubunu daha da qüvvətləndirir» (20, 202). Fəraqinin əsərlərində ifadə olunan fikrin təsir qüvvəsini artırmaq üçün bir-birinə yaxın olan söz və fikirlərin eyni misrada və yaxud başqa misralarda təkrar olunmasına çox rast gəlirik:

Anqla sözüm, ner zarbını ner tanar,
Xar bakan xar tanar, zerqer zer tanar,
Ey yaranlar, ər yiqiydi ən tanar,
Namartlar yaxşını, pisi ne bilsin. (150, 321)

Burada şair eyni fikri bir misrada vermək əvəzinə təkrirdən istifadə edərək onu üç müxtəlif misrada vermişdir ki, bundan da Məxdumqulunun məqsədi irəli sürdüyü fikrin təsirini qüvvətləndirməkdən ibarətdir.

Yar sınıamda dert üstüne dert qoydı,

Dert üstünə burç qoyupdur duz bile. (150, 328)

Burada isə Məxdumqulu eyni fikri iki misrada vermişdir. Şair təkririn müxtəlif növlərindən də istifadə etmişdir:

Kimler hakdan qorkup, renqi saralıp,
Kimler dünya kovar yüvürüp, yelip,
Kimler yüz xasratda, kimseler qülüp,
Kimler gözde yaşın saçıp baradır. (150, 89)

Burada təkrar olunan söz həm mənaca, həm də şəkildə eynidir.

Tədriclər də şairin əsərində əhəmiyyətli yer tutur (tədric – bədii əsərdə ifadənin mənaca və ruhən get-gedə qüvvətlənməsi, yaxud zəifləməsi. Buna şeirdə daha çox təsadüf edilir. Şair öz fikir və hisslərini ardıcıl surətdə, yavaş-yavaş qüvvətləndirmək, yaxud zəiflətmək yolu ilə oxucuya çatdırmaq istədiyi qayənin daha təsirli şəkildə meydana çıxmasına nail olur (20, 201). İran və Xivə hökmdarlarının zülmü altında əzilməkdə olan xalqının halına acıyaraq şair həyəcanla xalqına belə xitab edir:

Qorka-qorka üflas yaqdaya düşdük,
Təkdir neme bolsa, qörulsün indi;
Pikir qazanında qaynadık, bişdik,
Deqme, qan joş urup dökülsün indi. (150, 255)

Həyəcanın müntəzəm artmasına «Fətdax» şeirində də (150, 312) rast gəlirik.

Bədii ifadə vasitələrindən biri də mübaliğədir. «Təsvir, yaxud tərənnüm edilən hadisənin, predmetin, vəziyyətin mənasını, gücünü, ölçüsünü şüurlu surətdə və hədsiz dərəcədə artırmaqdan ibarət ifadə üsulu» (20, 142) olan mübaliğədən şair bədii təsiri qüvvətləndirmək məqsədilə istifadə edir:

Qara dağlar katra-katra yaş töküban halıma,
Deredipdir uluq umman, Nux yüzdürer salıma. (150,
429)

«Yolunu» qəzəlindən olan bu beytdə dağların ağlamasından böyük dənizin əmələ gəlməsini göstərməkdə şairin məqsədi özünün ağır halını izhar etməkdir. Bu, bədii şişirtmədir.

M.Fəraqi şeirlərində təsir qüvvəsini artırmaq üçün, təbii ki, bədii təsvir vasitələrindən də yararlanmışdır. Bu, təsir qüvvəsini səciyyələndirən sözlərlə bədii təsvir vasitələrindən istifadə yolu ilə mənalı və dərin ümumiləşdirmələr yaratmasıdır. Şair həyatda ən incə, sanki gözə görünməyən gizli keyfiyyətləri seçə bildiyi kimi ayrı-ayrı sözlərin ən müxtəlif məna çalarlarından da ustalıqla istifadə etməyi bacarır. «Ədəbiyyatşünaslığın əsasları» kitabında bədii təsvir vasitələri belə təqdim olunur: «Məcəzlar – yəni müəyyən məfhumların bir-biri ilə qarşılaşdırılması, müqayisəsindən alınan sözlərin başqa-başqa mənada işlədilməsi yalnız bədii əsərdə yox, danışiq dilində də çox olur. Məcəz – sözün lüğəvi mənasında yox, başqa mənada, bəzən də əks mənada işlətməyə deyilir. Elmi və canlı dildə bu xüsusiyyət bir moment, bir təsadüf kimi alınə bilərsə, bədii dildə vacib xüsusiyyətdir. Məcəz və ya istiarələrdən faydalanmayan dil bədii dil sayılmaz» (57, 92). Göründüyü kimi, bədii təsvir vasitələri

bədii dilin əsas tərkib hissələrindən biridir. Məcəzin bir neçə növü vardır ki, şair də bunların vasitəsi ilə öz dilini daha da zənginləşdirmişdir. Bunlardan ilk olaraq epitetə (bədi təyində) nəzər salaq. «Epitet – ədəbi əsərdə bir sözü qüvvətləndirmək və mənaca zənginləşdirmək üçün ona əlavə edilən sifət; hadisələrin, şəxsin, əşyanın hər hansı bir keyfiyyətini aydınlaşdırən, təyin edən söz. Epitet vasitəsilə yazıçı təsvir etdiyi hadisənin elə cəhətini nəzərə çatdırır ki, bunu bilmək oxucu üçün çox vacibdir, əhəmiyyətlidir» (20, 73). Fəraqinin şeirlərində də epitetlərə çox rast gəlinir:

Ey cadi – ceren qözli,
 Ey şadi – şeker sözlü.
 Ey şəmsi – kamar yüzli,
 Tabana qözüm düşdi (150, 85).

Bu qitədə «qözli, sözlü, yüzli» sözlərinə əlavə olunmuş «cadi - ceren», «şadi – şeker», «şəmsi – kamar» sözləri bədi təyindir. «Şəmsi – kamar yüzli» epiteti əsrlərlə ədəbiyyatda işlənən klassik nümunədir ki, bildiyimiz kimi, ədəbiyyatşünaslıqda buna «müqəyyəd epitet» deyilir. Bu epitetin çox güclü təsiri olduğunu və sadə xalq dilindən gəldiyini yaxşı bilən şair onları məharətlə qəlibə salaraq beytin mənasını daha da qüvvətləndirmişdir.

- Aslı yene er yiqide,
- Denqim-düşim qoç yiqitler.
- Sen düşdünqmi düypsiz ummana.
- Eqiler xaybatlı, kuvvatlı dağlar.

Birinci iki misrada bədi təyin olaraq «ər» və «qoç» sözləri işlədilir ki, burada bu sözlər qoçaqlığı, mərdliyi,

möhkəmliyi ifadə edir. Üçüncü misrada şair dənizi təsvir edərkən onu «duypsiz ümman» adlandırır. Burada «düypsiz» sözü bədii təyindir. Dördüncü misradakı «xaybatlı, kuvvatlı» sifətləri də bədii təyindir. Onlar da dağlar haqqındakı təsəvvürümüzü qüvvətləndirir.

Bədii təsvir vasitələrinin geniş yayılan növlərindən biri də bənzətmədir. Bunun üçün iki məfhumun qarşılaşdırılması, müqayisəsi mütləq lazımdır. «Qarşılandırılan məfhumların, heç olmasa bir müştərək xüsusiyyəti olmalıdır. ... Bütün ifadələr mənaca bir-birilə bağlı bənzətmələrdən ibarətdir. Ancaq hər oxşar cəhətlər, hər bənzəyişli məfhumlar bədii bənzətmə üçün yaramaz. Unutmaq olmaz ki, məfhumların qarşılaşdırılması onların bənzərliyini aşkara çıxarmaqdan ötrü deyildir. Qarşılaşdırma məhz müəyyən təsviri gücləndirmək, məfhumların birinin qüvvətli cəhətini ikinciyə köçürmək üçündür. ... Bədii məcaz üçün məfhumların arasındakı oxşar xüsusiyyətin nə qədər dərin fərqi olsa, məcaz yaratmaq üçün o qədər yaxşıdır» (57, 94). Məxdumqulu da öz şeirlərindəki ifadənin təsir qüvvəsini artırmaq üçün çoxlu bənzətmə işlədir. Onun əsərlərində bənzətmələri əmələ gətirən: kimi, tek, dey, yali, göye, misli və s. söz və qoşmalara təkrar-təkrar rast gəlirik:

Döner aç arslana köklenq
Qaplanq kimi aqlap kirse meydana
Duranda qaya dek durub mərdana.

Şair sözlərin müstəqim mənaları ilə birlikdə məcazi mənalarından da çox istifadə edir.

Maqtımqulı aydar: sözlerim xakdır,
 Emma ki xak söze ten beren yoxdur.
 Bir qözli diymese – qaradır, akdır.
 Gör pakır, gümüşi, misi ne bilsin? (150, 321)

Bu dördlükdə şair ictimai hadisəni məcazi mənada verir. Burada «bir qözli» sözü bir savadlı və ya bilən mənasını, «gör pakır» sözü isə savadsız və ya bilməyən mənasını daşıyır. Şair demək istəyir ki, bilənlər bilməyənləri öyrətməlidirlər. Bilməyənlər də hər sözə qiymət qoymalıdırlar.

Bədii təsvir vasitələrindən biri olan metafora (istiarə) bir əşya və ya hadisənin əlamətinin başqa bir əşya və ya hadisə üzərinə köçürülməsinə deyilir. «Metafora çox məşhur və qüvvətli məcazlardandır. Burada da məfhumların müqayisəsi və bənzər cəhətləri qabarıq verilir. Ancaq müqayisə edilən məfhumların biri atılır, onun yerinə atılan məfhumun xüsusiyyəti saxlanılır. Həmin xüsusiyyətdən biz bilirik ki, hansı məfhumdan söhbət gedir» (57, 94-95). M.Fəraqi istiarələrdən də çox səmərəli istifadə etmişdir. Məsələn, «Miysler ağlar, tilla-qövherler qüler».

Tert paslım nar boldi, daqlar eridi,
 Diriler uçdular, öli yeridi. (150, 503)

Bu misralardakı «misler ağlar», «tilla-qövherler qüler», «öli yeridi» ifadələri istiarədir. Buradakı «ağlamaq, gülmək, yerimək» insana aid sifətlərdir.

«Daqlar eridi» ifadəsi də istiarədir. Buradakı «erimek» bir təbiət hadisəsinin başqası üzərinə köçürülməsidir. «Diriler uçdular» ifadəsi də istiarədir. Buradakı uçmaq – yəni quşa aid olan bir hərəkət insan hərəkətinə uyğunlaşdırılmışdır.

Ümumiyyətlə, Məxdumqulu məcazın müxtəlif şəkillərindən, yəni istiarə, mübaliğə, rəmz və başqa bədii təsvir vasitələrini məharətlə işlədərək öz fikrini daha təsirli vermişdir. Məsələn:

Ötdi bizden, dövləti, bir misqini qeda menem,
Diyr Pıraqlı, uçdı laçın, boldı, yesir qazlarım. (150, 318)

Bu beytdə şair özünü gədaya və əsir düşmüş qazlara, sevgisini isə uçan laçına bənzədir ki, burada biz mürəkkəb təşbihə rast gəlirik.

Məxdumqulu əsərlərinin qafiyə quruluşuna da çox diqqət yetirir. Qafiyələr şairin əsərlərində şeirin məzmunu ilə sıx əlaqədardır.

Ayrıdıq aqlayıb qaldı yarlarımız,
Peleqe yetendir tartan zarlarımız,
Adamları asılıqı, duryar darlarımız. (150, 246)

Bu parçada şair xalqının çəkdiyi əziyyətləri izhar etmək üçün məzmunla kömək edən yar, zar, dar kimi həm qafiyələr seçmişdir.

Şairin əsərlərində dərin düşünülmüş rədiflərə də çox rast gəlirik. Məsələn:

Bedasılda akıl bolsa, derd bolmaz,
Munq tilki yığılsa yeke qurd bolmaz,
Namert kişi tə əlqençe mert bolmaz. (150, 453)

İki və daha çox sözlərdən əmələ gələn rədiflər də vardır:

Sen-sen er işi jaxan xem jan senden bixabar,
Sen jaxana dolı sen, jaxan senden bixabar! (150, 459)

Məna, məzmun və dil ilə əlaqədar olaraq şair həm heca vəzninə, həm də yeri gəldikcə əruz vəzninə müraciət etmişdir.

Məxdumqulu yaradıcılığının özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Onun şeirlərindəki dərin məna, konkretlik və aydınlıq, ahəng və dil quruluşu daha sonra gələn bütün türkmən şairlərinin yaradıcılığına böyük təsir göstərmişdir.

M.Fəraqinin poeziyası öz mahiyyəti etibarı ilə novator poeziyadır. Ancaq bu novatorluq zahiri görkəmdə, formada, üzdə deyil, əsas ruhda, mayada, mahiyyətdədir; həm də bu novatorluq köhnənin, keçmişin müsbət ənənələrinin inkarı şəklində yox, təsdiqi, davamı və inkişafı zəminində təzahür edir.

M.Fəraqi köhnə poetik formalarda belə həmişə yeniliyə, novatorluğa can atan və ona müvəffəq olan şairdir

MƏXDUMQULU ƏDƏBİ MƏKTƏBİNİN VARİSLƏRİ

Məxdumqulu ədəbi ənənələrinin davam və inkişaf etdirilməsi öz mahiyyətinə görə mədəni hadisə olmaqla bərabər, həm də bilavasitə türkmən xalqının tarixi ilə, obyektiv şərtlərlə bağlı olan ictimai hadisə idi. Bəzən zamanın - tarixin ictimai və siyasi sifarişlərini də ədəbiyyat yerinə yetirməli olur.

XVIII əsrin sonlarına doğru bir tərəfdən türkmən xalqını təşkil edən yerli tayfalar arasında birlik və bərabərlik yox idi, digər tərəfdən də xalqın asayışı qonşu feodal dövlətlərinin – Xivə və Buxara xanlıqlarının daimi təhdidi altında idi, İran dövlətinin Türkmənistanda siyasi maraqları vardı... Bunlarla

bərabər, artıq Rusiya da Xəzərin Şərqi sahilində hökmranlığını möhkəmləndirmək planları hazırlayıb, həyata keçirməkdə idi. (Regionda yaranmış şəraitdən istifadə edən Rusiya, demək olar ki, Azərbaycanla paralel şəkildə Türkmənistanı da öz nüfuz dairəsinə salmağa başlayır. 1803-cü ildə Xəzər boyunda yaşayan türkmənlər Rusiyanın əsarəti altına alınır və bunun sayəsində Rusiyanın Xəzər hövzəsində mövqeləri güclənir, Xəzər vasitəsilə ticarət münasibətləri intensivləşir.)

Türkmən xalqının tarixində mənfəi rol oynayan bu qüvvələr tərəfindən ardı-arası kəsilməyən basqınlar, yarımköçəri həyat sürən türkmənlərin öz yurdlarından zorla didərgin salınması o dövrün «həyat tərzinə», yaşayış normasına çevrilmişdi. Həmin basqınlardan biri Xivə xanı Məhəmməd Rəhimin Qarıqala kəndinə hücumu olmuşdu. Çoxlu qanların töküldüyü, dinc əhalinin qətlə yetirildiyi həmin hadisə zamanı Xivəyə əsir aparılan günahsız insanlar arasında Məxdumqulunun qohumu, vətənpərvər şair Qurbanurdu Zəlili də olmuşdu ki, onun şeirlərinin əsas mövzusu xalqın ağırlı taleyi idi...

Buna görə də, türkmən poeziyası xalq ruhunun səfərbər olunması, tarixin onun xeyrinə olmayan gedişatına qarşı daxili müqavimət, belə demək mümkündürsə, «immunitet» qazana bilməsi üçün misilsiz rol oynayırdı. Poeziya o dövrdə xalqın ideologiyasının daşıyıcısı kimi mənəvi birliyi təmin edə biləcək, bəlkə də yeganə güc mənbəyi idi. Milli mənəvi dəyərlər, xalqın yaddaşı və tarixin ibrət dərsləri, tarixi qəhrəmanlar və onların böyük əməlləri, mühüm ictimai-tarixi hadisələr, bunların xalqın taleyində buraxdığı izlər və digər məsələlər poeziyanın daimi mövzuları və axtarışları sırasına daxil idi.

Ədəbiyyat kökdən, ənənədən qopmuş şəkildə yarana bilmədiyi kimi, yaransa belə, yaşamağa qadir olmadığı kimi, öz mövcudiyyətini hansı bir dövrdəsə başa vurub qurtaran, gələcəyə yönəlməyən poeziya da təsəvvür olunmazdır. Hətta bu və ya digər dil tədricən öz geniş ictimai ünsiyyət funksiyasını itirdikdə belə, həmin dildə yaradılan zəngin irs, poetik ənənə özünü uzun müddət qoruyub saxlayır, dilin və düşüncənin tarixi səviyyəsini qoruyub saxlayır, mənsub olduğu xalqın, başqa xalqların poetik dünyagörüşünün formalaşma yollarını və inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirməkdə müəyyən rol oynayır.

Mənsub olduğu xalq tərəfindən sevilməyən, onun zövqünü oxşamayan, məişətinə daxil olmayan, düşüncə tərzini istiqamətləndirməyə qadir olmayan bir sənətkar başqalarına da təsir göstərə bilməz.

Türkmən poeziyasında milli ədəbiyyatın yaranmasında başlanğıc rolunu oynayan M.Fəraqi böyük və mürəkkəb bir yol keçmişdir. Bu yol axtarışlar, poetik kəşflərlə zəngin olmuşdur və ən ibrətəməz cəhət də odur ki, şairin fiziki ölümündən sonra da bu yol davam etmiş, yeni xüsusiyyətlərlə zənginləşmişdir. Yenilik, axtarış ruhu, milli poeziyanın bədii ifadə vasitələrini yeniləşdirmək, poeziyanın forma və üslubunda yeni imkanlar axtarıb tapmaq və üzə çıxarmaq şairin yaradıcılığının başlıca istiqamətini təşkil etmişdir.

Müasir türkmən şeirində istər məzmun, istərsə də sənətkarlıq baxımından hər bir poetik nəslin xüsusi yeri olduğu şübhəsizdir. XVIII əsrdə poeziyaya gələn, öz fərdi yaradıcılıq yolunu, üslubunu müəyyənləşdirən M.Fəraqi çox keçməmiş ustad sənətkar kimi canlı tarixə dönmüş, türkmən poeziyasının

sonrakı inkişafına yol göstərən, onu istiqamətləndirən ədəbi məktəbə çevrilmişdir.

Poetik dilin misilsiz rəvanlığı M.Fəraqi şeirlərinin ən yaxşı cəhətlərindən biri idi. Bu şeirlər şairdən sonrakı ədəbi nəslin (nəsillərin) yaradıcılığı üçün əsas və möhkəm bir başlanğıc oldu.

M.Fəraqinin özü ədəbiyyata köklü bir ənənədən gəlmişdi. O, ənənədən yararlanaraq yaratdığı əsərlərində bir novator, novatorcasına yaratdığı əsərlərində gözəl bir ənənəçi idi. Başqa sözlə deyilsə, M.Fəraqidə ənənə və novatorluq anlayışı özünü bir forma, qafiyə, vəzn axtarışında göstərməklə məhdudlaşmır, bir məzmun, mündəricə, mahiyyət kimi dərk olunurdu. Ona görə də M.Fəraqinin bir sənətkar kimi novatorluğu şeirin formal əlamətlərində yox, məzmun, mahiyyət, mündəricə xarakterli məsələlərdə meydana çıxır. Çox zaman isə bu novatorluq asan nəzərə çarpmır, ilk baxışda hamı tərəfindən seçilmir; çünki M.Fəraqi formanı zorla məzmunun «əyninə geyindirməmiş», məzmunla forma arasında ayrılmaz üzvi vəhdət yaratmağa nail olmuşdur. Ancaq, bu, heç də o demək deyildir ki, böyük şair formaya biganə olmuşdur. Onun təsəvvürüncə, formanı məzmun yaratmalıdır. Bu məzmun isə həmişə real, müasir həyatda mövcuddur. Hətta mövzu tarixdən, keçmişdən, köhnə əyyamdan götürülmüş olsa belə, həqiqi sənətkar öz dövrünün, epoxasının psixologiyasını, ruhunu ifadə etməlidir. M.Fəraqi məhz öz epoxasının ruhunu məzmun ilə formanın üzvi vəhdətində əyaniləşdirə bildi. O, həm zəmanənin «sifarişini» yerinə yetirən böyük bir missiyanın daşıyıcısı kimi, həm sənətə yeni nəzərlərlə baxan novator kimi, həm də dərin köklərlə keçmişə bağlı olan ənənəçi kimi sonrakı ədəbi nəsil üçün, sözün əsl mənasında, məktəb oldu.

Millilik, sadəlik, təbiilik, xalq şeiri formalarından istifadə kimi keyfiyyətlər türkmən ədəbiyyatında M.Fəraqiyə qədər də vardı. Lakin Məxdumqulunun fərqi bundadır ki, xəlqilikdən irəli gələn keyfiyyətləri ədəbi sistem, uzun müddət yaşamağa qadir olan möhkəm ənənə şəklinə saldı. Məxdumqulu türkmən poeziyasında özündən sonra gələn şairlər üçün daxili qanunauyğunluqları olan bütöv poetik sistem miras qoymuş oldu. Milli təleyin, milli dilin və milli bədii düşüncənin zəruri tələblərinə, daxili qanunauyğunluqlarına əsaslandığı üçün bu sistemi həm oxucular, həm də ədəbiyyat asanlıqla qavraya bildi. Türkmən ədəbiyyatının sonrakı inkişafı Məxdumqulu şeirinin açmış olduğu yolla getdi, onunla başlanan ənənələri davam və inkişaf etdirdi.

«Türkmən ədəbiyyatının Zəlili, Seydi, Kəminə və başqa görkəmli klassikləri məhz Məxdumqulu ənənələrinin davam etdiricisidirlər. Onlar öz əsərlərində Məxdumqulunun ictimai-siyasi ideyalarını, xüsusən onun humanizm və vətənpərvərlik ideyalarını daha da inkişaf etdirmişdir». (15) Bu mülahizə ilə razılaşmamaq mümkün deyil. Doğrudan da, danılmaz faktdır ki, Məxdumquludan sonra gələn şairlər addımlarını məhz onun açdığı ciğirə daha rahat ata bilmişlər.

Məlumdur ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında türkmən ədəbiyyatının araşdırılıb təhlil olunmasında prof. Pənah Xəlilovun böyük əməyi var. Əslində, o, uzun illər apardığı tədqiqatları ilə yalnız türkmən ədəbiyyatını deyil, əksər türk xalqlarının ədəbiyyatını geniş və obyektiv şəkildə, xronoloji ardıcılıqla vahid bir sistem halında təhlil etmiş, bu ədəbiyyatların mükəmməl tədris kursunu yaratmışdır. Bu, türk xalqları ədəbiyyatının vahid elmi kontekstdə öyrənilməsi

baxımından beynəlxalq əhəmiyyətli bir məsələdir. İstər dərslərlə olsun, istər məqalələrinə, istərsə də ədəbi əlaqələrlə əlaqədar məruzələrinə türk xalqlarının ədəbiyyat tarixi ilə bağlı məsələləri o, geniş şəkildə, tutarlı dəlillərlə şərh və izah etmişdir (41; 45; 48; 49 və s.). Əlbəttə, biz digər tədqiqatçıların əməyini və əziyyətini yerə vurmaq istəmirik. Lakin əgər əksər müəlləiflər hər hansı yubiley, yaxud təqdimat səciyyəli tədbirlər münasibətilə bir və ya iki məqalə yazmışlarsa, P.Xəlilov bütün ömrünü türk xalqları ədəbiyyatının tədqiqinə və öyrənilməsinə sərf etmişdir. Hətta türkmən ədəbiyyatşünaslığının özünün belə qarışdırdığı bəzi məsələlərə o, aydınlıq gətirmişdir (məsələn, şair Seyitnazar Seydi ilə digər şair Xoca Seyidinin fərqli adamlar olduğunu konkret örnəklərlə sübuta yetirmişdir. Bu barədə bir qədər sonra ətraflı söhbət açacağıq). Türkmən ədəbiyyatında tarixi ənənə, Məxdumqulu yaradıcılığı və onun sonrakı ədəbi nəsilə əsaslı və həlledici təsiri də professor P.Xəlilovun daim diqqət mərkəzində duran elmi problemlərdən olub. Məxdumqulu davamçılarından danışarkən professor P.Xəlilovun tədqiqatları üzərində belə geniş dayanmağımız səbəbsiz deyil. Çünki o, fikrimizcə, haqlı olaraq XIX və XX əsr türkmən ədəbiyyatının məhz bu ənənələr üzərində formalaşdığını tam elmi əsaslarla, məntiqi mülahizələrlə sübuta yetirir. Biz bu fəsildə prof. P.Xəlilovun yaratmış olduğu ənənəni davam və inkişaf etdirməyi məqsəduyğun saymışıq. Eyni zamanda, türkmən ədəbiyyatının inkişaf tarixi, nəsillər arasında varislik münasibətləri barədə İ.S.Braginski, X.Koroğlu, S.A.Karıyev, S.B.Karıyev kimi ədəbiyyatşünasların da mülahizə və təhlillərini diqqətlə nəzərdən keçirmişik (112, 117, 118, 119, 120).

Ədəbiyyatın inkişafına nəsillər arasında varislik münasibətləri mövqeyindən yanaşdıqda da M.Fəraqi türkmən ədəbiyyatının inkişafında müstəsna xidmətləri olan bir sənətkardır. Özündən əvvəlki ədəbi irsə dərinlən bələd olan, onun zəif və güclü cəhətlərini gözəl bilən şair həyatda gördüyü ziddiyyətləri həqiqətə daha yaxın bir tərzdə əks etdirmək üçün yeni və orijinal yollar, üsullar, obrazlar sistemi tapmış, bənzərsiz bir irs yaratmışdır. Ondan sonra gələnlər isə bu bənzərsiz ədəbi irsi bir yol kimi seçərək onun təsirini bu və digər dərəcədə biruzə vermişlər.

XVIII – XIX əsr türkmən şeirində aparıcı meyillər

Tarix boyunca aktual olan əbədi problemlərdən biri «atalar və oğullar» münasibətidir. Qlobal səciyyə daşıyan bu məsələ ədəbiyyat tarixində özünü daha qabarıq göstərir. Tarixin müəyyən dövrlərində güclü atalar öz cazibə sahəsini yaradır, ədəbiyyat uzun müddət həmin cazibə sahəsinin əhatəsindən kənara çıxa bilmir. Elə dövr də gəlir ki, oğullar bədii fikri yeni səviyyəyə çatdırmaq üçün atalara üsyan etməli olur. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində bu hadisə özünü M.Füzuli – M.F.Axundzadə münasibətlərində daha qabarıq göstərir.

XVIII əsrlər türkmən ədəbiyyatında artıq elə bir dövr gəlmişdi ki, burada «atalar-oğullar» dialoquna ehtiyac yaranmışdı. Yəni artıq ədəbiyyat səhnəsində iki səs eşidilməkdə, iki mövqe özünü göstərməkdə idi. Bu tarixi gerçəyi dərk edən və ona düzgün cavab verə bilən şəxsiyyət də məhz Məxdumqulu Fəraqi oldu. Onun yaradıcılığında

ibrətamiz ədəbi nümunələrdən biri «Oğlum – Azadım» şeiridir. Bu şeirdə bütün zamanlar üçün aktual olan «atalar-oğullar» problemi türkmən ictimai əxlaqının baxış bucağından təqdim olunur. Şeir dialoqdan ibarətdir: burada iki nəslin nümayəndəsi – yaşlı nəslin nümayəndəsi Ata – Azadı, cavan nəslin nümayəndəsi Oğul – Məxdumqulu üz-üzə dayanır və oxuculara bir-birini tamamlayan iki mövqə təqdim olunur. Ata müsbət mənada «mühafizəkarlığı» təmsil edir: oğlunun uzaq səfərə çıxacağından narahatdır: o, oğluna məsləhət görür ki, qarışıq zəmanədə uzaq səfərə getməkdən çəkənsin. Oğulun isə hər cür fədakarlığı gözünün önünə alıb, atasının xeyir-duasını qazanmaq arzusundadır. Məxdumqulunun yaratdığı bu dialoqda tərəflərdən heç biri inad göstərmir, lakin bir tərəf o biri tərəfi öz mülahizələri ilə inandırmağa çalışır. Atanın da, oğulun da mövqeyi aydınlaşandan sonra ata oğluna xeyir-dua verir: Oğulun din yolunda səfərə çıxmasına razılığını bildirir.

Əsərdə Oğulun gedəcəyi ünvan konkret göstərilir: Oğul yeddi gündür «Əlhəmd» oxuduğunu söyləyib, Azadidən onun könlünü sevindirməyi xahiş edir. Ata isə «Bir Tanrı yar olsun, sənə get, oğlum» deyir. Bizə elə gəlir ki, burada şairin estetik ideali öz qəhrəmanını sadəcə gedib Məkkəni və ya müsəlmənlər üçün müqəddəs olan digər məkanı ziyarət etdirmək deyil, ümumiyyətlə «haqq yoluna» - düzgün yola göndərməkdir. Dialoq formasında yazılmış bu şeir özlüyündə ibrətli bir hekayə – piritçadır və müəyyən mənada, türkmən ədəbiyyatının klassik ənənələrinə gedib çıxır. Lakin bədi ədəbiyyatın təkamülü nöqtəyi-nəzərindən Məxdumqulu klassik ənənəyə yeni bir tarixi məzmun gətirməyə nail olur.

Didaktika, nəsihətçilik türkmən ədəbiyyatının mənsub olduğu ümumşərq – islam ədəbiyyatı qaynaqlarından gəlirdi.

Azadının yaradıcılığının əsas özəyini də didaktika təşkil edirdi. Lakin Məxdumqulu yaradıcılığında didaktika artıq yeni keyfiyyətli bir hadisə – milli ədəbiyyat faktı, milli düşüncənin məhsulu kimi özünü təsdiqləyir. Məxdumqulunun yaradıcılığında rast gəldiyimiz didaktika klassik Şərq ədəbiyyatının «Gülüstən», «Bustan», «Zinətül-məcalis» (M.F.Axundzadə XIX əsrdə bunların vaxtının keçmiş olduğunu xüsusi bir kəskinliklə qeyd edirdi) təcrübəsini təkrarlamır, daha çox şifahi xalq ədəbiyyatı üçün səciyyəvi olan, xalqın dilinə və zehniyyətinə daha yaxın olan ustadnamə modelinə üstünlük verirdi. Baxmayaraq ki, şair «Okıp idi Saadının mən «Bustan»nı» (150, 112) – deyərək Sədinin «Bustan»ını oxuduğu ilə fəxr edirdi. Lakin Məxdumqulu Nizami, Sədi, Hafiz, Rumi kimi mütəfəkkirlərlə bir sıraya yüksəlməyin yolunu onları təqlid etməməkdə gördü və bunun sayəsində məhz öz zirvəsini fəth edə bildi. Ata ilə oğulun mükəlliməsində Məxdumqulu həm də özündən sonra gələcək nəslə bir şair kimi vəsiyyətini etmiş olurdu: hər kəs öz həqiqətini sübut etməyi bacarmalı, başladığı haqq yolunu axıra çatdırmağa müvəffəq olmalıdır.

Burada biz M.Fəraqinin dünyagörüşündə yer alan maarifləndirici ideyaların rüşeymlərini görürük: bu, məfkurə hadisəsi olmaq etibarilə Avropada, bir qədər sonra isə Rusiyada və Azərbaycanda bir hərəkətə çevrilən maarifçilikdən fərqli anlayış olub, Şərq maarifçiliyinin XVIII əsr türkmən ictimai reallığındakı təzahürü kimi qiymətləndirilə bilər. Şair cəmiyyətin təkamül yolu ilə dəyişib gözəlləşəcəyinə inanır, bundan ötrü insanların mənəvi-əxlaqi kamilləşməsinə vacib şərt sayırdı.

M.Fəraqinin şeirləri didaktik mahiyyəti ilə bərabər, psixoloji-duyğusal tərəfləri ilə də önəmlidir. Türkmən poeziyasına yeni nəfəs gətirmiş şairin poetik görüşləri, estetik duyğusu, bədii təfəkkür forması özünəməxsusdur və özündən sonrakı nəsillər üçün gediləcək bir yol müəyyənləşdirir. Bu, xalqın və onun ədəbiyyatının haqq yoludur!

Məxdumqulunun türkmən ədəbiyyatı tarixində açdığı yol, ilk növbədə, şairin yaratmış olduğu bədii dilə, onun nəhayətsiz imkanlarına söykənir. Şairin bədii dili olduqca zəngindir. Bu, bir tərəfdən ümumiyyətlə türkmən dilinin şəffaflığından, ilahi poetikliyindən irəli gəlsə, digər tərəfdən yazıcının hər bir sözə və ifadəyə ehtiyatla, həssaslıqla yanaşmasının, onun semantik yükünü olduğu kimi mənalandırmaq, oxucuya çatdırmaq bacarığından irəli gəlir.

Məxdumqulu yaradıcılığının bu keyfiyyəti – şeirlərindəki obarlılıq, dərin məna, konkretlik və aydınlıq, ahəng və dil quruluşu özündən sonra gələn bütün türkmən şairlərinin yaradıcılığına böyük təsir göstərmişdir. Ədəbiyyatşünas R.Qurbanov onun yaradıcılığının özündən sonra gələn nəsələ təsirinin əsas səbəblərindən birinin də xəlqilik olduğunu vurğulayır: «... şair ... xalq dilini türkmən ədəbiyyatının dili olaraq qəbul etmiş, vətənə və xalqa xidmət etmək arzusunu şeirin əsas məzmunu olaraq seçmişdi. Kəskin düşüncə, qüdrətli enerji, yüksək ruh və həssas duyğu sahibi olan Məxdumqulu şeiri insana dərin və atəşin məhəbbətlə, xalqın çəkdiyi ızdırablarla bağlamaqla türkmən şeir sənətinə qan və can verdi ki, bu da uzun illərdən bəri durğunluq keçirməkdə olan türkmən ədəbiyyatının böyük addımlarla irəliləməsinə səbəb oldu» (49, 177). Bu mülahizə şübhə doğurmur ki, Məxdumqulunun obrazlı dili türkmən dilinin

milli xüsusiyyətlərilə möhkəm bağlıdır. Şeir dilinin keyfiyyətləri şeirin vəzn və qafiyəsinin, ritm və ahənginin, xalq canlı danışıq dilinə münasibətində üzə çıxır. Görkəmli tənqidçi M.C.Cəfərov yazır ki, «şeirin melodiyası, vəzni, ritmi kənardan gəlmir, dilin öz təbiətindən doğur, hər hansı milli şeirin vəzni də milli dilin xüsusiyyətlərinə əsaslanır» (11, 109). Məxdumqulunun bədii dilində türkmən dilinin gözəllik və zənginliyi, aydınlıq və səlisliyi özünəməxsus ritm və ahəngi qabarıq şəkildə ifadə edilmişdir. Şair forma və mündəricənin ifadəsi üçün poetik sistemin qanun və qaydalarından bacarıqla bəhrələnmişdir. Bu keyfiyyətlər onun özündən sonra gələn şairlər üçün örnəyə çevrilən əsas amildir.

M.Fəraqini örnəyə çevirən daha bir mühüm xüsusiyyət isə hər bir şeir parçasında böyük həyat lövhəsi yaratması, zəngin insan dünyası təsvir etməsidir. Şair ən dərin mətləbləri belə sadə görüntülərlə təqdim etməyə müvəffəq olmuşdur. Həmin sadə görüntülər isə hamının yaşayıb gördüyü həyatdır... Bu mənada, M. Fəraqi türkmən ədəbiyyatını həyata və insanların dünyasına yaxınlaşdırmağı bacaran böyük sənətkar olmuşdur. Hətta türkmən və digər müsəlman xalqların ədəbiyyatlarında geniş yayılmış əxlaqi-didaktik mövzu da Məxdumqulu poeziyasında yeni məzmun və ictimai məna kəsb edir, şair xalqın anlayıb başa düşdüyü, xalqın ruhuna və düşüncəsinə yaxın olan bədii vasitələrdən istifadə edir, türkmən folklorunun zənginliklərinin verdiyi imkanları böyük ustalıqla yazılı ədəbiyyata gətirir.

Şifahi xalq ədəbiyyatı ilə yazılı ədəbiyyat arasında üzvi əlaqənin yaradılması türkmən yazılı ədəbiyyatında milli ruhu daha da gücləndirdi. Ədəbiyyat xalqın azadlıq, birləşmək idealının ifadəçisinə çevrildi. Görəcəyimiz kimi, M.Fəraqidən sonra yaranan türkmən ədəbiyyatında azadlıq ruhu daha da

güclənir: bu, həm şairin bir fərd kimi azad düşüncəsinin, sərbəst iradəsinin ifadə olunmasında qabarıq nəzərə çarpır, həm də türkmən xalqının öz fiziki və mənəvi varlığı uğrunda apardığı kəskin və inadlı azadlıq mübarizəsində. Məxdumqulunun özündən sonra gələn nəsələ ötürdüyü estafet məhz bu keyfiyyətlərlə zəngin olmuşdur.

Davamçıların türkmən şeirinə gətirdiyi yeniliklər

Məxdumqulunun müasiri olan və ondan sonra yaranan türkmən ədəbiyyatında əvvəlki dövrlərin ən yaxşı ədəbi ənənələri ata mirası kimi qorunur, yaddaşdan gələn folklor qaynaqları daha da aktivləşir, döyüşkən ruhlu poeziyada «Goroğlu» («Koroğlu») ahəngi güclənir. Bütün bu səciyyəvi keyfiyyətlərlə yanaşı, həmin dövr ədəbiyyatında Məxdumqulu ənənələrinin davamı aparıcı yer tutur. Ədəbiyyat Məxdumquludan qəbul etdiyi ənənəni daha da dərinləşdirir – xalqın həyatına daha da yaxınlaşır, onun mübarizə ruhunu daha qabarıq əks etdirir və dildəki xəlqiləşmə dönməz xarakter qazanır. Zəlili və Seydi kimi şairlərin yaradıcılığında gündəlik həyat daha konkret lövhələrlə əks olunur. Kəminə tarixi proseslərə ictimai satira ilə müdaxilə etməyə üstünlük verir.

Bu dövrdə türkmən ədəbiyyatı janr baxımından az dəyişikliyə uğrasa da, ədəbiyyatda çox işlənən populyar janrların özləri təkmilləşərək yeni keyfiyyətlər qazanmağa başlayır. Bədii inkikas metodu püxtələşərək təkamül edir: Məxdumqulunun əsasını qoyduğu ilkin realizm estetikası onun xələflərinin yaradıcılığında daha da dərinləşir. Türkmən ədəbiyyatında getdikcə epik miqyasa və genişliyə meyil güclənir. Məsələn, Xoca Seyidi öz şəxsi həyatını dastan

mövzusuna çevirir. O, oğullarının vaxtsız ölümü ilə ailəsinin başına gələn iztirablara dərin ictimai məna və yozum verməyə çalışmışdı və bunun nəticəsi olaraq «Qoşa budağım» adlı ayrıca bir dastan yaratmışdı. Onun müasiri olan başqa bir şair – Talibinin yaratdığı «Talibi və Sahibcamal» dastanının mövzusunu şairin öz həyat yolu, yaşayıb gördükləri, gözəllik və eşq haqqında düşüncələri təşkil edir. Baxmayaraq ki, bu əsərdə süjet və məzmun xalq ədəbiyyatı ənənələrindən kənara çıxmır, bununla belə, bədii düşüncədə yeni keyfiyyət özünü göstərir, yeni ifadə tərzini qabarıq nəzərə çarpır. Türkmən ədəbiyyatında bünövrəsi Məxdumqulu tərəfindən qoyulmuş xalq danışığı dili ilə yazılı dilin yaxınlaşması prosesi daha da dərinləşir.

XIX əsrin ilk yarısına doğru türkmən ədəbiyyatında forma baxımından lirik poeziyanın janrları üstünlük təşkil etməkdədir. Məzmunla gəldikdə isə tarixi-vətənpərvərlik, məhəbbət, nəsihət məzmunlu əsərlər zamanla ictimai düşüncə arasında bir tarazlıq yaratmağa yönəldilmişdir. Xüsusi olaraq vətənpərvərlik mövzusunda yazılan əsərlərdə novatorluğa meyil daha güclüdür – görünür, bu da ədəbiyyatın zamanla səsələşməsi, zamanın tələblərini hiss və icra etməsi zərurətindən irəli gəlirdi. Bu dövrdə yaranan maraqlı ədəbi hadisələrdən biri də mənzum məktublardır: bu əsərlərdə bədii sözün ünvanı daha konkret olur, qaldırdığı məsələlər isə həyatdakı reallıqları əks etdirirdi. Satirik əhval-ruhiyyənin fəallaşması, deyişmə formasına marağın güclənməsi də ədəbiyyatın həyatın gerçəkliklərinə daha inadla müdaxiləsinin göstəricisi sayıla bilər. Bu cür yenilik ruhu ilə xüsusi seçilən, Məxdumqulu ənənələrini yeni üfüqlərə aparan ilk türkmən şairi, heç şübhəsiz, Məmmədveli Kəminədir (1770-1840).

Onun şerhlərinin, mənzum hekayələrinin, lətifələrinin və zərb-məsəllərinin mövzucu əhatə dairəsi çox geniş və rəngarəngdir, məzmunca tutumludur. O, əsərlərində türkmən xalqının yaşadığı tarixin bədii salnaməsini yarada bilmişdir, öz dövründə baş verən hadisələri açıq düşüncə ilə qiymətləndirmişdir. Kəminənin düşüncə tərzinə azad bir ruh – demokratizm hakimdir. Onunla müasir olan Talibi, Şabəndə kimi şairlərlə yaxın münasibətləri, yaradıcılıq əlaqələri olan Kəminə XIX əsrdə türkmən şeirini ictimai məzmun baxımından yeni bir mərhələyə çatdırmış şəxsiyyət kimi qiymətləndirilir. Onun türkmən ədəbiyyatı tarixini yeni mərhələyə istiqamətəndirən demokratik meyilli yaradıcılığı xalq arasında da geniş yayılmışdır. Kəminənin «Kasıblıq» («Gariplik»), «Kasıb» («Qərib»), «Barında» («İçində»), «Yandırar məni», «Oğulbikə», «Gəzər», «Bənzər» rədifli şeirləri çox populyar olmuşdur.

Şairin yaradıcılığını şərti olaraq iki hissəyə bölmək olar:

1. İctimai satiralar
2. Məhəbbət lirikası.

Şairin məhəbbət lirikası bir qədər ümumşərq - müsəlman ədəbi qaynaqlarına, divan şeirinin poetikasına və obrazlar sisteminə daha çox bağlıdırsa, satiraları birbaşa Məxdumqulu yaradıcılığının açmış olduğu yolla irəliləyir. Əlbəttə, burada söhbət Kəminənin yaradıcılığındakı satirik ruhun birbaşa M.Fəraqinin yaradıcılığı ilə əlaqələndirilməsindən getmir. M.Fəraqi – M.Kəminə ədəbi varisliyi Azərbaycan ədəbiyyatında M.P.Vaqif – Q.Zakir ədəbi varisliyi nümunəsinə uyğun gələ bilər. Qasım bəy Zakir Vaqif ənələrini davam etdirərək anadilli poeziyanı həm məzmun, həm də ədəbi dilin sonrakı inkişafı baxımından daha da irəli apardığı, şeiri yeni

ideyalarla zənginləşdirdiyi, bədii dilin imkanlarını genişləndirdiyi kimi, Məxdumquludan sonra Kəminə də türkmən bədii düşüncəsinin yeni üfüqlərini müəyyənləşdirdi. O, Məxdumqulunun yaratmış olduğu əhatə dairəsinin çəvrələrini böyütməyə nail oldu. Bu tarixi missiyanı yerinə yetirmək üçün isə satira Kəminənin yaradıcılığı üçün əlavə poetik imkanlar yaratmış oldu.

Məxdumqulunun ictimai-siyasi şeirlərində irəli sürdüyü, tənqid etdiyi bəzi cəhətlər Kəminə yaradıcılığının qaynaqlandığı mənbə kimi göstərilə bilər. M.Fəraqi öz şeirlərində ictimai və maddi qeyri-bərabərliyi bəşəri bir problem kimi dilə gətirirdisə, Kəminənin yaradıcılığında bu məsələ daha konkret bədii obrazlarla əyaniləşdirilir, şair problemin həyati köklərini ön sıraya çəkir. Onun yaradıcılığında ictimai ziddiyyətlər daha bariz şəkildə qabardılır.

Satirik üsluba meyil baxımından Kəminənin türkmən ədəbiyyatındakı mövqeyini Qasım bəy Zakirin Azərbaycan ədəbiyyatındakı mövqeyi ilə müqayisə etmək olar. Çünki XIX əsrin əvvəlində Azərbaycan poeziyasında ictimai satiranın formalaşması Q.Zakirin adı ilə bağlı olduğu kimi, türkmən poeziyasında da satiranın əsasının qoyulması Kəminənin adı ilə əlaqədardır. Bu oxşarlığı ilk dəfə müşahidə edən Həmid Araslı yazırdı: «Biz Kəminə yaradıcılığının Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində Zakir yaradıcılığına bənzədiyini söyləyə bilərik. Eyni əsrdə yaşayan bu şairlərin yaradıcılığında ümumi oxşayış vardır». (4).

Əlbəttə, H.Araslının dəqiqliklə müşahidə etdiyi oxşarlığı şərtləndirən yeganə amil heç də onların eyni əsrdə, eyni zəmanədə yaşadıklarını deyildi. Burada həm də bədii sözün

inkişaf qanunauyğunluğundan irəli gələn ciddi obyektiv səbəb də axtarıla bilər. Q.Zakirin və M.Kəminənin satiraları arasındakı oxşarlığı prof. P.Xəlilov haqlı olaraq «faktların uyğunluğu» kimi deyil, konseptual mövqedən işıqlandırır ki, bu da filoloji baxımdan daha məqbul yanaşmadır: «Kəminə dil sadəliyi və xəlqiliyinə, xalq şeiri janrlarına sədaqətinə, insan gözəlliyini əks etdirən realizminə, məişətə, ictimai həyata dair satiralarındakı demokratizmə görə XVIII-XIX əsr Azərbaycan poeziyasına son dərəcə yaxın sənətkardır» (38, 305-306).

Yoxsullar iztirabını əks etdirən şeirlərinə və aşıqanə lirikasına görə M.P.Vaqifin poeziyasını xatırladan Kəminənin satiraları Qasım bəy Zakirin satirasına uyğun gəlir. «Qarabağda nə day qaldı, nə dana», «pristavlar olub oğruya ortağ», «baqqal tərəziyə qoyar imanın» - deyə gördüyü hərc-mərcliyin geniş lövhəsini yaradan, bu hərc-mərclik dünyasından qəzəblənən Zakir kimi Kəminə də Türkmənistandakı nəhs zəmanənin, eybəcər şəraitin mənzərəsini yaratmışdır.

Satirik şeir yazmaq üçün materialı şairin yaşadığı həyat özü vermişdir. Kəminənin satirik şeirlərinin hədəfi bəlli idi: baylar, mollalar, qazılar. Kəminə öz şeirlərində zəhmətkeş insanlarla hakim təbəqə arasındakı qeyri-bərabərliyi, ziddiyyətləri kinayəli, ironik şəkildə qələmə alır. Lakin bu zahiri gülüşün arxasında böyük şair vicdanı – ürək ağrısı, dərin ictimai kədər və vətəndaş narahatlığı dayanır. P.Xəlilov haqlı olaraq onu «kasıblar şairi» adlandırır. Bir daha qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Kəminənin yaradıcılığını «siniflər mübarizəsi» təsəvvürünə bağlamaq kökündən yanlış olardı. Lakin Kəminənin yaradıcılığında xalqın mənafeyi daha üstün mövqedədir. Şairin qəhrəmanı hər gün yüz dərdlə qarşılaşır,

min bir çətinliklə yaşayan insanın ən zor günlərdə belə «əlindən tutanı» kasıblıqdır. (45, 77)

Kəminə «Kasıblıq» (orijinalda «Gariplik») adlı şeirində kasıblığı yaradan cəmiyyətdə insanın üz-üzə gəldiyi həyatın təzadlarını açıb-göstərməyə çalışır. Kasıblığa düşər olan bəndə həyatda öz varlığını ortaya qoyub, öz həqiqətini sübut edə bilmir, kasıb zamanla yarışa çıxsın, zaman onu arxada qoyur, onunla oyuna girəndə isə kasıblıq qalib gəlir... Maddi qeyri-bərabərliyin hökm sürdüyü cəmiyyətdə iki təbəqə var: kasıblar və varlılar. Zəmanə varlının tərəfini saxlayır. Kasıb isə kasıb olduğu üçün insan yerinə qoyulmur, onu sayan, üzünə baxıb gülən olmur.

Daha çox ictimai məzmunlu şeirləri, kəskin satiraları ilə tanınan və sevilən Kəminənin yaradıcılığının bir hissəsini də məhəbbət lirikası təşkil edir. Onun sevgisi realdır. Yəni Kəminənin tərənnüm etdiyi gözəl klassik divan ədəbiyyatından gələn ilahi keyfiyyətlər sahibi deyil, real insandır. İlk realizm estetikasından çıxış edən Kəminənin yaradıcılığında bu obraz rəssam kimi zərif cizgilərlə təsvir olunur. Müəyyən mənada, Kəminənin yaratdığı gözəl obrazının təsvirinin, gözəllik anlayışının ifadə olunmasının Vaqifin yaradıcılığı ilə müyyən olunması mümkündür. Onun məhəbbət lirikasında M.P.Vaqif yaradıcılığının təsirini deyil, eyni kök və səbəblərdən yaranmış paralelini tapmaq olar. Kəminədə gözəlləmələr çoxdur. Eyni zamanda, şairin bəzi açıq-saçıq şeirlərinə də rast gəlinir ki, bu da realizmin səviyyəsi ilə izah oluna bilər. Kəminə öz yaradıcılığında türkmən ədəbiyyatı üçün çox populyar olan qoşma janrına (türkmən ədəbiyyatşünaslığında qoşmanın hər bəndi dörd misradan ibarət olduğuna görə bunu mürəbbə – dördlük də adlandırırlar) daha çox müraciət olunur. Qoşmaları

ilə bərabər, Kəminənin yaradıcılığında müxəmməs janrında yazılmış şeirlər də populyardır.

Bir məsələni də qeyd etməyə dəyər ki, həm türkmən, həm də Azərbaycan ədəbiyyatında XVIII-XIX əsrlərdə «müxəmməs» janrı artıq klassik divan ədəbiyyatı janrından «milli» şeir janrına çevrilmişdi, məsələn, indinin özünə də müxəmməs Azərbaycan aşığı sənətinin aparıcı elementlərindəndir: həm «Müxəmməs» adlı saz havaları populyardır, həm də həmin saz havaları üstündə müxəmməs janrında yazılmış aşığı şeirləri ifa olunmaqdadır. Tarixə qayıtdıqda isə Aşığı Ələsgərin və bir çox aşığılarımızın yaradıcılığında müxəmməs janrı qoşma, təcis, gəraylı kimi çox işlənir...

Böyük maraq yaradan Kəminə şeirləri bir sıra başqa dillərə tərcümə olunmuşdur (rus, ukrayna, özbək, həmçinin bolqar, alman, ingilis, fransız və s.) (100, 20).

Kəminəni lirik və ictimai məzmunlu poetik əsərləri ilə yanaşı, həm də xalq arasında geniş yayılmış lətifələri tanıdır. Maraqlı cəhətlərdən biri də budur ki, Kəminənin şəxsiyyəti türkmən xalq yaradıcılığının maraqlı personajına çevrilmişdir – şifahi ədəbiyyatda onun bədii obrazı yaradılmışdır. Kəminənin satiraları, onun kinayəni və eyhamı hələfinə dəqiq vuran məsəlləri folklor üçün, sanki, bir mənbə olmuşdur. Və yaranan bu lətifələrin qəhrəmanı da elə şair özüdür. Şairin xalq yaddaşındakı mövqeyini Molla Nəsrəddinlə müqayisə etmək olar. Məsələn: «Günlərin birində Kəminənin qulağına çiban çıxır. Onun qulağı qızarıb şişir. Kəminədən yanıqlı olan işan (ruhani) onu sancmaq üçün deyir:

- Molla Kəminə, allah qulaq paylayanda, deyəsən, səni də eşşəklə bir gözdə görüb.

Özünü sındırmayan Kəminə cavab verir:

- Bəli, doğru buyurursunuz, eşşəyin qulağı mənə düşüb, başı sizə...» (38, 306).

Elə bircə bu lətifə kifayətdir ki, Kəminənin hazırcavablığı, düşüncə sərbəstliyi, daxili azadlığı barədə mühakimə yürüdək.

Məxdumqulu ədəbi məktəbinin davamçılarından biri də Seyidnəzər Seydidir. Onun doğum tarixi barədə müxtəlif rəylər var. Bunlardan birinə görə şair 1768-ci ildə, digərinə görə isə 1775-ci ildə dünyaya gəlmişdir. Amma, son bir ehtimal da var: şairin 1760-cı ildə anadan olduğu göstərilir (97, 489). S.Seydi Qarabəyavul rayonunda Cərcov vilayətinin Hamma kəndində anadan olmuş, 1836-cı ildə vəfat etmişdir. Əslən türkmənlərin ərsari tayfasına mənsubdur. Şairin gənclik illəri Amudərya çayı sahillərində keçmişdir. İlk olaraq kənd məktəbində təhsil alan Seydi, sonrakı təhsilini Xivə və Buxara mədrəsələrində davam etdirir. Sonralar müəllim kimi də fəaliyyət göstərmişdir. O, gənclik illərində mükəmməl dini təhsil almaqla yanaşı, klassik Şərq ədəbiyyatı örnəklərini də mütaliə etmişdir. Və bütün bunlar onun dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

S.Seydi yaşadığı dövrdə əlinə silah alıb vətənin qorunması üçün həm bir qəhrəman, sərkərdə kimi vuruşmuş, həm də bir şair kimi öz şeirləri ilə xalqına mənəvi dəstək olmuş, ideoloq kimi xalqın önündə olmuşdur. Onun əsərlərində tarix ilə ədəbiyyatın vəhdətindən yaranmış bir bütövlük var. Onun yaradıcılığında vətən sevgisi, mərdlik, cəngavərlik önəmli yer tutur. Şeirlərinin əksəriyyəti tarixi hadisələrə dayanır. Bu şeirləri canlı tarix adlandırmaq mümkündür: şairin dövründə baş vermiş tarixi proseslər barədə o prosesin içində

olan insanın təsəvvürlərini sözün yaddaşında yaşadırlar. Məsələn, onun «Görülsün indi» şeirində 1801-1802-ci illərdəki Ərsar döyüşü haqqında bəzi məlumatlara rast gəlinir. Bu şeiərdə Buxara əmirlərinin Amu-dərya çayı sahillərində yaşayan əhaliyə – türkmən kəndlilərinə etdiyi zülm göstərilir və xalq elliklə bu zülmə qarşı ayağa durmağa, üsyan etməyə dəvət olunur. «Qorxa-qorxa rüsvay olduq», «zalım düşmən yurdumuzu yıxdı» - deyən şair zalım düşməne qarşı ayağa durmağın vaxtı gəldiyini göstərir: «Çox yatdıq, igidlər, durulsun indi!»

Tarixi mənbələrdə qeyd olunduğu kimi, S.Seydi yalnız bir ideoloq, xalq düşməne qarşı döyüşə səsləyən ideya rəhbəri olmaqla kifayətlənməyərək, bir qəhrəman kimi də döyüş meydanlarında olub. Bütün eli əsgər kimi ayağa qalxmağa səsləyən və özü də bir əsgər kimi döyüşən igidlərin arasında olan Seydinin yaradıcılığında döyüş meydanının, savaş anlarının təsviri mühüm yer tutur. Əgər «Koroğlu» və digər qəhrəmanlıq eposları ilə müqayisə etsək, nəzərə almalıyıq ki, epos yaddaşın məhsuludur, keçmişdə baş vermiş hər hansı fakt, hadisə sonradan epos şəklində yaddaşa çevrilir. S.Seydinin şeirləri isə birbaşa döyüş meydanında yaranır, döyüşən insanların himninə, hərbi marşına çevrilirdi. «Görülsün indi» şeirinin ritmi «Koroğlu» dastanındakı döyüş səhnəsinin ritmini yada salır: «Dəlilərim bu gün dava günüdür...» S.Seydinin adını çəkdiyimiz «Görülsün indi» adlı şeiri isə «Koroğlu»da bədiiləşmiş, cilalanmış milli yaddaşın ritmi ilə döyüş səhnəsinin ritmini bir araya gətirir, cəngavərlik ab-havası yaradır. S.Seydinin xalqı ayağa durmağa, düşmən üstə yürüşə çıxmağa səsləyən «Varalım» («Gedək») adlı şeirində «Koroğlu» (Koroğlu) ilə Qurani-Kərimlə yanaşı tutulur.

«Goroğlu»nun türkmənlər üçün sehirlili-mistik bir güc mənbəyi olduğu göstərilir, «Qurani-Kərim» isə müqəddəs and yeri kimi təqdim olunur: «Göroğludan şu gün alıp tilsimi, Kurhan açıp, gel, içeylin kasamı...» (182). Təəssüflə bildirməliyik ki, Azərbaycan dilinə çevrilərkən birinci misrada ilk baxışda «xırda» görünən, lakin mənaya təsir göstərən dəyişiklik aparılmış, misra «Qanımızda Koroğlunun qeyrəti» (45, 151) kimi verilmişdir. Ancaq filoloji və mədəniyyət tarixi baxımdan yanaşdıqda burada ciddi bir fərq olduğu aşkara çıxır. Şair Koroğlunu sadəcə bir qeyrət nümunəsi kimi təqdim etmir: S.Seydinin təqdimatında Goroğlu bir inanc yeridir: özü də elə bir inanc ünvanı ki, Qurani-Kərimlə yanaşı tutulur. Özü də elə bir məqamda ki, orada müqəddəs ölüm – şəhidlik var. Burada türkmən bəyləri Ləbab (Amu-Dərya) sahillərini oda qalayan düşmənlərə qarşı qəza gününə – müqəddəs döyüşə səslənir: elə bir döyüş ki, «çaylar dolub, qırmızı qan axacaq»...

Şairin işi burada vətən və torpaq uğrunda insanları səfərbərliyə çağırarkən xalqın mifik yaddaşı ilə dini ehkamların mənəvi gücünü bir araya gətirməklə məhdudlaşmır: bu eyni zamanda, türkmən xalqının o dövrə aid inanc səviyyəsi barədə tarixi arayış rolunu oynayır. Xalqın inancında onun özünün yaratmış olduğu mif inancı sonradan qəbul etdiyi dini inancla: Goroğlunun yanaşı mövcuddur və xalq bunların hər ikisinin müqəddəsliyinə inanır.

«Görülsün indi» şeirində döyüşün baş verdiyi məkan da, döyüş meydanına atılan insanlar da və döyüşün rəmzi elementləri (bayraq, qılınc) də konkret detallarla əks etdirilir. Seydinin həm bu şeirində, həm də bu qəbildən olan digər əsərlərində («Qoçaqlar», «Bedesuvar indi», «Əsrarinin yigitləri» və s.) bədii məzmun bilavasitə tarixin türkmən xalqı

qarşısında qoyduğu məsələləri işıqlandırır. Seydinin yaradıcılığı prizmasından dəyərləndirəndə, şeirin xalqın tarixində aparıcı tərkib hissələrindən biri olduğunu görürük. Yəni Seydinin şeiri yalnız tarixi yüksək bədii ustalılıqla təsvir və təqdim etmir, həm də yaradır, tarixə istiqamət, məzmun və şəkil verir. Seydinin həm əsərləri, həm də bir şəxsiyyət olaraq özü xalqın ruhunda zülmə qarşı döyüşmək, qalib gəlmək əhval-ruhiyyəsi yaratmağa xidmət edir. Buna nail olmaq üçün şairin irəli sürdüyü birinci şərt xalqın ağızbirliyi. Seydinin qənaətinə görə, əgər el bir olsa, onun qarşısında heç bir güc dayana bilməz.

Bu, bilavasitə şeirin ictimai məzmunu və əhəmiyyəti ilə bağlı olan məsələdir - yəni öz tarixinin müəyyən bir dövründə türkmən xalqını bir araya gətirmək üçün ən tutarlı və təsirli amil məhz bədii söz olmuşdur (tarixin başqa dövrlərində bu funksionu din, dövlət mənafeyi, hərbi güc, şəxsiyyət və s. kimi faktorlar yerinə yetirə bilərdi). Seydi öz şeirlərində igidliyi, döyüşkənliyi tərənnüm etməklə kifayətlənməyib, ayrı-ayrı detalların təsvirinə də xüsusi əhəmiyyət verir. Həm oxmuğu, həm yazmağı bacaran, bədöy at minən, belində qılınc, əlində nizə tutan, qırx min evdən seçilmiş Əsrinin igidləri döyüş zamanı ortada topu və bayrağı yerləşdirir, topun hər iki tərəfində səf çəkirlər. Onların biri on düşmən üstünə getməyə hazırdır... Heç şübhəsiz, insanlarda bu mənəvi gücü yaradan həm də S.Seydinin şeiri idi!

S.Seydi bir əlində qılıncı, bir əlində qələmi daima vətəninə qorumağa çalışıb, «hər kim ki canından qorxur, onda arvadının yanından ayrılmasın» (100, 490), - deyərək döyüşə qoşulmayanları tənqid etmiş, onların qadından fərqli olmadıqlarını bildirmişdir. Onun vətənin qorunmasına çağırış

ruhunda bir çox şeirləri var. Bunlardan, «Lebap hoş indi», «Qalın hoş indi», «Dönmenem beyler», «Çıkıp gidelin», «Biçare bolup geldik», «Baraylın», «Keri Soqoba» və s. şeirlərinin adını çəkə bilərik.

Zəmanəsinin görkəmli ziyalı kimi şöhrətlənən Seydi, eyni zamanda, xalqının ağıllı, məğlubedilməz sərkərdəsi kimi də tanınıb, milli qəhrəman səviyyəsinə yüksəlmişdir. Onun bəzi şeirləri var ki, onları tərəddüdsüz qəhrəmanlıq salnaməsi adlandırmaq olar. Seydinin şeirlərindəki ərənlilik, meydana çağırış, igidlik və qəhrəmanlıq motivləri bir yandan Qazi Bürhanəddini, digər tərəfdən Şah İsmayıl Xətəini xatırladır.

S.Seydinin yaradıcılığında vətənpərvərlik hisslərinin tərbiyəsi yalnız insanları şərəf və namus hissləri ilə silahlandırır, birbaşa döyüş səhnələrinə səsləməklə məhdudlaşmır. Seydi şeirlərində xalqa nümunə və rəhbər ola biləcək Soltanniyaz bəyin bədii portretini yaratmışdır. Soltanniyaz bəyə həsr etdiyi şeirlərdə S.Seydinin estetik ideali daha da durulub aydınlaşır. O, tərənnüm etdiyi insanı göylərə qaldırır mifləşdirmir, əksinə, onun əməllərini, səxavətini, xeyirxahlığını incə poetik cizgilərlə daha görümlü ifadə edir. Görəcəyimiz kimi, S.Seydinin obrazı təqdim etmə tərzini daha çox nəsr elementlərini xatırladır, epik təsvir səciyyəsi daşıyır. Bununla da S.Seydi türkmən ədəbiyyatında şeirin ifadə imkanlarını daha da dolğunlaşdırmış olurdu. S.Seydinin tərənnüm etdiyi İsabası oğlu Soltanniyaz bəy yaxşı igitlərlə bədöy at minib gəzən dəliqanlıdır. O, nüfuz sahibidir – sözü keçərlidir. Süfrəsi çörəkli, özü səxavətlidir: onun üstünə piyada gələn igidin atla qayıtdığı vaxt olub. O, bütün bəylərə ağa - rəhbər olmağa layiqdir. Xalqın mənəvi dəyərlərinə – dininə ürəkdən bağlı adamdır, hər ramazan ayında savab üçün Qurani

xətm eləyir. Ağılı-fərasəti ilə hamıdan üstündür, o, bu keyfiyyətlərinə görə, şahlara, sultanlara nümunədir. Savaş günü qılıncı kəsərlidir, atlananda İslam dini uğrunda qılınc çalar, kimi mühakimə etsə, ədalətli hökm çıxarar...

S.Seydinin yaratmış olduğu və əsas keyfiyyətlərini sadaladığı bu müsbət qəhrəmanı o, xalqın idealına çevirməyə çalışırdı ki, bu da XIX əsr türkmən ədəbiyyatı üçün yeni keyfiyyətlərin, məzmun çalarlarının yaranmasına yol açır. Həmin dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatında bu cür obrazları aşiq ədəbiyyatında (məsələn, Aşiq Ələsgərin tərənnüm etdiyi Dəli Alı), dastanlarda (məsələn, «Qaçaq Kərəm» dastanı), el nəğmələrində (məsələn, «Qaçaq Nəbi») görürük. Bununla yanaşı, bir qədər sonra ədəbiyyatımızda həmin silsiləni tamamlaya biləcək daha dolğun bir obraz səhnə üçün yazılmış əsərdə öz yüksək bədii təcəssümünü tapmışdı: N.Vəzirovun «Keçmişdə qaçaqlar» pyesinin qəhrəmanı Camal bəyin simasında.

S.Seydi həmçinin vətənin gözəlliklərini, türkmən torpağının bənzərsizliklərini, səhraların heç də hamının duya bilməyəcəyi nəhayətsiz genişliyini dastan pafosu ilə tərənnüm edir. Onun yaradıcılığında peyzajlar, təbiət mənzərələri mühüm yer tutur. Şair, sanki, elə bir yurdu, elə bir torpağı tərənnüm edir ki, özü də elə ustalıqla tərənnüm edir ki, o torpaq uğrunda döyüşməyə, canından-qanından keçməyə dəyər.

S.Seydinin yaradıcılığında türkmən mənəvi varlığının ayrılmaz atributlarından olan bədöy (bedev) atlar ayrıca obraz kimi yadda qalır ki, bunun da kökü, zənnimizcə, oğuz bədii təfəkkürünün qədim qaynaqlarına gedib çıxır: «Koroğlu» eposunda döyüşkən dəlilərlə yanaşı, Qırat və Dürat kimi ən qədim yaddaşdan gələn mifik obrazlar da var...

S.Seydinin şeirlərinin əksəriyyətinin «qəhrəmanlıq nəğmələri» olmasına rəğmən bəzən onun yaradıcılığında nisgilli şeirlərə də rast gəlirik. Vətəndən ayrı düşən şair Məxdumqulu kimi buna kədərlənir, vətəndə olmasını arzulayır. Azadlıq və mənəvi dəyərlər uğrunda vuruşmaların məhrumiyətlər içində yaşayan türkmən tayfaları üçün sevinci ilə yanaşı, məğlubiyyət kədəri də olurdu. Həyatın və tarixin bu təzadını əks etdirmək baxımından S.Seydi yaradıcılığı zamanın güzgüsüdür.

Şairin ölümü ilə bağlı bir neçə rəvayət vardır: bəzi məlumatlara görə, Mirzə Əhmədli adlı bir İran feodalı Qarriqala, Ətrək rayonlarında yaşayan köklən, yomut türkmənlərinin üstünə basqın edir. Həmin döyüşdə Seydi yaralanıb ölür. Digər bir məlumata görə isə Seydi bir kürd xanına əsir düşür və dörd il əsirlikdə qalıb vəfat edir.

Şairin həyatı və yaradıcılığı haqqında A.Gülmühəmmədov, A.Axundov-Gürgenli, B.Qarriyev, T.Nepesov, Q.Abdullayev, A.Bekmuradov, A.Baymu-radov, G.Geldiyev kimi ədəbiyyatşünasların müxtəlif səciyyəli tədqiqatları var.

S.Seydinin yaradıcılığı şairin ölümündən sonra da türkmən xalqı arasında çox populyar olmuşdur. Sovet dövründə – 1926, 1940, 1955, 1959, 1976, 1977-ci illərdə şeir kitabları nəşr olunmuşdur.

Onu da qeyd edək ki, «Seydi və Pəri» adlı Azərbaycan dastanı da mövcuddur. (bax: Azərbaycan dastanları» beş cildə, II cild, B., 2005, səh. 165-189) Həmin dastanla türkmən şairi S.Seydinin həyat və yaradıcılığı arasında birbaşa əlaqə və ya oxşarlıq tapmaq çətindir. Dolayı oxşarlıq axtarmaq da, bircə, əssasız olardı: belə ki, Seyidnəzər Seydi türkmən xalqı

arasında döyüş meydanının, qəhrəmanlığın rəmzi kimi, öndə gedən sərkərdə kimi tanınır, «Seydi və Pəri» Azərbaycan dastanının məzmununu isə kasıb oğlanla varlı qızın ənənəvi məhəbbət macərası təşkil edir.

Seyidnəzər Seydinin öz əlyazmaları bu günə gəlib çıxmamışdır. Ancaq başqaları tərəfindən yazıya alınmış əlyazma nüsxələri Türkmənistan Elmlər Akademiyasının əlyazma bölməsində saxlanır.

Bir məsələni də aydınlaşdırmağa ehtiyac var ki, Türkmənistanda Xoca Seyidi adında başqa bir şair də olmuşdur və nəşrlərdə bəzən bu şairlərin əsərləri dəyişik salınmışdır. İstər türkmən, istərsə də Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında, hətta Rusiyada çap olunmuş akademik nəşrlərdə bu səhv bir sıra qeyri-müəyyənliklərin ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur.

XIX əsr türkmən ədəbiyyatında özünəməxsus yeri olan şairlərdən olan Xoca Seyidin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı türkmən ədəbiyyatşünaslığında, demək olar ki, xüsusi, ətraflı bir məlumata rast gəlmədik. Çünki bu iki şairin şeirləri bir-birlərinə qarışdırılmış və oxşar təxəllüs Xoca Seyidini az qala unutturmuşdu. Bu məsələyə tam şəkildə aydınlıq gətirərək, onların ayrı-ayrı müəlliflər olduğunu professor P.Xəlilov sübut etmişdir. Əslində, yalnız P.Xəlilovun tədqiqatçılarında Xoca Seyidi ilə əlaqədar nisbətən ətraflı məlumat ala bildik. Bundan əlavə, nə bir əsər, nə də hər hansı tədqiqatda onunla əlaqədar xüsusi bir məlumatla rastlamadıq. P.Xəlilov onların şeirlərini ayrı-ayrılıqda təhlil edərək hər birinin fərqli üslubda yazdığını, hər birinin yaradıcılığında fərdi taledən və yaşadıkları həyatdan qaynaqlanan aparıcı motivləri göstərmiş (S.Seydinin yaradıcılığında qəhrəmanlıq motivləri geniş yet tutduğu halda, Xoca Seyidin yaradıcılığı həyatdan gələn ağır kədər hissi ilə

fərqlənir) və bununla da həmin şairlərin yaradıcılığı ilə bağlı bir sıra dolaşq məqamlara – xüsusilə nəşr məsələlərinə aydınlıq gətirmişdir. (Bax: 38, 302-304)

P.Xəlilov bu iki şairi – Xoca Seyidi ilə Seyidnazar Seydini türkmən ədəbi üfüqlərində qoşa ulduza bənzədir, bunlardan birincisini (Xoca Seyidini) öz kövrəkliyi, dindarlığı ilə Azərbaycan şairi M.V.Vidadi, ikincisini (Seyidnazar Seydini) isə poeziyasının gümrah, nikbin əhval-ruhiyyəsinə görə M.P.Vaqif ilə müqayisə edir.

Məxdumqulu ədəbi məktəbinin davamçılarından söz düşəndə, Qurbandırdu Zəlilinin adını xüsusi çəkmək lazım gəlir. O, 1800-cü ildə Gürgən yaxınlığındakı Qaraquzu kəndində anadan olmuşdur. Zəlili türkmənlərin göklən boyunun çərkəz tayfasındandır. Şair əvvəlcə kənd məktəbində oxumuş, sonra isə Xivədəki Şirqazı mədrəsəsində təhsilini davam etdirmişdir. Onun anası Xurma xanım M.Fəraqinin bacısıdır. (Qeyd edək ki, Zəlili bəzi mənbələrdə Məxdumqulunun bacısı oğlu kimi (məsələn, Xəlilov P. Türk xalqlarının və şərqi slavyanların ədəbiyyatı. «Maarif», Bakı, 1994, səh. 299; Aqaeva M. Turkmenskaya literatura. Moskva, «Knıqa», 1980, səh.27), Azərbaycanda nəşr olunmuş bəzi mənbələrdə isə bacısı nəvəsi kimi (məsələn, Klassik türkmən şeiri. Bakı, Yazıçı, 1983, səh. 184) təqdim olunur. Birinci fikir – Zəlilinin Məxdumqulunun bacısı oğlu olması mülahizəsi daha əsaslı görünür və Türkmənistanda Zəlilinin tərcümeyi-halına həsr olunmuş, demək olar ki, bütün mənbələrdə bu fikir: Zəlilinin M.Fəraqinin bacısı oğlu olması faktı qəbul edilmişdir.)

Şairin «Əlli yaşın içində» adlı şeiri onun keçib gəldiyi həyat yolu barədə düşüncələrini əyani lövhələrlə əks etdirir.

Burada şair ömrü boyu çətinliklər, qəm-qayğı içində yaşadığını, ürəyində və düşüncələrində böyük qovğalar daşdığını, həyatı boyu kasıblıqdan əziyyət çəkdiyini, muradına yetmədiyini yana-yana qələmə alır.

Türkmən ədəbiyyatında Dövlətməmməd Azadi – Məxdumqulu genetik xəttini Qurbandırdu Zəlili böyük ləyaqətlə davam etdirmişdir. Onun yaradıcılığı artıq XIX əsrin ictimai və bədii reallıqlarına daha yaxından əsaslanmaqda, birlik və azadlıq ideyalarına, qəhrəmanlıq pafosuna daha möhkəm tellərlə bağlıdır. Məxdumquludan gələn genetik başlanğıc yeni əsrin əvvəllərində S.Seydinin türkmən ədəbiyyatında gücləndirmiş olduğu qəhrəmanlıq ruhu və getdikcə dərinləşən realizm prinsipləri ilə birləşərək türkmən ədəbiyyatının məzmun və sənətkarlıq baxımından təkamülünə, yeni bədii keyfiyyətlər qazanmasına xidmət edir.

Zəlili yaradıcılığı mövzu baxımından zəngin və rəngarəngdir. Bu rəngarənglik içində, Seydinin yaradıcılığında olduğu kimi, vətən sevgisi, ümumi düşməyə qarşı türkmən tayfalarının yumruq kimi birləşərək ayağa qalxması, çiyin-çiyinə mübarizə aparması ideyası üstünlük təşkil edir. Zəlilinin yaradıcılığında gözəlliklərin tərənnümü geniş yer tutur. Bununla belə, onun yaradıcılığında ictimai məzmunlu əsərlər, öz müasirləri ilə mənzum yazışmalar da geniş yer tutur.

Zəlilinin Məxdumqulu ənənələrinin davamçısı olması çox təbiidir. İlk növbədə, o, Məxdumqulu nəslinin genetik davamıdır. O, həmçinin türkmən ədəbiyyatı tarixində yenimərhələ yaratmış şairin poeziyadakı mənəvi varisidir. Şairin tərcümeyi-halı ilə bağlı bir məsələni də aydınlaşdırmağa ehtiyac hiss edirik. Bəzi mənbələrdə (97, 535; 99, 27) Zəlilinin ilk dərslərini, sözün müstəqim mənasında, dayısı

Məxdumquludan alması mülahizəsinin irəli sürülməsi ciddi görünür: burada zaman uyğunsuzluğu olduğuna görə həmin mülahizə özünü təsdiqləyə bilməz. Məxdumqulu təxminən 1780-cı ildə vəfat edib. Zəlili isə 1800-ci ildə (bəzi mübahisə doğuran mənbələrə görə isə 1797-1798-ci ildə) anadan olub. Yəni Məxdumqulunun ölüm tarixi ilə Zəlilinın təvəllüd tarixi arasında təxminən iyirmi il zaman var. Ona görə də Məxdumqulunun sözün birbaşa mənasında «Zəliliyə dərs verdiyi», «onun müəllimi olduğu» barədə mülahizə ciddi bir anlaşılmazlıq kimi qəbul edilməlidir.

Zəlili öz müasiri Xoca Seydi ilə çox yaxın dostluq münasibətlərində olmuşdur. Şairin «Nişan, Seyidi», «Salam, Seyidi», «Gedək yarla görüş», «Seyidi-Zəlili», «Harayım döndü» kimi şeirlərindən də bu yaxınlığın özünü təsdiq etdiyini görə bilərik.

Şeirlərindən bu qənaətə gəlmək olur ki, hər iki şair həyatın müxtəlif anlarında bir yerdə olmuşlar. Uzun müddət bir yerdə olan dostları Məhəmməd şah Ətrək fərqli yerlərə sürgün etməklə ayırmışdır. Zəlili sürgündən 1845-ci ildə qayıdan zaman Xoca Seydi artıq vəfat etmişdi. Zəlili isə 1852-ci ildə vəfat etmişdir.

Yaşadığı hadisələr, çəkdiyi əziyyətlər, qatlaşdığı ayrılıqlar, təbii ki, şairə çox təsir etmişdir. O, 1816-1817-ci illərdə Xivə xanının qoşunları ilə döyüşüb əsir düşmüş, bir müddət göz dustağı olmuşdur. Onun Xivədəki doqquz illik sürgün həyatında çəkdiyi həsrət şeirlərinin mayasına hopmuşdur. O, əsirlik həyatının əzablarından gileylənir, vətəni arzulayır (amma bu, Zəlilidə özünü şəxsi, bioqrafik göstərici kimi deyil, daha çox ictimai motiv kimi göstərir). Onun hər şeirində hiss olunan, duyulan vətən həsrəti ona türkmənlər

arasında «vətən şairi» adını qazandırır. «Könül arzulayır, vətənim, səni!» (45, 187-189) nəqaratlı şeirində əsirlikdə olan şairin sevgilisi yada düşmüş kimi ürəyi cuşa gəlir, xəyalı göylərdə uçur. Elini oba-oba, oymaq-oymaq xatırlayıb vətəninə olan sonsuz sevgisini də elə bu uçan xəyalları ilə oxucularına çatdırır. «Abad ellərin bərbad qaldığını», «qohum-qardaşın ayrı düşüb, bir-birinə yad olduğunu» böyük ürək yangısı ilə vurğulayan bu şeirdə bədbinlik əhval-ruhiyyəsi daha güclüdür.

Eyni zamanda o, əsir olduğu zaman bir çox bioqrafik səciyyə daşıyan mənzum məktublar da yazıb. Həmin məktublar bir şəxsin timsalında bütün tayfaya, qəbiləyə üz vermiş bir fəlakətin carçısıdır.

Bu mənzum məktublar türkmən ədəbiyyatında bədii düşüncənin təkamülü baxımından daha çox diqqəti cəlb edir: ictimai məzmunlu əsərləri ilə Zəlili ədəbiyyatı real həyatın obyektiv gerçəkliklərinə daha çox yaxınlaşdırır, türkmən bədii dilinin sərhədlərini genişləndirir. Onun yaradıcılığında bədii söz sənəti ilə xalqın güzəranı arasında yaxınlıq daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır.

Bu baxımdan, Zəlilinin Xoca Seyidi ilə mənzum yazışması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu əsərlərdə həyatın gerçəkliklərinə birbaşa və konkret detallarla münasibət bəslənilmənin şahidi oluruq. Yəni «Əlli yaşın içində», «Yaxşıdır» kimi əsərlərdə şair ictimai problemləri önə çəkirsə, xüsusən insanlar arsındaki bərabərsizlik, kasıblıq kimi həyat reallıqlarından şikayətlənsə, yaxud oxucunun diqqətini «acgöz xan – mərd qaltman (qaçaq-quldur)»; «vəfasız qardaş – vəfalı yad»; «qanmaz dost – qanan düşmən»; «qeyrətsiz adam – yaxşı it» və s. kimi təzadlara yönəldirsə, mənzum məktublarda konkret hadisə və faktlar ön plana çəkilir,

ədalətsizliyi yaradan həyat həqiqətləri canlı detallarla işıqlandırılır. Bu məktublar qarşılıqlı olduğuna görə ədəbi düşüncədə demokratizmə təkan verir, qaldırılan məsələlər artıq iki şəxsiyyətin baxış bucağından dəyərləndirilir. Bu cür «poetik dialoqlar» real həyatın ədəbiyyatdakı bədii inikasına yeni çalarlar gətirmiş olur. Məxdumqulunun «Oğlum-Azadım» şeirində iki nəsil arasında dialoqu yaradan bir şəxsdir – Məxdumquludur. XIX əsrdə isə türkmən şeirində dialoqda əşidilən səslər artıq müxtəlif ünvanlardan ucalmaqdadır.

Zəlilinin Xoca Seyidiyə göndərdiyi məktublarda vətən həsrəti özünü çox bariz şəkildə göstərir. «Nişan, Seyidi» adı ilə nəşr olunmuş şeirdə (45, 197-198) şair özü uzaq yerdə olsa da, könlü, sevgisi ilə vətəninə yaxındır. O, qürbət yerdən dostuna həmin yerlərin vəziyyətilə bağlı yazır. Bu mənzum məktubda Zəlili həyat gerçəkliklərini, konkret ünvan və adları epik təsvir üçün daha xarakterik olan bədii detallar vasitəsilə canlandırır: o, ataların, babaların keçdiyi çaylardan uzaqda olduğunu, Gürganda çörək yemək, Etrekdə gəzmək imkanının olmadığını qələmə alır, bu yerləri, heç olmasa, at üstündə bir də görməyi arzulayır. Şeir məzmunundan məlum olur ki, bu şeir yazıldıqdan bir il əvvəl Kesarkaç deyilən məkanda onlar bir yerdə olublar və bir-birinə yenidən görüşməyi vəd ediblər. Zəlili Xoca Seyidiyə bu əhdi xatırladır.

Qürbətdə belə vətəni öz içində daşıyan şairin üzündə göz yaşları ləkə salıb, onların axdığı yerdə cığır yaranıb. Vətəndən uzaq olan şairin bütün varlığında tufan qopub, o, özünü yerlə-yeksan olmuş sayır.

Göründüyü kimi, şair doğma torpaqda keçirdiyi günləri xatırlayır, vətəninə aid hər bir sorağı almağa çalışır. O arzulayır ki, yaxınlarına-əzizlərinə qovuşsun, ayağı vətən torpağında

olsun. Onun şeirləri sanki «publisistik» bir tərzdə yazılmışdır, bu əsərlər türkmən xalqının o dövrdəki həyatı, yaşayışı, mövqeyini ortaya çıxaracaq mühüm tarixi sənədlərdir.

Zəlili daima türkmən tayfalarını birləşdirməyə çalışırdı. Çünki o da dayısı kimi anlayırdı ki, nə qədər ki birlik yoxdur, bu tayfalar ayrı-ayrılıqda bir cür məhrumiyyətlərə düçar olacaq, daima başları üzərində duran varlıların zülmü altında əziləcəklər. Elə bütün bunların nəticəsidir ki, qəbilə həyatında baş vermiş hadisələri (yəni tarixi həqiqətləri) Zəlili çox böyük ustalıqla bədii həqiqətlərə çevirirdi. Şikayət motivlərinin (zəmanədən, insanlar arasındakı ziddiyyət və ədalətsizliklərdən şikayət) ilk realist təzahürü Məxdumquluya məxsus olsa da, onun davamçıları bunu daha da irəli apararaq türkmən şeirinin məzmununa kəskin tənqidi yanaşma gətirmişlər. M.Fəraqi həyatdakı düzlüklərin və əyriliklərin təsvirini verir, türkmən xalqının mənəvi keyfiyyətlərini tərənnüm edirsə, Zəlili tarixi reallıqlara satirik gözlə baxır, zamanın epik təhlilinə daha çox üstünlük verir. Bu baxımdan, onun yaradıcılığı türkmən ədəbiyyatında Kəminədən sonra satiranı yeni bədii-estetik keyfiyyətlərlə zənginləşdirmişdir.

Zəlilinin şeirlərində ictimai motivlər daha güclüdür. Satirik xarakterli bəzi şeirləri ictimai gerçəkliklərə müdaxilə edir, şairin mənfi hesab etdiyi hadisələri kəskin şəkildə oxucunun mühakiməsinə verir.

Zəlili şeirlərində insani və əxlaqi keyfiyyətləri hər şeydən uca tutmağa səsləyir. Onun leksikasında mərdlik və namərdlik anlayışları ayrıca yer tutur. O, həyatda dinin gözəl bilicisi və islamdan dərs verən bir müəllim olmuşdur. Lakin heç də fanatik, mövhumatçı olmamışdır və fanatizmi, mövhumatçılığı da kəskin tənqid etmişdir. Əslində, o, islamın

gözəl cəhətlərindən faydalanmağı, bunları xalqın xeyrinə yönəltməyi tövsiyə edirdi. Bu baxışlarında o, həm də bir maarifləndirici şəxsiyyət kimi diqqəti cəlb edir.

Ümumilikdə, Zəlili məhz ictimai motivli şeirlərinə görə daha çox tanınır. Şair hakim təbəqənin nümayəndələrini tənqid atəşinə tutarkən həyatda insanlar arasında birlik və bərabərlik, hökm edənlə hökm olunan arasında ədalət axtarırdı. Yuxarıdan Yolötən dağı, aşağıdan Xəzər dənizi arasında səpələnmiş gözəl elin düşdüyü vəzəyyətə dözə bilmədiyini bəyan edən şairin ən böyük istəyi xalqın birləşməsidir. Bir şair və bir vətəndaş kimi onun bir amalı, bir ideali olmuşdur: tayfalar arasındakı ədavəti aradan qaldırmaq, xalqı xarici və daxili düşmənlərin qanlı caynaqlarından xilas etmək, türkmənləri birləşdirmək.

İctimai məzmunlu şeirlərlə yanaşı, Zəlilinin yaradıcılığında məhəbbət lirikası da özünəməxsus yet tutur. Şair gəncliyində Döndü adlı bir qıza aşiq olmuş, lakin ona qovuşmamışdır. Məhəbbət lirikasının qəhrəmanı da elə bu sevgilidir. «Mən dönərəm, könlüm dönməz, yar səndən» (45, 232) deyə xitab etdiyi sevgilisində həsr olunmuş şeirlərində Zəlili sevgiyə sadıq olduğunu deyir, özünü Fərhadla, Məcnunla müqayisə edir.

Zəlilinin «Harayım döndü», «Döndü xanım», «Canımın cananası», «Köz bileni», «Yar senden» və s. şeirlərində Döndü adı daima xatırlanır.

Zəlilinin şeirlərinin toplandığı kitab 1982-ci ildə nəşr edilmişdir. Eyni zamanda, şairin şeirləri rus dilinə tərcümə olunaraq müxtəlif illərdə (1940, 1948, 1984) nəşr olunmuşdur. Şairin həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı məlumatlara A.Gülmühəmmədov, Ahmet Gürgenli, Baymuhəmməd Qarriyev, Sarı Durdıyev, N.Bryullova, Şaşkolakaya,

M.Ovesgeldiyev, Saylav Muradov, Qurbandurdı Geldiyevin araşdırmalarında məlumatlara rast gəlinir. Zəlilinin şeirlərinin otuzdan çox əlyazması hal-hazırda Türkmənistan Elmlər Akademiyasının əlyazmaları bölməsində saxlanır.

Məxdumqulu ədəbi məktəbinin, söz aləminin daha bir yetişdirməsi var: «məhəbbət mülkünün şahı» Molla Nəpəs (1810-1862).

O, 1810-cu ildə Mərvdə anadan olmuşdur (Əslində onun doğum məkanı ilə bağlı bir qisim alimlər Sarağatı, digər bir qismi isə Mərvi göstərirlər. Zənnimizcə, Mərv daha uyğun görünür). Şair kənd məktəbini bitirdikdən sonra Mərv və Buxara mədrəsələrində təhsilini davam etdirir. Sonra öz kəndinə qayıtmış və burada dini dərslər verməyə başlamışdır. Molla təxəllüsünü də bundan dolayı ona vermişlər.

Şairin Molla Rəsul və Muhəmmədrəhim adlı iki oğlu olub. Muhəmmədrəhimin də şair olduğu və atasıyla bərabər şeirlər söyləyib, dastanlar yazması barədə rəvayətlər var. Şairin soyundan gələnlər bu gün də Mərvdə yaşamaqdadırlar.

Molla Nəpəs ictimai həyatdan da kənar qalmamış, lazım gələndə qələmi ilə bərabər o biri əlinə qılıncını da almışdır. 1862-ci ildə döyüşlərdən birində ağır şəkildə yaralanmış və vəfat etmişdir (97, 647).

Molla Nəpəs türkmən ədəbiyyatında yalnız şair kimi deyil, həm də musiqiçi - baxşı kimi məşhurdur. Türkmənlər Molla Nəpəsi özlərinin «sayrıyan» (cəh-cəh vuran) bülbülü hesab edir.

Ədəbiyyat tarixçiləri və şairin tədqiqatçıları Hocalı Molla, A.N.Samoylov, Aman Kekilov və Məti Kösəyev onun «Zöhrə və Tahir», «Babarövşən» və «Gülüstan» adlı dastanlar

yazdığını bildirirlər. Lakin «Zöhrə və Tahir»dən başqa digər iki dastanı bu günə qədər əldə edilməmişdir.

O, həm klassik ədəbiyyatın, həm də şifahi xalq ədəbiyyatının qüvvətli təsiri altında yazıb-yaratmışdır. Lakin nə qədər təsir altında olsa da, onun yaradıcılığı öz orijinallığını heç zaman itirməmişdir. Onun «Zöhrə və Tahir» əsəri isə, təbii ki, folklordan qaynaqlanır. Molla Nəpəs bu əsəri o qədər ilhamla, sevgilə yazıb ki, bu əsər meydana çıxandan sonra sözügedən dastanın folklor variantı unudulub getmişdir. Professor P.Xəlilov qeyd edir ki, hazırda müasir baxşılar repertuarında mühüm yer tutan və xalq içərisində yayılan indiki «Zöhrə və Tahir»in məhz Molla Nəpəsə məxsus olduğunu Aman Kəkilov tədqiqat apararaq aydınlaşdırmışdır.

Bildiyimiz kimi, Şərqi ədəbiyyatında «Tahir və Zöhrə» süjeti məşhur olmuş, şərqi xalqlarının epos yaradıcılığının mövzusunda çevrilmişdir. Türkmənstanda bu dastanın müxtəlif variantları yaşamaqdadır. Aman Kəkilov dastanın bir variantını 1946-cı ildə, məşhur yazıçı Ata Qovşudov isə bir-birindən fərqli iki variantını 1947-1948-ci illərdə yazıya almışdır. Lakin bu nüsxələr 1948-ci ildə Aşqabadda zəlzələ zamanı itmişdir.

Molla Nəpəsin «Qaş bir yana, göz bir yana», «İstər ki, gözəl yarı», «Sevdiyim», «Bəri gəl», «Bağ özü heyran bu gün» «Yadıma düşdü» kimi şeirləri xalq nəğmələri qədər populyardır. Heç şübhəsiz, türkmən ədəbiyyatı tarixində Molla Nəpəsin yerini müəyyənləşdirən ən mühüm əsəri «Zöhrə və Tahir» dastanıdır. Ədibin böyük ustalıqla yazdığı «Zöhrə və Tahir» dastanı olduqca ahəngdardır, rəvan və ritmli bir üslubda yazılmışdır. Orijinal qarşılaşdırmalar, bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə zənginləşdirilərək olduqca poetik bir əsər formasına salınmışdır. Ədəbiyyat tarixinin təkamülü

baxımından bu əsərin ən böyük məziyyəti ondadır ki, XIX əsr türkmən poeziyasının Kəminənin, S.Seydinin, Q.Zəlilinin və s. epikliyə olan meylini, onların şeirlərində epik təsvir elementlərinin güclənməsini məntiqi şəkildə tamamlayır, yazılı ədəbiyytda epik növün ləyqli bir nümunəsi kimi yer tutur.

Əsərdəki şeirlərin həcmi təxminən 3300 misradan ibarətdir: burada oğuz xalqlarının ənənəvi dastan yaradıcılığında olduğu kimi nəslə şeir bir-birini əvəzləyir. Digər dastanlarda olduğu kimi, burada da əsərin süjeti, təqdim olunan əhvalatlar nəslə, qəhrəmanların duyğuları, monoloq və dialoqlar isə şeirlə verilir. Dastanın əsasını türkmən, özbək, Azərbaycan xalqları arasında mövcud olan məhəbbət süjetindən götürsə də, şair həmin sücətlərin heç birini təkrarlamamışdır, XIX əsr türkmən xalqının zövqünə və mənəvi tələbatlarına cavab verən müasir məzmunlu bir məhəbbət romanı yarada bilmişdir. Burada xalqın müasir məişəti və adətləri türkmən ədəbiyyatının və folklorunun ənənələri ilə təbii şəkildə birləşdirilmişdir. Bu dastan iki gəncin saf eşqini, məhəbbətini anlatmaqla bərabər, diqqəti XIX əsrin tarixi reallıqlarına yönəldir: dövrün hökmdarlarının ədalətsizliyi, mənfi davranışı və əxlaqı bədii boyalarla təsvir olunur. Bir tərəfdə ağalığ edən böyüklər, digər tərəfdə isə onların hökmü altında inləyən xalq göz önündə canlanır. Çətin mübarizələr, gərgin ictimai ziddiyyətlər fonunda Tahir ilə Zöhrənin timsalında məsum bir eşq, qarşılıqlı vəfadarlıq və təmiz bir əxlaq tərənnüm olunur.

Tahir eşq yolunda vəfalılığın və fədakarlığın simvoludur. O, eyni zamanda, ideal və demokratik ruhlu bir insandır. Əsərin digər ideal simvolu Zöhrədir. O, öz sadəliyi ilə yanaşı, sədaqəti və fədakarlığı ilə yadda qalıb, sevilir. Şair Zöhrənin

timsalında Şərq qızlarının, o cümlədən türkmən qızlarının taleyini, etik və əxlaqi dəyərlərə bağlılığını, ən əsası da sevimləyə və sevməyə layiq olduqlarını əks etdirir.

Bu dastan daha çox romantik notlara köklənmişdir. Bu romantizm, əslində, dasta-nın janr xüsusiyyətlərindən, dastançılıq ənənələrindən gəlir. Burada həmçinin şairin fərdi təbiətindən şeirlərinə hopan romantik lirizm də az rol oynamamışdır. Bu lirizmin bir kökü də şairin həyatı ilə bağlı olmuşdur.

Türkmən xalqı arasında yayılmış rəvayətlərə görə, Molla Nəpəs Gülüstan adlı bir qızı istəmiş, ona aşiq olmuş, lakin qovuşa bilməmişdir. Səbəb isə hər zaman təmiz sevginin başı üzərində Domokl qılıncı kimi duran maddi çətinlik olmuşdur. Qızın ata-anası Gülüstanı varlı bir baya ərə verirlər. Və hətta deyilənə görə, «Zöhrə-Tahir» dastanını yazarkən şair sevgilisinə həsr etdiyi şeirlərin bir qismindən bu dastanda istifadə etmişdir.

Molla Nəpəsin həm klassik divan ədəbiyyatı, həm də folklor janrlarında yazılmış lirik şeirləri var. Onun gözəlin təənnümünə həsr olunmuş «Bəri gəl» adlı müxəmməsini nəzərdən keçirəndə istər-istəməz Füzuli sənətkarlığı yada düşür. Molla Nəpəs bu şeirində poetik fiqurları, bədii vasitələri çox məharətlə işlətməmiş, forma və məzmun bir-birini tamamlamışdır.

Molla Nəpəsin milli folklor janrlarında yazdığı əsərlərdə – qoşma və gəraylılarında gözəlliyin təənnümü daha incə çalarla, dilə və ruha yatımlı bir şəkildə verilir. Bu şeirlərin, xüsusilə gəraylılar öz incə lirizminə, obrazların zərifliyinə, dilin canlılığına və dinamikliyinə görə Aşiq Ələsgər yaradıcılığı ilə müqayisə oluna bilər.

Ümumiyyətlə, Molla Nəpəsin lirik əsərlərində böyük bir insanın həyat sevgisi, ümid və arzuları vəsf edilir. Onun məhəbbət lirikası çox zəngindir. Bütün şeirlərində səmimi duyğuları əks olunur.

Türkmən xalqının mənəvi sərvəti olan bu əsərə maraq sonrakı zamanlarda da güclü olmuşdur. «Zöhrə-Tahir» 1962-ci ildə Türkmən Akademik dram teatrında səhnələşdirilmiş, əsərin süjeti əsasında Məxdumqulu adına Türkmən Dövlət Opera və Balet teatrında 1971-ci ildə opera hazırlanıb tamaşaya qoyulmuşdur (musiqisi A.Şapoşnikova məxsus idi).

Yalnız XVIII-XIX əsrlərdə deyil, XX əsrdə də Məxdumqulu ənənələri türkmən ədəbiyyatı üçün etalon olaraq qalırdı.

XIX əsrdə Məxdumqulu ənənələrini davam etdirən şairlər arasında Məhəmməd Rəhim (O, Molla Nəpəsin oğludur), Miskin Qılıc, Dovan, Mətəci kimi şairlərin adları türkmən ədəbiyyatı tarixində müəyyən yer tutur. Məhəmməd Rəhimin yazdığı «Təkəllilərin qacarlarla döyüşü» adlı dastanın mövzusu o dövrdə türkmən tarixində şanlı səhifə sayılan bir hadisəyə həsr olunub. 1861-ci ildə Türkmənistan üzərinə hücum keçən İran qoşunlarını türkmənlərin birləşmiş döyüşçüləri məğlub etmişdilər. Bu dastan da həmin tarixi hadisəni əks etdirir.

Mətəcinin və Miskin Qılıcın yaradıcılığında isə ictimai mövzular mühüm yer tutur. Annaqılıc Mətəci (1824-1884) öz yaradıcılığında türkmənlərin əxlaqi keyfiyyətlərini, ailə münasibətlərini, toprağa bağlı olan insanların halal zəhmətini tərənnüm edir. Mətəci türkmən ədəbiyyatının mövzu dairəsini genişləndirir, xalq məişətinin ona ədəbiyyatın o qədər də əhəmiyyət vermədiyi detalları poetik keyfiyyətlər qazanır,

ədəbiyyatın obrazına çevrilir. Məsələn, Mətəcinin şeirlərindən biri «Buğda» adlanır. Yaxud onun bir silsilə şeirləri igidin yaraşığı olan türkmən atlarına həsr olunub və s.

Mətəci öz yaradıcılığında türkmən xalqının mənəvi keyfiyyətlərinin yüksəldilməsinə, türkmən əxlaqının və adətlərinin mənəvi üstünlüklərindən ilhamla söz açaraq insanlarda bu keyfiyyətləri qoruyub saxlamağa inam və həvəs yaradırdı. Həyatının bir hissəsini İran əsirliyində keçirən Mətəci, eyni zamanda, öz yaradıcılığında cəmiyyətin sosial təzadlarına da diqqət yetirir, hakim təbəqələrin ədalətsizliyini tənqid edirdi. Məxdumqulu yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan romantik və realist ünsürlərin qovuşması Mətəci yaradıcılığı üçün də xarakterikdir. Onlar öz lirik qəhrəmanlarının romantik obrazlarını yaradarkən insanları bəzən ideallaşdırırdılar. Bu da, görünür, o dövr üçün zamanın «ictimai sifarişindən» irəli gələn xüsusiyyət idi: o dövrdə türkmən xalqının öz fiziki və mənəvi varlığını qoruyub saxlamaq üçün örnək qəhrəmanlara ehtiyacı böyük idi. «Gələndə kafirin saldatı, şahı, Düzdülər şəmşirə güllə yigitlər» (183), - deyən şair «Onda bar» adlı başqa bir şeirində eyni ilhamla vətənin gözəlliklərini tərənnüm edirdi. Əsirlikdə yazıldığı güman olunan bu şeirdə şair Ala dağın yaşıl bürünmüş dərəsini, dolama qalxan yollarını, dağ başından şaqqıldayıb axar çeşməsini, əllərdə dolaşan zərəfşan güllərini, buludlar oynaşib yağış yağanda dağa-daşa vuran sellərini, təzə doğmuş ay kimi sallanıb ötən gözəllərini yad edirdi. (183) Bu şeir öz ruhuna görə Azərbaycan ədəbiyyatında Şəhriyarın «Heydərbabaya salam» şeiri ilə müqayisə oluna biləcək keyfiyyətlərə malikdir. Mətəcinin poeziyası fikir aydınlığı, sözün sərrastlığı, obrazların sadəliyi ilə seçilir.

XIX əsrin ikinci yarısında türkmən ədəbiyyatında sayılıb-seçilən şəxsiyyətlərdən biri də Miskin Qılıncdır (1847-1905). Kənd mollaxanasında dərs dediyi üçün onun adı bəzi mənbələrdə Molla Qılınc kimi də xatırlanır. Miskin Qılıncın yaradıcılığında xalq həyatının müxtəlif lövhələrini əks etdirən mənzum əsərlər üstünlük təşkil edir. Onun tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyan didaktik əsərləri daha çox diqqəti cəlb edir: belə ki, bu əsərlərdə müəllif türkmən ədəbiyyatının üfüqlərini bir qədər də genişləndirir. Miskin Qılıncın əsərləri öz maarifçilik ruhu ilə insanların cəmiyyətdəki hadisələri daha açıq gözlə görə bilmələrinə yardımçı olur. O, diqqəti feodal cəmiyyətindəki sosial ziddiyyətlərə yönəldərək özünəməxsus tərzdə hakim təbəqələri, ruhani başbirlənləri ədalətli olmağa səsəliyirdi, yaraları sızıldayan kasıbın bir gün ağrıdan ayağa durub öz haqqını tələb edəcəyini söyləyirdi. Gördüyümüz kimi, türkmən ədəbiyyatında əsası Məxdumqulu Fəraqi tərəfindən qoyulmuş ənənə vaxt keçib, zaman dəyişdikcə yeni-yeni keyfiyyətlərlə zənginləşir.

Öz xalqının ədəbiyyat tarixində yeni bir epoxa yaratmağa nail olmuş Məxdumqulunun türkmən ədəbiyyatındakı yeri zamanın çərçivələri ilə məhdudlaşmır. «Müasir türkmən sovet ədəbiyyatının inkişafına da Məxdumqulunun təsiri çox qüvvəlidir. Bu təsiri nəinki xalq şairlərinin əsərlərində, habelə Kerbabayev və Burunov kimi nasirlərin, Xaldurdi, Qara Seyitliyev, Beki Seytakov və başqa şairlərin əsərlərində də hiss etmək olar» (15).

İstər şair olsun, istər nasir, istər dramaturq – hansı növdə, hansı janrda yazmasından asılı olmayaraq Məxdumquludan sonra ədəbiyyata gələnlərin hamısı onun açdığı cığırla addımlayır və bütün ədəbi nəsillər onu «Türkmən

ədəbiyyatının «atası» hesab edirlər. Bu gün də Türkmənistanda söz aləminə qədəm qoyan hər bir sənətkar fəxrlə, qururla Məxdumqulu ənənələrini davam etdirdiyini bildirir.

MƏXDUMQULU VƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI

Hər bir xalqın ədəbiyyatı öz milli estetik qaynaqlarından, poetik ənənələrindən qidalanaraq inkişaf edir və bu prosesdə milli bədii düşüncənin tarixi qanunauyğunluqları başlıca rol oynayır. Bununla bərabər, bir həqiqət də nəzərə alınmalıdır ki, vahid kökdən gələn qohum milli ədəbiyyatların tarixi inkişafının izlənməsi məsələnin bütöv kontekstdə araşdırılmasını zəruriləşdirir. Yəni türkmən və Azərbaycan ədəbiyyatlarının tarixi əlaqələrindən danışıarkən elə bir yanaşma olmalıdır ki, kökü eyni olan bu ədəbiyyatların sonrakı inkişaf tarixinin ümumi qanunauyğunluqlarını əhatə edə bilsin. Bu baxımdan, Məxdumqulu yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatının əlaqələri anlayışına yanaşmada iki amili diqqət mərkəzində saxlamaq əsas şərtidir:

1. Türkmən milli mədəniyyətinin və ədəbiyyatının daxil olduğu ümumtürk – oğuz mədəniyyəti konteksti. Məxdumqulunun yaşayıb-yaratdığı dövrdə – XVIII əsrdə bu mədəniyyətin daxili məzmununda baş verən ümumi tarixi, eyni zamanda sosial-ictimai və siyasi hadisələrin yaratdığı oxşarlıqlar və daxili əlaqələr. Bu, mədəniyyətin və dilin təbii qanunauyğunluqları kontekstində baş verən hadisə kimi götürülməlidir və ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin yaradıcılığının ümumi və qanunauyğun proseslər fonunda araşdırılması, zənnimizcə, daha perspektivli və məhsuldar nəticələr verə bilər.

Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Azərbaycan filologiya elmində məsələyə bu yanaşmanın layiqli təməlləri var. Professor Pənah Xəlilovun yaradıcılığında türk xalqlarının

ədəbiyyatının vahid estetik hadisə kimi araşdırılması xüsusi yer tutur. Araşdırmalarının əlamətdar cəhətlərindən biri də budur ki, görkəmli alim müqayisələrin istinad nöqtəsi kimi həmişə Azərbaycan ədəbiyyatını, milli ədəbiyyatımızda baş verən hadisələri və ümumi tarixi prosesi diqqət mərkəzində saxlamışdır. Ona görə də qürur hissi ilə deyə bilərik ki, bizim ədəbiyyatşünaslığımızda türk xalqlarının milli ədəbiyyatlarının Azərbaycan ədəbiyyatı ilə müqayisəli öyrənilməsinin ciddi bir təcrübəsi mövcuddur və belə bir təcrübənin mövcudluğu bizim tədqiqat işimiz üçün də faydalı bünövrə rolunu oynamışdır.

1980-1990-cı illərdə prof. Nizami Cəfərov XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbi dilinin, xüsusi olaraq da şeir dilinin tarixi təkamül prosesini məhz ümumən oğuz mədəniyyəti kontekstində, müasir türk və türkmən ədəbi dilləri ilə eyni müstəvidə araşdırılmasını ön plana çəkmişdi. Bu yanaşma öz konseptual müəyyənliyi ilə diqqəti cəlb edir. N.Cəfərovun tədqiqatı bilavasitə Azərbaycan ədəbi dilinin milliləşməsi prosesinin araşdırılmasına həsr olunsada, bu tədqiqat Azərbaycan milli ədəbi dilinin formalaşma tarixini türk-oğuz mədəniyyətinin ümumi təkamül prosesini nəzərə almaqla araşdırır (bax: 13, 21-22) ki, biz bu yanaşmanı öz düşüncələrimiz üçün əhəmiyyətli metodoloji model və örnək kimi məqbul saymışıq.

2. Bədii ədəbiyyat ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin düşüncəsinin məhsulu olduğuna görə, fərdi şəxsi təcrübədən, şəxsiyyətlərin savad və dünyagörüşünün səviyyəsindən, şəxsi münasibətlərdən, əlaqələrdən gələn yaxınlıq və bağlılıq. Ədəbiyyatın təkamül və zənginləşməsi milli mədəniyyətləri təmsil edən insanların kimliyindən, istedadının səviyyəsindən, tarixdə tutduğu yerdən də xeyli asılıdır.

Xüsusilə etnik baxımdan qohum olan xalqların ədəbiyyatında bu iki amilin bir-biri ilə uzlaşdırılması, bu faktorlardan hansının daha «aparıcı» mövqedə dayandığını araşdırılması özlüyündə mürəkkəb bir işdir. Bu mürəkkəblik Azərbaycan və türkmən xalqları kimi vahid etnik-mədəni kökdən qaynaqlanan – oğuz-səlcuq mədəniyyətinin birbaşa varisi olan xalqların ədəbiyyatlarının müqayisəli öyrənilməsində özünü daha qabarıq göstərməkdədir. Çünki bu ədəbiyyatlar əsrlərə bir-birini zənginləşdirməklə, bir-birindən öyrənməklə, bir-birinin içində və bir-birinə söykək olaraq boy atıb, inkişaf ediblər.

Etnik-milli sistem və oxşarlıqlar

«Ərazi, etnik və mənşə cəhətdən Qazaxıstanla, Orta Asiyanın bir sıra xalqları ilə, o cümlədən, Azərbaycanla türkmənlərin yaxınlığına görə onların fəlsəfi təfəkkürü, mədəniyyəti, ədəbiyyatı sıx qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı təsir prosesində inkişaf etmişdir» (113).

Müasir türkmən və Azərbaycan mədəniyyətlərinin, o cümlədən dil və ədəbiyyatlarının formalaşmasının ümumi köklərindən danışarkən Böyük Səlcuq imperiyasının taixini yada salmaq lazım gəlir. XI əsrdə tarix səhnəsinə gəlmiş bu səltənət bugünkü Azərbaycanı və Türkmənistanı da öz sərhədləri içində birləşdirən, ərazisi təxminən 10.000.000 km² olan nəhəng və vahid bir dövlət idi. Paytaxtı bir müddət indiki Türkmənistan Respublikasının Mərv şəhərində yerləşən bu dövlət yalnız məhdud etnik qrup və coğrafi ərazi maraqlarını deyil, bütün islam dünyasını əhatə edirdi. Türk tayfa və xalqlarını islam dini ətrafında birləşdirən bu imperiyanın

bayrağı altında türklərlə yanaşı, ərəb və farsdilli xalqlar, dövlətlər də birləşmişdilər. Tarixdə XI əsrdən başlayaraq, xüsusilə səlib yürüşlərinə ərəblərin dözümlü gətirə bilmədiyi bir zamanda islam dininin qarantı kimi yer tutan bu imperiyanın dövlət maraqları milli və etnik məhdudiyyət tanımadığına görə, elə bir siyasət yürüdüldü ki, islam dünyasında yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmış elm və mədəniyyət öz inkişafından qalmasın, qabağa gedə bilsin. Bunun üçün dövlət siyasəti səviyyəsində hər cür şərait yaradılmışdı. Sultan Alp Arslanın vəziri Nizamülmülkün apardığı islahatlar dövlət məsələlərinin bütün sahələri ilə yanaşı, elmin, təhsilin, incəsənətin və ədəbiyyatın himayə olunmasını da əhəmə edirdi. Beləliklə, tarixdə yüz ildən artıq yer alan (1037-1157) Səlcuqlar imperiyası dövründə vahid və mükəmməl islam mədəniyyəti formalaşdı. Bu mədəniyyət öz ənənələrini tarixin Səlcuqlardan sonrakı dövrlərinə də daşdı. Səlcuqlar hakimiyyəti dağılsa da, türk və islam mədəniyyətlərinin bütövlüyü uzun müddət davam etdi.

Səlcuqlar imperiyasının dövlət siyasətində dil amilinə münasibətdə də imperiya maraqları etnik-milli maraqları üstələmişdi. Məhz bunun nəticəsi olaraq bu dövlət zamanında elmi dil kimi ərəb dilindən, ədəbiyyat və dövlət dili kimi fars dilindən, sarayda və orduda danışmaq dili kimi türk dilindən istifadə olunmuşdur. Ona görə də həmin dövrdə yaranan və dünya əhəmiyyəti kəsb edən bir çox ədəbiyyat nümunələrini məhz dil amilinə əsaslanaraq «fars» və ya «İran» ədəbiyyatı adlandırmaq qətiyyənlə düzgün olmazdı: bu, o vaxt İranı da öz sərhədlərinə almış Səlcuq dövləti mədəniyyəti kimi qəbul edilməlidir.

Türkmən tarixinə nəzər saldıqda görürük ki, türkmənlərin soy kökündə duran oğuzların Azərbaycan türklərinin də təşəkkülündə özünəməxsus rolu olmuşdur. Bu, uzun sürən bir proses olduğu üçün Azərbaycan və türkmən xalqlarının istər mədəniyyətində, istərsə də ədəbiyyatında öz izlərini qoymuşdur. Zənnimizcə, bu xalqların həm mədəniyyətində, həm də ədəbiyyatında olan ümumi cəhətləri məhz bu faktlarla izah etmək elmi baxımdan daha düzgün nəticələrin alınmasına yardımçı ola bilər. Sovet ideologiyasının türk xalqlarının ədəbiyyat tarixinə mənşə baxımından vahid müstəvidə baxılmasına soyuq yanaşdığı dövrdə türkmən və Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin araşdırılması sahəsində ciddi fəaliyyət göstərmiş, bu mövzuda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmiş türkmən tədqiqatçısı Ə.R.Əliyevin irəli sürdüyü mülahizə maraqlıdır: «Təşəkkülünə, mənşəyinə görə, tarixi taleyinə, dillərinin qohumluğuna, coğrafi ərazisinə, adət və ənənələrinə görə Azərbaycan və türkmən xalqı bir-birinə çox yaxındır. Bu xalqların ta qədimdən mədəniyyətlərinin yaxınlığı məhz bununla bağlıdır» (102, 6).

Bu gün biz «yaxınlıq» ifadəsini «birlik», «ümumilik» kimi qəbul edə bilərik. Çünki tarixin inkişafının müəyyən dövrlərində Azərbaycan və türkmən xalqları eyni vahid mədəniyyəti təmsil etmişlər. Sonradan bir-birindən fərqli milli mədəniyyətlərin yarandığı dövrdə isə bu birlik sözügedən xalqların bir-birinə yaxınlaşmasına, onlar arasında yeni məzmunlu ədəbi-mədəni əlaqələrin yaranmasına və dərinləşməsinə köklü bir təməl olmuşdur.

Milli ədəbiyyatların və milli dillərin təşəkkülünə, xalqların tarixi taleyinə, adət və ənənələrinə görə bu xalqların

bir-birinə bağlılığı hər iki xalqın ədəbiyyatına öz ciddi təsirini göstərmişdir.

XVIII əsr Azərbaycan və türkmən xalqlarının milli mədəniyyətinin formalaşdığı bir dövrdür. Türk-oğuz xalqları üçün ümumi olan klassik mədəniyyət üzərində artıq bir-birindən fərqli ədəbiyyatlar yaranmışdı. Milli mədəniyyətlər formalaşdıqdan sonra isə onların arasındakı əlaqə itməmiş, əksinə, yeni tarixi keyfiyyətlər qazanmışdır. (Bir qədər sonra – XIX əsrin sonlarına doğru isə yeni bir ideologiyanın, bütün türk xalqlarının birliyinə səsləyən turançılıq ideologiyasının yaranmasına təkan vermişdir).

Yaradıcılığını tədqiq etdiyimiz şəxsiyyət – Məxdumqulu Fəraqi də məhz milli türkmən mədəniyyətinin yaradıcısı olmuşdur. Ona görə də şairin ədəbi əlaqələr kontekstində tədqiq edilməsi, əslində, eyni kökdən ayrılmış iki xalqın milli mədəniyyətləri arasında münasibətlərin tarixi təkamülünü izləməyə imkan yaradır.

Məxdumqulu yaradıcılığında Azərbaycan anlayışı, Azərbaycana münasibət hansı məzmununda və formada təzahür edir? Məsələnin mahiyyətini ardıcıl izləmək baxımından bu sualın önə çəkilməsini məqsədəuyğun bildik.

Qeyd etdiyimiz kimi, ədəbi əlaqələrin özəyini təşkil edən digər mühüm amil fərdi təcrübə, münasibət və əlaqələrə əsaslanır. Bu əlaqələrin birinci əyani göstəricisi adlarla bağlıdır. Yəni hər hansı şairin istənilən coğrafi məkanla və ya tarixi şəxsiyyətlərlə birbaşa təması adlar vasitəsilə «sənədləşmiş», faklaşmış olur. Məsələn, yer adları. Ankara Unversitetinin əməkdaşı, dos. Berdi Sarıyevin müşahidələrinə əsasən, Rum, Hindistan, Şam, Yunan, İraq, Bağdad, Çin, Maçın, Kenqan, Məkkə, Mədinə, Yəmən, Həbəş

kimi yer-yurd, ölkə adlarından istifadə edən Məxdumqulunun şeir coğrafiyasındakı adların sayı 258-ə çatır. (187)

Burada istər-istəməz bir sual daha çox diqqəti çəkir: şair – dünyanın çoxlu ölkələrini gəzmiş Məxdumqulu Azərbaycanda olubmu? Onun yaradıcılığı ilə Azərbaycan arasında bağlılığı birbaşa və əyani şəkildə əks etdirən sübutlar varmı? Ədəbiyyatşünaslar bu suala birmənalı cavab vermir. Şairin Azərbaycanda olduğunu təsdiqləyənlər də, inkar edənlər də var. Məxdumqulunun Azərbaycanda olması, Azərbaycanla birbaşa əlaqələr saxlaması fikrini irəli sürən A.Dadaşzadə belə yazır: «Məxdumqulu poeziyasındakı bağlılıq (oxu: Azərbaycana bağlılıq – F.A.) daha əyani şəkildə meydana çıxır. Bir sıra ölkələr gəzmiş Məxdumqulu Azərbaycana gəlib çıxmış, buradan gözəl təəssüratla qayıtmışdı. Onun şeirlərində Təbriz, Şirvan, Şamaxı və s. Azərbaycan yer adlarına rast gəlirik. «Yaylaqları var» şeiri isə Azərbaycana həsr edilmişdir. Bu qoşmada şair Azərbaycanın təbiətinə, onun insanlarına, «Xəstə olanı sağaldan», «quş salmalı ovlaqları olan», «bağçasında bülbül oylaqları olan» bu yerlərə vurğun olduğunu söyləyir» (16). Göründüyü kimi, A.Dadaşzadə Məxdumqulunun qoşma formasında yazdığı «Yaylaxları var» şeirinin mətninə əsaslanaraq əminliklə şairin Azərbaycanda olması ehtimalını irəli sürür.

Məhz bu şeirdən çıxış edən türkmən ədəbiyyatşünası Əkbər Ruhi Əliyev «Türkmən-Azərbaycan ədəbi əlaqələri» adlı doktorluq tədqiqatında A.Dadaşzadənin fikrini təkrarlamaqla kifayətlənməmiş, bu ehtimalı həm ictimai-siyasi amillər, həm də ədəbi dil tarixi faktları ilə izah və sübut etməyə çalışmışdır. Belə ki, müəllifin ehtimalına görə, Məxdumqulunun Azərbaycana gəlişi səyyah marağından irəli

gələn sadəcə bir səyahət olmamışdır. Onun fikrincə, Məxdumqulunun Nadir şahın ölümündən sonra Azərbaycana və Şərq ölkələrinə səyahət etməsi yadelli işğalçılara qarşı mübarizədə ümumi dil tapmaq məqsədi güdmüşdür. «Yaylaxları bar» adlı şeirin mətnindən çıxış edən Ə.R.Əliyevin ehtimalına görə, Məxdumqulunun Şirvana və Nuxaya (indiki Şəki) səfəri səbəbsiz olmamışdır, həmin dövrdə həm Şirvan, həm də Nuxa ayrıca dövlətlər – xanlıqlar olmuşdur.

Müəllifin məsələyə dil tarixi baxımından yanaşması da, insafən, maraqlı görünür. Məxdumqulunun bu şeirdə işlətdiyi «yaylaxlar», «oynaxlar», «avlaxlar», suvlaxlar» kimi sözlərin spesifik Azərbaycan deyimləri olmasını əsas gətirərək müəllif yazır: «Çox ehtimal ki, bu şeirlə o, azərbaycanlı dostlarının qarşısında çıxış etmişdir, ona görə ki, şeir azərbaycanlılar üçün tam anlaşılandır». (102, 22-23) Əlbəttə, biz bu mülahizələri indiki halda nə təsdiq, nə də inkar edə bilərik: çünki müəllifin də vurğuladığı kimi, bunlar yalnız ehtimallardır. Ə.R.Əliyevin mülahizəsinin etibarını azaldan bir cəhət var: o, Məxdumqulunun «Yaylaxları bar» şeirinə mötərizədə ikinci bir ad – «Azərbaycan» sözünü əlavə edib ki (bax: 102, 22), bu da mətnşünaslıq baxımından arzu olunmaz addım hesab olunur. Əslinə qalanda, Ə.R.Əliyevin bu cəhdi havadan gəlmirdi. O vaxtlar rus dilində nəşr edilmiş «Türkmən poeziyası antologiyası» adlı kitabda həmin şeir «Азербайджан» adı ilə nəşr olunmuşdu ki, bu da sonrakı tədqiqatlarda Məxdumqulunun Azərbaycanla bağlılığını sübut etmək üçün əlverişli bir mənbəyə çevrilmişdi. Bunu nəzərə almasaq belə, Ə.R.Əliyevin tədqiqatında aydın hiss olunur ki, müəllif bütün cəhdlərlə Məxdumqulunun yaradıcılığı ilə Azərbaycan arasında birbaşa əlaqə görməyə çalışmış, irəli sürdüyü ideyaları

təsdiqləmək üçün faktların yozumunda ilk baxışda əhəmiyyətsiz görünə biləcək, lakin tədqiqatının mövzusunə uyğun gələn şərhlər vermiş, ehtimallar irəli sürmüşdür. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tarixi fakt və hadisələrin poetik mətnə əsaslanaraq «bərpa edilməsi» o qədər də etibarlı üsul deyil. Bu üsul çoxlu ehtimallar və mülahizələr yaratmağa xidmət edir, əsl həqiqətin ortaya çıxması baxımından isə heç də həmişə özünü doğrultmur.

Şeirin mətnini bir daha nəzərdən keçirərkən belə bir qənaət yaranır:

Sapar edip barsak	Nuxa	Nuxa mülkünə səfərə getsək,
mülkünə,		Könül arzuladığı kimi
Könül isləni dek yaylaxları		yaylaqları var...
bar...		...Şirvan qalasıdır, kim
...Şirvan qalasıdır, anı kim		tanıyırsa,
bile,		Hər bürcdə qızıl bayraqları
Xer buruçada altın baydaxları		var.
bar.		(<i>Sətri çevirmə</i>)

(150, 205)

Gördüyümüz kimi, bu şeirə istinadən Məxdumqulunun Azərbaycanda səfərdə olmasını iddia edən ədəbiyyatşünaslar buradakı iki ifadəni əsas götürürlər: «Nuxa mülkü» və «Şirvan qalası». Müxtəlif nəşrləri izlədikdə eyni sözün həm «Nuhə», həm də «Nuxa» kimi yazılmasının şahidi oluruq. Hər halda, Məxdumqulunun Azərbaycanda səyahətdə olması barədə iddianın əsasında «Nuxa» sözü, bu sözün oxunuşu durur. Əlbəttə, sözün səhv oxunmasının başqa anlamlara gətirib çıxarması şeirin məzmununun düzgün qavranılmasına mənfi təsir

göstərir. Bu isə mətnşünaslığın səhvi kimi nəzərə alınmalıdır. Bəs əslində bu söz əlyazmasında necədir? Məxdumqulunun Azərbaycanda olmadığını deyən ədəbiyyatşünaslardan professor Pənah Xəlilov əlyazmalarına əsaslanaraq bu qaranlıq məqama belə aydınlıq gətirir: «Bizə elə gəlir ki, əlyazmasındakı «Nohrəstə mülkü» sözünü nə «Nohə mülkü», nə də «Nuxa mülkü» şəklinə salmaq olmaz. Çünki Məxdumqulunun dönüb-dolaşdığı Qarrıqaladan şərqə doğru Nohur deyilən bir yer gəlir, burada nohurlu tayfası məskən salmışdır. Nohurdan cənub-şərqə doğru gedəndə Ətrək çayı boyunca Şirvan qalası yerləşir. Məxdumqulu, şübhəsiz ki, Nohura, oradan da Şirvan qalasına getmişdir; vadi boyu təbii gözəllik, səhra camaatına nisbətən burada yaşayanların firavanlığı, bol suları, qala üçün təmin olunmuş rahatlıq şairi ilhama gətirmişdir. Beləliklə, Məxdumqulu Azərbaycanın Nuxa şəhərini və Şirvan mahalını deyil, Türkmənistanda Nohurstanı və ancaq qala kimi tanınan Şirvanı vəsf etmişdir» (38, 277). P.Xəlilov şairin Azərbaycana səyahətini iddia edənlərin mövqeyini əsassız hesab edir: «Məxdumqulunun Azərbaycanda Nuxaya və Şirvana səyahət etməsi barədə mülahizə əsassızdır, çünki Məxdumqulunun Nohurdan keçib Ətrək boyu Şirvana çatması daha asan idi; nəinki Xəzər dənizinin Qərb tərəfinə adlayıb Azərbaycanda Şirvan və Şəkiyə gələrək sonra İrana getməsi. Y.E.Bertelsin fikrincə, Məxdumqulu mədrəsədə aldığı biliyi artırmaq məqsədilə öz ölkəsini gəzmiş, qəbilələrlə tanış olmuşdur» (38, 277). Yəni də əlimizdə dəqiq yazılı sənəd, tarixi şəhadətnamə olmadığı üçün bu fikri də ehtimallardan biri kimi qəbul edə bilərik. Ancaq ikinci mövqe – «Yaylaxları bar» şeirinə istinad edərək Məxdumqulunun Azərbaycanda olması ehtimalını təkzib edən

fikir həm məntiqi baxımdan, həm də tekstoloji nöqtəyindənərdən daha əsaslandırılmış görünür, burada bədii mətndəki və mətndən kənardakı faktlara, coğrafi ərazilərə münasibət daha konkret və müəyyəndir.

Burada bir amil də nəzərə alınmalıdır ki, Məxdumqulunun Azərbaycanda olub-olmaması iddiası bir qədər də tarixi həqiqətlərin məntiqi ilə uzlaşmır: bu fərziyyələrdə Azərbaycan anlayışı indiki Azərbaycan Respublikasının coğrafi ərazisi kimi nəzərə alınır. Məxdumqulunun yaşayıb-yaratdığı dövr üçün Azərbaycan sözü daha fərqli anlayışı ifadə edirdi: bura dövlət kimi yox, coğrafi ərazi kimi nəzərə alınırdı. Azərbaycan həm Məxdumqulunun dövründə, həm də indinin özündə Azərbaycan Respublikasının sərhədlərindən dəfələrlə böyük ərazini əhatə etməkdədir. Əlamətdar haldır ki, Məxdumqulunun yaradıcılığında «Azərbaycan» sözü «Bu dünya» adlı şeirində *«İki mün üç yüz ağaç əhli-yslamdyr, Yrak, Azerbayjan, Müsürdir, Şamdyr...»* (150, 497) (İki min üç yüz ağaclıq məsafəni əhatə edən islam ölkələrinə İrak, Azərbaycan, Misir, Şam daxildir) şəklində işlədilmiş, dünyanın şair tərəfindən yaradılmış xəyali xəritəsində ölkəmizin coğrafi mövqeyi islam ölkələri sırasında yer almışdır. Bundan başqa, Məxdumqulunun şeirlərində bir neçə yerdə «Təbriz» şəhərinin adına rast gəlirik. Məsələn:

Diýdim: “Yşka diwana”. «Dedim: «Eşqə divanə».

Diýdi: “Yüz tut Dedi: «Üz tut fərmana».
permana”.

Diýdim ki: “Ne Dedi: «Gəldi Təbrizdən».
permandyr?”. (*sətri çevirmə*)

Diýdi: “Geldi
Tebrizden”. (179).

Şairin Azərbaycanla bağlılığını, Azərbaycana münasibətini əks etdirmək baxımından «Xemxana qelendir» («Birlikdə gələndir») adlı şeiri maraqlı doğurur. Dərin ictimai məzmun daşıyan bu şeirdə Məxdumqulu öz arzularını qələmə alıb. Onun ziyarət etməyi arzuladığı ünvanlar arasında Azərbaycan torpaqları xüsusi yer tutur. «*Təbriz, Herat şəhrini gör, dədə, sərbəsər, Şirvan, Şamaxı, ikisi olarmı bərabər?*» - deyən şair Dərbəndi və Qarabağı da görmək istədiyi məkanlar sırasında göstərir (150, 463-464). Bütün bunlar Məxdumqulunun Azərbaycan torpağına gəlib-gəlməməyindən asılı olmayaraq, bu yurda laqeyd olmadığını, mənəvi cəhətdən ona bağlılığını, düşüncəsində və şeirlərində ona yer verdiyini aydın göstərir.

Məxdumqulunun Azərbaycanla və Azərbaycan ədəbiyyatı ilə fərdi bağlılığı, ilk növbədə, şairin klassiklərimizin yaradıcılığına münasibətində özünü daha parlaq biruzə verir ki, bu da, zənnimizcə, əsas etibarilə Məxdumqulunun yaşadığı dövrün təhsil ənənələri ilə bağlı olmuşdur. Məxdumqulunun dövründə klassik Şərq müsəlman ədəbiyyatının milli və ya etnik mənsubiyyəti, bir qayda olaraq, nəzərə alınmırdı. Bununla belə, dil yaxınlığına görə, indinin özündə belə, türkmənlər Nəsimi, Füzuli kimi şairləri öz milli ədəbiyyatlarına çox yaxın hesab edirlər və öz ədəbiyyatları kimi qəbul edirlər. Səlcuqlar sarayına yaxın olmuş Məhsətinin tərcümeyi-halını Türkmənistanla əlaqələndirirlər. Bizə elə gəlir ki, burada böyük qəbahət axtarmağa da dəyməz. Məxdumqulu klassik ədəbiyyat ilə (o, həm də Azərbaycan ədəbiyyatını ehtiva edirdi) zəngin mütaliəsi sayəsində yaxından tanış idi. Məxdumqulu öz əsərlərində bir çox Şərq mütəfəkkirləri ilə bərabər, Nizami

Gəncəvinin də adını hörmətlə çəkir, Xaqaninin «Mədain xərabələri» əsərini yada salır, Füzulinin, Nəsiminin adını xatırlayır.

Onu da nəzərə çatdıraq ki, türkmən xalqının yaddaşında Nəsiminin öz yeri var. Nəsiminin həm şeirləri, həm də həyat yolu, sözündən və iradəsindən dönməzliyi türkmən xalqının yaddaşında folklorlaşmışdır: türkmən ədəbiyyatında Nurmühəmməd Əndəlib (1660-1740) «Oğuznamə» mövzusunda poema yaratdığı kimi, «Risaleyi-Nəsimi» («Nəsimi risaləsi») adlı mənzum poema da yazmışdı. Belə ehtimal etmək mümkündür ki, XVII-XVIII əsrlərdə «Oğuznamə» mövzusu türkmən xalqı üçün nə dərəcədə doğma idisə, Nəsimi adı və şəxsiyyəti də o dərəcədə məşhur və sevilən idi. Nəsimi adı XVII-XVIII əsrlərdə türkmən xalqının epos yaddaşında oğuznamə səviyyəsində yer tuturdu: bu dövr «Goroğlu» («Koroğlu») kimi qəhrəmanlıq eposu ilə yanaşı, «Əsli və Kərəm», «Tahir və Zöhrə», «Qərib və Şahsənəm» və s. eposların yaddaşda yenidən bərpa olduğu dövr kimi də səciyyələndirilir. Ona görə də Nəsimi şəxsiyyəti, onun əsərləri türkmən bədii təfəkkürünə yalnız klassik yazılı ədəbiyyat nümunəsi kimi deyil, həm də xalqın yaddaşında yaşayan bir obraz kimi böyük təsir göstərmişdir. Fəlsəfi şeirləri və faciəli həyatı Nəsimini hər kəsə tanıtmış və sevdirmiş, onun adı xalq arasında sözündən və əqidəsindən dönməzliyin, qəhrəmanlığın rəmzinə çevirmişdir. Məxdumqulunun Durdı şairlə deyişməsində də Nəsiminin türkmənlər içərisində çox şöhrət qazanması görünür. Burada bir daha vurğulamaq yerinə düşür ki, bu cür «qıfılbənd» deyişmələr zahirən «yarışma», «sınaq» təsiri bağışlasa da, onların əsl məqsədi oxucunu (dinləyicini) öyrətmək, savdlandırmaq, ona tərbiyə vermək olmuşdur.

Məxdumqulunun «O kim idi dabanından soydular?» sualına Durdı şair «Nəsimini dabanından soydular», - deyə cavab verir. (150, 447)

Məxdumqulunun klassiklər arasında xüsusi hörmət və rəğbətlə xatırladığı şəxsiyyətlərdən biri Məhəmməd Füzulidir. Füzuli islam Şərqinin hər üç aparıcı dilində – türk, ərəb və fars dillərində zəngin ədəbi irs qoyub getmişdir. Onun türk və fars dillərində lirik şeir divanları, hər üç dildəki qəsidələrinin toplusu, türk dilində «Leyli və Məcnun», «Bəngü-Badə», fars dilində «Yeddi cam» poemaları, türk və fars dillərində qələmə aldığı məktubları, «Rindü-Zahid», «Səhhət və Məraz», «Hədiqətüs-süəda» kimi nəsr əsərləri, «Hədisi-ərbəin» adlı («Qırx hədis») tərcüməsi, ərəb dilində yazılmış «Mətləül-etiqaq» kimi fəlsəfi traktatı dünya ədəbiyyat tarixinin ən qiymətləri sərvətləri kimi qiymətləndirilir. O, Şərq şeirinə ilk dəfə dahi Nizami tərəfindən gətirilmiş «Leyli və Məcnun» mövzusunda poemanı olduqca yüksək sənətkarlıqla yaratmışdır. Məxdumqulu «Xemxana qelendir» şeirində Füzuli dühasına pərəstişini ifadə edərək öz sözünün dəyərdə Şeyx Füzuliyə bərabər olmasını arzulayır: «Ol şıxı-Fizulıqa sözüm bolsa barabar». (150, 463) (Kaş sözüm Şeyx Füzulinin sözünə bərabər olaydı).

Nəzərdən keçirdiyimiz faktlar Məxdumqulu yaradıcılığının bilavasitə Azərbaycan xalqı və Azərbaycan ədəbiyyatı ilə kök, soy yaxınlığından, eyni zamanda tarixi tale birliyindən gələn xüsusiyyətlərini ümumi şəkildə əhatə edir. Dediymiz kimi, Məxdumqulu yaradıcılığı türkmən ədəbiyyatının milli müəyyənləşmə dövrünü səciyyələndirir. Yəni türkmən ədəbiyyatının Məxdumqulu yaradıcılığı ilə səciyyələnən yeni dövrü klassik dövrdən ayrılma və

özünütəsdiqetmə keyfiyyətləri ilə fərqlənir. Buna görə də şairin yaradıcılığının Azərbaycan ədəbiyyatı ilə tipoloji müqayisəsini aparmağı da tədqiqatımızın əhatə dairəsinə salmağı, bu məsələni daha geniş şərh etməyi elmi nəticə almaq baxımından daha məqsədəuyğun bildik.

Tipoloji yaxınlıqlar

«On səkkizinci yüzilliyin ortalarında türkmən poeziyası öz inkişafının yeni mərhələsinə ayaq açmışdır. Bu mərhələnin binasını qoyan Maxdımqulunun da, onun davamçıları Məmmədveli Kəminənin, Xoca Seyidinin, Seyidnəzər Seydinin, Qurbandurdu Zəlilinin, Mollanəpəsin də əbədi irsinə üç möhür basılmışdır. Şərq klassikləri möhrü, baxşılar və dastanlar möhrü, bir də zaman, mühit möhrü». (35, 3) Xüsusi vurğulamaqla qeyd etmək lazımdır ki, Məxdumqulu yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatı arasında paralellik və ya tipoloji əlaqə axtararkən çox mühüm əhəmiyyət daşıyan, eyni zamanda bir çox suallar doğuran əsas məsələnin məhz zaman və mühit amili ilə bağlı olduğunu görürük. Burada zaman anlayışı həm şeirin, bədii sözün təbii təkamül prosesinin yetirdirmiş olduğu estetik hadisə kimi, həm də şeirin, bədii sözün yaranmasını şərtləndirən tarixi şərtlərin obyektiv tələbatından irəli gələn şərtlər kimi başa düşülməlidir.

Ədəbiyyatşünaslığımızda Məxdumqulu yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatının konkret tarixi dövr nəzərə alınmaqla müqayisəli təhlilinə müəyyən cəhdlər olunmuşdur. A.Dadaşzadənin qeyd etdiyi kimi (bax: 16, 145), doğrudan da, hər bir yazarın yaradıcılığını düzgün qiymətləndirmək üçün onun yaşayıb-yaratdığı dövrü yaxşı bilmək lazımdır. Türkmən

xalqının tarixində XVIII əsr ictimai-siyasi cəhətdən ən ağır, qarışıq bir dövrdür. Həmin əsrdə İran şahlarının, Buxara və Xivə xanlarının ölkəyə hücumu, qarətçiliyi türkmənlərə ağır zərbələr vururdu. Ayrı-ayrı türkmən qəbilələrinin bir-birilə didişməsi də ölkənin təsərrüfatının, iqtisadi və mədəni dəyərlərinin inkişafına ciddi maneçilik törədirdi. Beləliklə, türkmən xalqı öz ictimai-mədəni həyatını istədiyi kimi qura bilmir, ədəbiyyat və sənətini inkişaf etdirməyə imkan və güc tapmırdı.

XVIII əsrdə Azərbaycanda siyasi vəziyyət Türkmənistandan xeyli fərqli idi. Nadir şahın ölümündən (1747) sonra İran əsarətindən çıxaraq müstəqil dövlətlərə – xanlıqlara çevrilmiş Azərbaycanda milli mədəniyyətin inkişafı üçün fərqli şərait yaranmışdı. Bununla yanaşı, xanlıqlara parçalanmış Azərbaycanın üzərinə bir tərəfdən xarici hücumlar, təcavüzlər olur, digər tərəfdən yerli xanların çəkişmələri, feodal münasibətlərinin xalqla hakim təbəqə arasında yaratdığı ziddiyyətlər dərinləşirdi. O dövrün ictimai problemələri, demək olar ki, hər iki ölkə üçün oxşar xarakterdə idi. Bütün bunlar da, təbii ki, Məxdumqulu şeirləri ilə bərabər M.P.Vaqif, M.V.Vidadi, bir qədər sonra isə Q.Zakir yaradıcılığının və xalq təfəkküründən süzülüb gələn aşiq şeirinin yeni məzmun kəsb etməsinə, ədəbiyyatın real tarixi proselələrə müdaxiləsinə təkan verirdi.

Məxdumqulu yaradıcılığının Azərbaycan ədəbiyyatı ilə tipoloji müqayisəsini aparmaq istəyərkən bu iki xalqın ədəbiyyatı ilə zaman amilinin bəzən eyni sırada, eyni ahənglə addımladığının, bəzən də bu ahəngin pozulduğunun şahidi olmaq mümkündür. Vaqif yaradıcılığı ilə Məxdumqulu yaradıcılığı tipoloji müqayisə baxımından tədqiqat üçün xeyli

əlverişli şərtlər yaradır. Bu müqayisədə yalnız oxşarlıqlar deyil, həm də oxşar olmayan, fərqli məqamlara da sıx-sıx rast gəlmək mümkündür və həmin fərqlərin açılması milli ədəbiyyatların məzmunca yeniləşməsində keçdiyi yolu daha düzgün görüb qiymətləndirməyə imkan yaradır.

Ümumiyyətlə, Məxdumqulu yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatının müqayisəsində və qarşılıqlı əlaqələrinin öyrənilməsində üç amilə ana xətt kimi baxmaq olar və bu, zəruridir:

1. Məxdumqulunun öz ana dilinin – türkmən dilinin inkişafı tarixində oynamış olduğu rol. Məlumdur ki, tədqiq etdiyimiz dövrdə yazılı ədəbi dilin xalq dilinə yaxınlaşması prosesi milli dilin və milli ədəbiyyatların yaranması ilə tamamlanmışdı. M.P.Vaqif Azərbaycan ədəbi dilinin, Məxdumqulu isə türkmən ədəbi dilinin yeni bir mərhələsini yaratmağa nail olmuşdular. Onların işi yalnız dili «sadələşdirməklə» məhdudlaşmamışdı. XVIII əsrdən başlayaraq Azərbaycan və türkmən ədəbiyyatlarında milli janr və formalar – xüsusən aşiq ədəbiyyatının janrları üstünlük təşkil etməyə başladı. Bir qədər sonra isə bu başlanğıc üzərində hər bir ədəbiyyat özünəməxsus təkamül yoluna düşdü. Bu prosesdə də həm oxşarlıqlar, həm də ciddi fərqliliklər oldu: xüsusilə Azərbaycan ədəbiyyatının qərb maarifçiliyi ideyasını daha tez qəbul etməsi, Azərbaycanda ilkin maarifçilik cərəyanının yaranması ilə türkmən və Azərbaycan ədəbiyyatları arasında XIX əsrin ortalarına doğru ciddi keyfiyyət fərqlərinin yarandığının şahidi oluruq. XIX əsrdə Azərbaycanda ədəbiyyatı ilə müqayisədə türkmən ədəbiyyatının rus və Avropa ictimai-mədəni məfkurələri ilə birbaşa təması zəif olmuşdur. Həmin əsrin ortalarında M.F.Axundzadə

Azərbaycan və Şərqi ədəbiyyatında inqilabi keyfiyyət dəyişiklikləri yaratdığı halda, klassik divan ədəbiyyatından sonra yeni mərhələyə qədəm qoymuş türkmən ədəbiyyatının indi də Məxdumqulunun «cazibə sahəsinə» düşdüyünü müşahidə etmək mümkündür. Lakin Məxdumqulu bədii düşüncə sisteminin demokratizmi yeni ədəbiyyatın məzmun və forma baxımından dinamikasına mənfi təsir göstərmir, tədqiqat işimizin üçüncü fəslində geniş şərh etdiyimiz kimi, türkmən ədəbiyyatı həyatın problemlərinə daha fəal müdaxilə etməklə yeni çalarlar, təzə keyfiyyətlər qazanırdı.

2. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında çox vaxt «realizm», bəzən də «ilkil realizm» kimi səciyyələndirilən və XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı üçün xarakterik olan estetik sistemlə Məxdumqulu estetik sisteminin müqayisəsi. Azərbaycan ədəbiyyatında M.P.Vaqif yaradıcılığının poetik sistemi ilə klassik divan ədəbiyyatının poetik sistemi arasında ciddi fərq yaranmağa başlayır, Azərbaycan ədəbiyyatında klassik divan ədəbiyyatından fərqli bədii inikas metodu formalaşaraq inkişaf edir. Eyni tipoloji prosesi türkmən ədəbiyyatında, Məxdumqulunun və davamçılarının yaradıcılığında da izləmək mümkündürmü? Məxdumqulu yaradıcılığı şairin zaman etibarilə müasiri olan M.P.Vaqif yaradıcılığı ilə müqayisə etdikdə daha «universal» təsir bağışlayır: Məxdumqulu yaradıcılığı həm ənənəni, həm də novatorluq meyillərini eyni dərəcədə ehtiva edə bilər: Vaqifdə isə estetik sistem daha konkret və «qarşılıqsızdır».

3. Klassik ədəbiyyatın məzmununda aparıcı yer tutan sufizmin – təsəvvüf düşüncə tərzinin Məxdumqulu poeziyasında təzahürü. Tədqiqat işimizin ikinci fəslində Məxdumqulunun yaradıcılığının bu aspekti geniş təhlil

olunmuşdur. Məxdumqulu yaradıcılığında sufizm amili istər-istəməz onun yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatının XVIII əsrdən başlayan realizm meylləri arasında ciddi fərqlərin olduğunu üzə çıxarır. Eyni zamanda, bu təmayülün Azərbaycan ədəbiyyatı üçün artıq müəyyən təcrübəsi və ənənəsi də mövcud idi ki, biz Məxdumqulu yaradıcılığının həmin təcrübə və ənənələrlə müqayisəsini də tədqiqatımızın mövzusu baxımından məqsədəuyğun hesab etdik.

Məxdumqulunun yaradıcılığının Azərbaycan ədəbiyyatı ilə tipoloji müqayisəsini aparmaq məqsədilə xronologiya prinsipinə əməl etmək üçün ilk əvvəl sonuncu amil üzərində bir qədər ətraflı dayanmağı zəruri sayırıq. Məxdumqulunun şair kimi cəmiyyətdə mövqeyi və onun şəxsiyyət kimi ictimai rəy tərəfindən qəbul edilməsi, Azərbaycan ədəbiyyatında daha çox, məsələn, Qurbani, Abbas Tufarqanlı kimi aşığılar haqqında dastanlardakı təfərrüatları xatırladır. «Qurbani» dastanında, adından da göründüyü kimi, XVI əsr Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusi yeri olan Aşıq Qurbaninin həyatından, sevgisindən, sevgisi yolunda fədakarlığından bəhs olunur. Aşıq Qurbani dastanının təqdimatına görə, «Haqq aşığı» olmuşdur. «Qurbani» dastanında göstərilir ki, ona Allah tərəfindən xüsusi vergi verilmişdir və bunun sayəsində o, qeyri-adi istedadla və qabiliyyətlərə malik olmuşdur. Məsələn burdadır ki, Azərbaycan epos yaradıcılığı Aşıq Qurbanini ictimai rəyə necə təqdim edirsə, Məxdumqulu da özü özünü eynilə həmin tipologiya üzrə təqdim edir. Məxdumqulu özünün təqdimatına və yaradıcılığının məzmununa görə «Haqq aşığıdır». Burada «aşığı» sözü «aşiq» mənasına daha çox uyğun gəlməkdədir: çünki sufizmdən gələn eşq anlayışını bu söz daha dəqiq ifadə edir. Bir məqama da diqqət yetirməyə dəyər ki, saz sənətinin

nümayəndəsi, bizim «aşığı» adlandırdığımız sənətkar türkmən dilində «baxşı» adlanır. Bununla belə, Məxdumqulu şeirlərində özünü «aşığı» kimi təqdim edir. Məsələn, «*Magtymguly, aşyk mestan, // Bagladym şanyına destan*» (179) (Məxdumqulu aşığı məst olmuş aşığıdır, // şəninə dastan bağlamışdır) kimi... Və ya «*Goç ýigide din gylyjy, // Aşyga didar gerekdir*. (150, 217) Qoç igidə din qılınıcı, // Aşığa didar gərəkdir...

«Qurbani» dastanında Qurbani dərin yuxuda olarkən ona Haqdan vergi verilir:

Yatmışdım, üstümə gəldi ərənlər,
Səfil, nə yatmışan, oyan dedilər.
Oyandım qəflətdən, açdım gözümü,
Al, abi-kövsərdən iç, qan dedilər. (7, 43-44)

Dastandakı «Bir kimsənə gəldi mənim üstümə» (7, 44) - misrası ilə başlayan növbəti şeirdə isə Qurbani yuxuda Həzrət Əlinin hüsurunda olduğunu, Həzrət Əlinin ona cam doludrub «abi-kövsər» əta etməsini, Qurbaninin diləyi ilə ona buta verildiyini söyləyir...

Məxdumqulu da özünün bir şair kimi kimliyini məhz eyni təsəvvürlər çərçivəsi daxilində təqdim edir. Şairin yradıcılığında mühüm yer tutan «Diydilər» («Dedilər») adlı şeiri, əslində, Məxdumquluya da şairliyin Aşığı Qurbani kimi ərənlər tərəfindən yuxuda verildiyi barədə kiçik bir hekayə - dastandır. Bu mənzum hekayə həm məzmununa, həm də tipoloji modelinə görə Qurbaniyə buta verilməsi (burada insanın sevgiyə düçar olması ilə yanaşı, ona aşıqlıq (şairlik) istedadının verilməsi də əhatə olunur) ilə demək olar ki, üst-üstə düşür. (Qeyd etmək lazımdır ki, gətirdiyimiz nümunə yeganə örnək deyil. Azərbaycan dastanlarından buna oxşar başqa nümunələr də gətirmək mümkündür – Qurbani

Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusi yeri olan real şəxsiyyət olduğuna görə «Qurbani» dastanına üstünlük verdik). Özü də burada məsələ yalnız üzdə olan zahiri əlamətlərdə - hər iki şeirin eyni rədiflə («Dedilər») yazılmasında, süjet və məzmun uyğunluğunda deyil. Bu şeirlərdə Haqq aşığının (aşıqının) – şairin təyinatı, üzərinə düşən vəzifələr, şairliyin əlamətləri, ən əsası isə bu qabiliyyətin insana kim tərəfindən və necə «verilməsi» kimi məsələlər bir-birini tamamlayır, vahid əxlaq-etik bir bütövlük kəsb edir. Məxdumqulunun şeirində də ona ilahi eşq, sirlərə agah olmaq qabiliyyəti yuxuda, mistik qüvvələr tərəfindən verilir. Şair gecə yatarkən dörd atlı gəlib, ona durmağı və ərənlərin hüzurunda olmağı əmr edir. Bundan sonra təxminən «Qurbani» dastanından bizə məlum olan süjet gəlir: şairi Həzrət Əlinin hüzuruna aparırlar, o, burada Məhəmməd Peyğəmbəri və böyük sufi şeyxləri görür, onların məsləhətlərini dinləyir. Məhəmməd Peyğəmbərin tapşırığı ilə övliyalar tərəfindən qul (Məxdumqulu) məqsədinə çatdırılır, ona piyalə uzadırlar, şair piyalədəkini içəndən sonra «ərşin-fərşin» bütün sirləri ona agah olur. Bundan sonra onu apardıqları yerə qaytarırlar, başqa sözlə, mistik dünyadan reallıq aləminə gətirirlər. Təfərrüatlar müəyyən qədər fərqli olsa da, həm Qurbani, həm də Məxdumqulu bu yuxudan yeni keyfiyyətli insan kimi: Haqq aşığı (aşıqi) kimi durur: «*“Oqlan, Alla ýaryň, bargıl!” diýdiler*» (150, 19) – «Oğlan, Allah yarın!», - get dedilər». Bizim məqsədimiz heç də bu şeirlərin məzmun açımını vermək, fəlsəfi mahiyyətini təhlil etmək deyil (Məxdumqulunun «Dedilər» şeirinin fəlsəfi məzmununa Ankara Universitetinin dosenti Berdi Sarıyevin «Haqdan bədə içən şairimizin «Dedilər» şiiri üzərinə bəzi notlar» adlı məqaləsində ətraflı aydınlıq gətirilmiş, şeirin ehtiva etdiyi dini,

mifik və fəlsəfi mənalar bütün təfərrüatları və çalarları ilə şərh edilmişdir. (187) Məxdumqulu yaradıcılığının bütün orijinal və bənzərsiz keyfiyyətlərini etiraf etməklə yanaşı, bir məsələnin üstündən də sükutla keçmək olmaz: «Dedilər» şeiri şairin poetik kəşfi deyil, bunun mövzu və məzmun baxımından sırf ənənədən hazır şəkildə gələn bir modeli, çərçivəsi var. Əslində, bu şeirdə Məxdumqulu yaradıcılığı üçün daha böyük önəm daşıyan amil fikrin bədii ifadə orijinallığı deyil, daşdığı informasiyadır. Bu baxımdan, Məxdumqulu türkmən xalqının təsəvvüründə əvvəlcədən mövcud olan şair obrazını qəbul edir və xalqın mövcud təsəvvürünü təsdiqləyir, bu təsəvvürün çərçivəsindən kənara çıxmır. Şairiliyin mahiyyəti barədə eyni təsəvvür Azərbaycanda da var idi. Həm Məxdumqulunun, həm də Qurbaninin eyni rədifli («Dedilər») qoşmalarını tutuşduranda onların arasında oxşarlıq, hətta eyniyyət olduğu qənaəti yaranır. (Burada indiki halda bizi maraqlandıran məsələ hər iki şairin ictimai fikrə necə təqdim olunmasının eyniliyindədir və ya oxşarlığındadır.) Məsələnin başqa ciddi tərəfi də var: ictimai fikir şairi məhz dastanda verildiyi kimi qəbul edir: onun nəzərində şair yalnız Haqqın aşiqi deyil, həm də «Haqq aşığıdır», haqq sözü söyləyən, haqdan xəbər gətirəndir. Görünür, tarix boyu oğuzların bu cür şəxsiyyətlərə mənəvi ehtiyacı olub – Dədə Qorqud da «Qayıbdən dürlü xəbər söylərdi. Haqq Taala anıñ könlünə ilham edərdi». (44, 19) Deməli, xalqın fərqləndirdiyi şəxsiyyətləri «qayıbdən xəbər söyləyən», «könlünə Haqq Taaladan» ilham gələn qeyri-adi istedad və qabiliyyət sahibi kimi qəbul etməsi oğuz mədəniyyətinin qədimlərdən gələn ənənəsi olmuşdur və bu ənənəyə Məxdumqulu da sədəqət göstərmişdir.

Maraqlı cəhət bir də bundadır ki, şairin mistik mahiyyət daşıyan obrazını Azərbaycan dastanlarında xalq (dastanı düzüb-qoşub araya-ərsəyə gətirən) yaradıb, Məxdumqulunun «Haqq aşığı» obrazını isə şairin özü...

Bu müxtəsər elmi müşahidədən də aydın görünür ki, Məxdumqulu poeziyası ilə Azərbaycan ədəbiyyatında tipoloji yaxınlığın bir qolunu məhz bu istiqamətdə axtarmaq daha məqsədəuyğun olardı. Burada məzmunndan başqa, ana dilinin səviyyəsi, şeirin janr əlamətləri, bədii sənətkarlıq xüsusiyyətləri kimi məsələlər üzərində də kifayət qədər müşahidə və təhlillər aparmaq mümkündür.

Aşığı yaradıcılığının özünəməxsus fərqli xüsusiyyətlərindən biri də budur ki, o, təsəffüf fəlsəfəsinin «kitabdan» - klassik mənbələrdən xalq düşüncəsinə köçürülməsini təmin edir: orta əsrlərdə xalqın birbaşa İmam Qəzali və ya Mahmud Şəbüstəri kimi filosofların yaradıcılığını qavraya biləcəyini güman etmək inandırıcı görünür... İstər Azərbaycan, istərsə də digər türkdilli xalqların klassik ədəbiyyatı kütləvi ədəbiyyat olmamışdır. Nizaminin, Nəsrinin və ya Füzulinin bütün zamanlarda kütləvi oxucu tərəfindən dərk edilməsinə, xalqın dilinin əzbəri olmasına inanmaq sadələşmə olardı. Bu mənada, aşığı ədəbiyyatı klassik poeziya düşüncəsi ilə xalq düşüncəsi arasında etibarlı bir təmsilçilik rolu oynamışdır. Azərbaycan ədəbiyyatında bu proses XVI əsrdə özünü daha aydın büruzə verir. Yəni Füzuli yaradıcılığı ilə paralel «Haqdan badə içmiş» Qurbani yaradıcılığı da mədəni-mənəvi sistemdə ciddi yer tutur və bu, XX əsrə qədər davam edir: Azərbaycanda xalq yaddaşında son «Haqq aşığının» Aşığı Ələsgər olduğunu nəzərə alsaq, türkmən xalqının və ədəbiyyatının tarixində də Məxdumqulu bu

missiyanın daşıyıcısı idi: o, təsəvvüf anlayışları ilə xalqın düşüncəsi arasında lazımlı bir əlaqə qurur: xalq Məxdumqulunu oxumaqla həm də öz mənəvi sərvətlərinə yiyələnmiş olur. O mənəvi sərvətlərə ki, Məxdumquludan əvvəl mövcud idi, lakin xalqın əli ona çatmırdı.

Şairliyin Qurbani nümunəsi Füzulidən fərqli olaraq xalqın əvvəlcədən yaddaşında kök salmış şair obrazına daha yaxın idi. Burada təsəvvüf görüşləri ilə yanaşı, həm də daha qədim təsəvvürlər, türk-oğuz etik-fəlsəfi görüşləri xalqın qəbul etdiyi şəkildə ehtiva olunurdu. Diqqətlə fikir versək, dastanlarda təqdim olunan qədim inanclar, bəzən dinin ehkamlarına tam uyğun gəlmir, lakin aşıq sənəti bunları (xalqın inancları ilə dini ehkamları) böyük ustalıqla bir araya gətirə bilir. Məxdumqulu da öz növbəsində xalqın mənəvi tələbatından doğan «ictimai sifarişi» yerinə yetirmişdi. Xalq şairi necə görmək istəyirdisə, şairdən nə gözləyirdisə, Məxdumqulu da özünü elə təqdim edib, tanıda, özünü xalqına o cür qəbul etdirə bilmişdi.

Məxdumqulu ilə çağdaş olan XVIII əsr yazılı Azərbaycan ədəbiyyatına diqqət yetirsək, müqayisə zamanı əsaslı bir keyfiyyət fərqlinin olduğunu görəcəyik. M.P.Vaqifin tarixi kimliyi Məxtimqlu ilə müqayisədə xalq arasında daha «prozaik» bir ifadə ilə təsdiqlənir: «Hər oxuyan Molla Pənah olmaz, hər qatırçı da Murad»... Xalqın təsəvvüründəki Molla Pənah nəyə nail olmuşdusa, zəhməti, oxumağı sayəsində nail olmuşdu: burada hansısa qeyri-adi haqq vergisi tam istisna olunmasa da, görünür. Vaqifin yaradıcılığı və şəxsiyyəti isə onun haqqında «qeyri-adilik», «müstəsnaıq», «Haqq Taaladan dürlü xəbərlər gətirmək» təsəvvürünə yer qoymurdu:

«Vaqif, öyünmə ki, kamalımız var,

Allaha şükür ki, kamal da yoxdur». (87,

113)

M.P.Vaqif yaradıcılığının təsəvvüflə heç bir birbaşa və ya dolaylı əlaqəsini tapmaq mümkün deyil, Vaqif Allahı Allah kimi sevir, insanı insan kimi: o, nə Allahı insan səviyyəsinə endirir, nə də insanı Allah səviyyəsinə qaldırır. Öz müasiri və dostu M.V.Vidadi ilə deyişməsində də Məxdumqulu ilə Durdu şairin deyişməsindən fərqli olaraq dünyanın gizli və sirli mənalardan deyil, zamanın açıq həqiqətlərindən söz açır. Lakin Məxdumqulu yaradıcılığını tipologiya baxımından Vaqiflə bir araya gətirən mühüm bir keyfiyyət var: o, yazılı ədəbiyyatın təmsilçisi idi və öz dövründən başlayaraq şairin yaradıcılığı türkmən yazılı ədəbiyyatında böyük bir dönüş yaratmışdı.

Məxdumqulunun ictimai proseslərə münasibətini əks etdirən şeirlərində də Azərbaycan aşiq sənətinin nümayəndələri ilə bir uyğunluq nəzərə çarpmaqdadır. İctimai mətləblərin qoyuluşunda da Məxdumqulu yaradıcılığı ilə aşiq yaradıcılığı arasında tipoloji paralellik özünü aydın şəkildə göstərir. Abbas Tufarqanlı kimi Məxdumqulu yaradıcılığında da qabarıq şəkildə nəzərə çarpan ictimai mövzunun aparıcı motivini cəmiyyətdə, insanlar arasında mövcud olan bərabərsizlik və təzadlar təşkil edir. İctimai varlıq təzadların məcmusu kimi təqdim edilir. XVII əsrin böyük söz ustası Aşiq Abbas Tufarqanlının zərb-məsələ çevirilmiş misralarını xatırlayaq: *Adam var ki, çörək tapmaz dünyada, // Adam var yağ yeyər, balı bəyənmez.* (6, 108)

Məxdumqulu da, sanki, eyni «ictimai sifariş» cavab olaraq öz dövründə və mühitində mövcud olan ictimai təzadların bütöv bir mənzərəsini yaradır.

Adam bardyr, any şalar	Adam var onu şahlar çağırar,
çagyrdyr,	Adam var zülm edib, kasıby
Adam bar, zulm edip, garyp	incidər,
agyardar,	Adam var pərqu döşək yanını
Adam bar, per düşək ýanyn	ağrıdar,
agyardar,	Adam var ağ keçəyə
Adam bardyr, ak kiz dyzyna	möhtacdır.
degmez.	<i>(Sətri çevirmə)</i>

(179)

Qeyd etmək yerinə düşər ki, həm Azərbaycan aşiq ədəbiyyatı üçün, həm də Məxdumqulu yaradıcılığı üçün tipik olan bu keyfiyyətlər öz məqsədinə görə aşiq şeirinin «ustadnamə» növünə daha yaxın idi. Cəmiyyətdəki təzadların sadalanması, insanlar arasında ziddiyyətlərin mövcudluğunun qabarıq nəzərə çarpdırılması, diqqətin kasıbla varlı, toxla ac, imkanlı ilə imkansız, güclü ilə aciz arasında fərqlərə yönəldilməsi sadəcə bədii təzad yaratmaq arzusundan irəli gəlmirdi. Geniş yayılmış bu cür şeirlər öz ideyasına görə cəmiyyətdə ədalət, insanlar arasında bərabərlik axtarışının məhsulu idi. Bu şeirlərdə insanları bərabərliyə, bir-birinə qarşı rəhimli və diqqətli olmağa çağırmaq, humanist duyğuların aşılınması kimi didaktik məqsədlər daha önəmli yer tutur. Bir şeyi də nəzərə alağ ki, cəmiyyətin bütün təbəqələrinin təsəvvüründə Məxdumqulu «Haqq aşığı» idi: o, «Haqq Taaladan dülrü xəbərlər gətirən» şəxsiyyət kimi qəbul edilirdi. Ona görə də yəqin ki, bu cür ustadnamələrin – didaktik səciyyəli şeirlərin ictimai fikrə təsiri də böyük olurdu.

Kimlerde altyn təcdir,
 Kimler saýyl mätəcdir,
 Kimler düýpden gallaçdyr,
 Kim parça, haly gözlär.
 Kim nan tapmaz iýmäge,
 Kim ýer tapmaz goýmaga,
 Kim don tapmaz geýmäge,
 Kim tirme şaly gözlär... (150,180)

Kiminin tacı qu
 Kimi səfil və m
 Kimi ac-yalava
 Kimi parça, xal
 Kimi yeməyə ç
 Kimi çörəyi qo
 Kimi geyinməy
 Kimi tirmə şalı

Məxdumqulu cəmiyyətdəki bütün ictimai təzadları sadalamaqla yanaşı, diqqəti cəmiyyət və şəxsiyyət probleminə də yönəldir, insanları ələbaxım yaşamaqdan, möhtaclığı boynuna almaqdan, mənəvi cəhətdən əyilmək, sınımaq, psixologiyasından çəkinməyə çağırırdı. Biz eyni əxlaq prinsiplərinin Azərbaycan aşiq sənətində də ardıcıl şəkildə təbliğ edildiyinin şahidi oluruq. Bu keyfiyyətlər «Dədə Qorqud» dastanları da daxil ormaqla türk-oğuz toplumunun əxlaq kodeksi səciyyəsi daşıyır.

Məxdumqulunun bir sıra şeirləri də var ki, onlar Azərbaycan aşiq ədəbiyyatının nümunələri ilə tam-üst-üstə düşməsələr də, məzmun və struktur baxımından bir-birini çox tamamlayır. Məsələn, şairin «Düşən günlerim» adı ilə çap olunmuş şeiri Azərbaycan aşiq ədəbiyyatında geniş yet tutan vücutnamə şəklində yazılmışdır. (Onu da deyək ki, şairin əsərləri arasında iki vücutnaməyə rast gəldik: bunlardan biri – «Nahana gəldim» (150, 461-462) adlı şeir klassik janrda, müsəddəs formasında yazılmışdır və bu şeir tədqiqatımızın Məxdumqulunun fəlsəfi görüşlərindən bəhs edən bölümündə ətraflı şərh olunmuşdur). «Düşən günlerim» formaca türkmən milli şeir janrının nümunəsidir – qoşmadır. Burada insanın dünyaya gəldiyi gündən dünyadan getdiyi günə – həyatının

sonuna qədər keçdiyi ömür yoluna nəzər salınır. Biz «Koroğlu» dastanının mətnində də insanın ömür yolu haqqında Məxdumqulunun şeirindəki məzmunu izləyən və tamamlayan bədiiləşdirilmiş həyat lövhələri görürük:

*Üç yaşından beş yaşına varanda,
Yenicə açılan gülə bənzərsən.
Beş yaşından on yaşına varanda,
Arıdan saçılmış bala bənzərsən... (8, 441).*

Məxdumquluda:

*Birimdə bilmədim yaxşı-yamanı,
İkimdə tanıdım ata-ananı,
Üç yaşında tanrı verdi zəbanı,
Dörd yaşında daş atışan günlerim. (150,
563)*

563)

Onu da qeyd etməyi lazım bilirik ki, «Koroğlu» dastanının mətninə müraciət etməyə ona görə üstünlük vermişik ki, dastana aid şeir nümunəsi daha erkən dövrlərdə yazıya alınıb: mətn Əndəlib Qaracadağının XIX əsrin əvvəllərində qələmə aldığı və hazırda Sankt-Peterburq arxivində saxlanılan «Şeirlər məcmuəsi» adlı əlyazmasından götürülmüşdür. (Bax: 8, 442).

Örnək olaraq gətirdiyimiz paralellər göstərir ki, Məxdumqulu yaradıcılığı tipoloji baxımdan Azərbaycan aşiq ədəbiyyatı ilə daha sıx bağlıdır və bu bağlılıqda genetik amillə (Azərbaycan və türkmən xalqlarının soy birliyi) yanaşı, ədəbiyyatın təbii təkamül prosesinin də ciddi rolu olmuşdur. Qeydlərimizi ümumiləşdirsək, belə nəticəyə gəlmək olar ki, türkmən milli ədəbiyyatının təkamülü baxımından Məxdumqulu yaradıcılığı «universal» səciyyə daşıyır: bir tərəfdən klassik divan ədəbiyyatının xalq düşüncəsi üçün

anlaşıqlı olmayan «kitab» üslubunun və kitab fəlsəfəsinin yerinə xalq düşüncə tərzini gətirilir, şeirdə tarixi gerçəkliklər, xalqın həyatında baş verən müxtəlif hadisələr, siyasi müstəqillik uğrunda mübarizə və s. kimi məsələlər ön plana çıxır, realizm meyilləri özünü göstərir. O biri tərəfdənsə Məxdumqulu öz yaradıcılığında xalqın mistik təsəvvürləri ilə «kompromis» axtarır, «kitab düşüncəsini» xalqın düşüncəsinə uyğunlaşdırır, yaradıcılığında klassika «ehkamlarını» folklorla bir araya gətirərək mühafizə etməyə çalışır. Bu baxımdan, Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının XVIII əsrdəki poetik sisteminin səviyyəsi ilə Məxdumqulun yaradıcılığına müqayisəli nəzər salmaq maraqlı olardı.

Məxdumqulun şeirlərindəki ictimai məzmun öz poetik ifadə tərzindən M.P.Vaqif yaradıcılığı üçün xarakterik «ilkin realizm» estetik prinsiplərinə daha çox uyğun gəlir. Yəni bədii əsərin məzmununda cəmiyyətdə baş verən tarixi proseslərin geniş təsvirinə, konkret fakt və fəaliyyətlərin müfəssəl təqdimatına, insan xarakterlərinin təhlilinə onun şeirlərində geniş yer verilmir. Məxdumqulun yaradıcılığında ictimai münasibətlərin yaratdığı təzadlı mənzərə, ictimai təbəqələşmənin ziddiyyətləri, ayrı-ayrı şəxsiyyətlər barədə (məsələn, Azadi, Çovdurxan, Nadir şah (Fəttah)...) yığcam təəssüratlar və. s. bu kimi anlayışlar daha qabarıq yer tutur. Abbas Tufarqanlı və Məxdumqulu yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan «Adam var ki...» tanıtması Azərbaycan ədəbiyyatında M.P.Vaqifdən sonrakı dövrdə Q.Zakirin və ya B. Şakirin yaradıcılığında yeni keyfiyyətlərlə zənginləşir: Q.Zakir və B.Şakir həmin adamların konkret adını, ünvanını, ictimai kimliyini və əməllərini açıb göstərir: «*Görsən, tanımazsan Yarımsaqqalı... // Xandəmirov çaldı, çapdı mahalı... və s.*»

Məxdumqulunun realizm baxışları isə hələ gerçəkliyin təfərrüatına vara bilmir. Cəmiyyətə sosial təbəqələşmənin yaratmış olduğu təzadlar prizmasından baxan şair gerçəkliyi daha ümumi şəkildə görüb qiymətləndirir. Şairə görə, insanlar iki təbəqədən ibarətdir: kasıblar – Allaha səcdə edən, iman-inancı yerində olanlar; zənginlər – şeytana qulluq edən imansız baylar, qazılar, məmurlar və s. Elə buradaca nəzərə alınmasını zəruri hesab edirik ki, bizim istəyimiz heç də Məxdumqulu yaradıcılığının sinfi mübarizə ruporu kimi təqdim edilməsi deyil (bir zamanlar ədəbiyyata, klassik şairlərin əsərlərinə bu cür yanaşmaq tendensiyası mövcud olmuşdur və həmin «axtarışlar» müsbət nəticə verməmişdir). Məxdumqulunun şeirlərindəki ictimai təzad marksist yanaşmanın təlqin etdiyi sinfi mübarizə «silahı» olmayıb, xəlqilikdən gələn, xalqın təsəvvürlərini ifadə edən ictimai etiraz kimi qəbul olunmalıdır. Məxdumqulu poeziyası öz ictimai məzmunu etibarilə xalqın mənəyeyini ifadə etdiyinə görə, onun müsbət qəhrəmanı xalq, mübarizə obyektinə isə xalqın mənafeyinə qarşı olan qüvvələrdir. Məxdumqulunun zamanında türkmən xalqının tarixi ağır sınaq qarşısında qalmışdı, onu bu sınaqdan qurtarmaq üçün daxili mənəvi qüvvəyə ehtiyac vardı və bu mənəvi qüvvə Məxdumqulunun yaradıcılığında öz ifadəsini tapmışdı. Bu mənada, Məxdumqulunun yaradıcılığı tarixin gedişatına türkmən xalqının bir etirazı kimi də qiymətləndirilə bilər. Burada ictimai etirazın ünvanı kimi konkret şəxslərin adları və əməlləri göstərilmir, bütövlükdə dərin təzadlara düşər olmuş cəmiyyət, onun ziddiyyətləri təqdim olunur.

Azərbaycan ədəbiyyatında Q.Zakirin və B.Şakirin konkretliyə, ünvanlılığa meyli müəyyən mənada M.P.Vaqif yaradıcılığından gəlir. Biz bu konkretliyi və ünvanlılığı

M.P.Vaqifin sevgi şeirlərində aydın görürük. M.P.Vaqifin ictimai məzmunlu lirikasında Məxdumqulunun yaradıcılığında olduğu kimi zamanın ümumi portreti təqdim olunur: «*Mən cahan mülkündə mütləq doğru halət görmədim*» şəklində. Ancaq sevginin ünvanları, adları, hətta geyimi fərqli və müxtəlifdir. M.P.Vaqif yaradıcılığında biz «vüsala çatmış» lirik qəhrəmanın hiss və həyəcanlarını, vüsəl duyğusunun yaratdığı məmnunluğu görürük. Məxdumqulunun yaradıcılığında isə onun şeirlərinin sevgi ünvanı olan Mənqli xanım obrazı ayrılığı, həsrəti, məhəbbətin ömürlük iztirabını ifadə və əks etdirir. Molla Pənah Vaqifin yaradıcılığında ehkama çevrilmiş, insanların and yeri olan dini anlayışlar belə sevgini ifadə etməyin bir vasitəsidir:

*Ol Xədicə haqqı, Səkinə haqqı,
Xeyrənnisə haqqı, Əminə haqqı,
Kəbə, Məkkə haqqı, Mədinə haqqı,
Dərdin bu Vaqifi aldı, sevdiyim! (87, 56)*

Burada din anlayışı nöqtəyi-nəzərindən xalq arasında ehkam kimi qəbul edilən, müqəddəsləşdirilən adlar sadalanır. Sevgilini inandırmaq, qadını dilə tutmaq üçün müqəddəs adlara and içmək əxlaqi davranış olaraq gözlənilməz olduğu qədər poetik fakt kimi də yenidir, bədii fikrin dinamikası baxımından maraqlıdır. Burada dini adlara qarşı heç bir sayğısızlıq da görmək mümkün deyil. M.P.Vaqif bir şair olaraq təsəvvürlərin ehkamını sındırmağa nail ola bilmişdi və bununla o, eyni zamanda, şeirin poetik ehkamlarını da sındırmış olurdu.

Məxdumqulunun yaradıcılığı isə dini adlarla şeirdə bu cür sərbəst davranmaqdan, dini ehkamlardan bu kontekstdə istifadə etməkdən tamamilə imtina edir: xalq tərəfindən Məxdumqulunun həm yaradıcılığı, həm də şəxsiyyəti dini

ehkamların bir təmsilçisi kimi qavranılır (bəzi mənbələrdə Məxdumqulunun mənsub olduğu nəslin övliya sayıldığı barədə fikir irəli sürülür. (46, 4) M.P.Vaqif yaradıcılığı fərdi intim hissələrin ifadəsi baxımından Məxdumqulu yaradıcılığından fərqlənir. Məxdumquluda gözəlliyin tərənnümü özünəməxsus xüsusiyyətlər daşıyır.

Şairin cəmiyyətə, türkmən xalqının tarixində baş verən proseslərə münasibəti isə sevgi şeirləri ilə müqayisədə daha konkretir, gerçək fakt və hadisələrdən qaynaqlanır. Diqqətlə fikir versək, görürük ki, cəmiyyətə bu cür gerçəkçilik mövqeyindən yanaşma şairin yaratdığı sözün poetik biçiminə, bədii inikas metoduna da öz təsirini göstərmişdir. Bu mənada, Məxdumqulunun ictimai məzmunlu şeirlərinin realizmi daşdığı məzmun və poetik səviyyə cəhətdən Azərbaycan yazılı ədəbiyyatında M.P.Vaqifin realizmi ilə daha yaxından səsleşir. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında M.P.Vaqif ilə Məxdumqulu yaxınlığının tipoloji mahiyyətini prof. P.Xəlilov realizmin tipoloji səviyyəsi ilə əlaqələndirərək, filoloji baxımdan sərrast və dəqiq bir yanaşma müəyyənləşdirmişdir: «Müxtəlif xalqların ədəbiyyatında eynilik olmur, lakin oxşarlıq olur. Vaqiflə Məxdumqulu da oxşar müasirlərdir. XVIII əsrin tipoloji ədəbi hadisələri, ədəbi inkişafın meyilləri baxımından türkmən və Azərbaycan ədəbiyyatı üçün Vaqiflə Məxdumqulu müqayisəyə geniş meydan verir. Hər iki şair ədəbiyyatda ilkin realist kimi məşhurdur». (33).

Bir daha vurğulamağa ehtiyac görürük ki, klassik divan ədəbiyyatı türk xalqları arasında yalnız oxumuş, ciddi savad sahibi olan təbəqə səviyyəsində dil və düşüncə birliyini təmin edirdi. XVIII əsrdən başlayaraq yazılı ədəbiyyat xalq kütlələrinə istiqamətlənir ki, türkmən ədəbiyyatında bu prosesi

yaradan və hərəkətə gətirən Məxdumqulu idi. Məxdumqulu külliyyatını xalqının başa düşdüyü sadə, aydın, canlı bir dildə yaratmışdır. Özbəklər onun şeirlərini oxuyanda onların öz doğma dillərinə yaxın olduğunu, türklər türk dilinə, qaraqalpaqlar qaraqalpaq dilinə, qazaxlar qazax dilinə, azərbaycanlılar da öz dillərinə yaxın olduğunu hiss edirlər. Çünki Fəraqi şeirlərinin dili türk, özbək, qazax, Azərbaycan dillərinin yeniləşmə mərhələsi üçün başlıca amil olan «xəlqiləşmə», xalq dilinə və bədii təfəkkürünə dönüş əsasında formalaşmışdır. Burada aparıcı keyfiyyət bədii yaradıcılığın fokus nöqtəsini klassik divan ənənələrindən, «kitab üslubundan» xalq yaradıcılığı təmayüllərinə çevirmək idi. Odur ki, Məxdumqulunun yazıb-yaratdığı bədii dil öz doğruluğu, ürəyəyatımlılığı ilə qohum xalqların ədəbiyyatları arasında etibarlı körpü salır.

Yəni XVIII əsrdə klassik divan ədəbiyyatında “seçilmiş insanların» təfəkkür və mənəvi tələbat səviyyəsini nəzərə alan, eyni zamanda, etnik və coğrafi ünvanından asılı olmayaraq «müştərəklik» kəsb edən mürəkkəblik öz yerini bədii-estetik keyfiyyətlərə buraxır ki, bu keyfiyyətlər xalqın düşüncəsini və həyat tərzini daha aydın ifadə edir. Oğuz türklərinin varisləri olan türk, Azərbaycan və türkmən ədəbiyyatlarının milliləşmə prosesinin başlanğıc mərhələsində estetik hadisə olaraq «ilkil realizm» kimi özünü göstərən düşüncə sistemi tarixin sonrakı mərhələlərində ədəbi dillərin ayrılmasına, öz «sərhədlərinə» çəkilib, sərbəst şəkildə inkişaf və təkamül yoluna düşməsinə təkan verir.

Mənsub olduğu xalqın həyat və məişət tərzini, insanların gündəlik qayğılarını, arzu və istəklərini dərindən duymaq, onu özününkü hesab etmək Məxdumqulu ilə həməsr şair

M.P.Vaqifin də taleyinə yazılmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində realizmin banisi, həyatın gerçəkliklərini poeziyanın birbaşa tərənnümü, təsvir obyektinə çevirən Molla Pənah Vaqif böyük söz sənətkarıdır. O, xalq ədəbiyyatının zəngin tarixi təcrübəsinə əsaslanaraq Azərbaycan yazılı ədəbiyyatına həm məzmun, həm də formaca demokratiklik, xəlqilik gətirmişdir. M.P.Vaqifin demokratizmi insanın mənəvi sərbəstliyini, daxilən azadlığını ifadə edir. Burada xalqın tarixinin – xanlıqlar dövrünün ab-havasını da hiss etmək çətin deyil. O, elə bir məktəb yaratdı ki, ondan sonra Azərbaycan ədəbiyyatı, xüsusilə poeziya həmin məktəbin ənənələri əsasında inkişaf etdi. Azərbaycan ədəbiyyatında sonrakı təkamül prosesində M.P.Vaqif yaradıcılığının yeri bir başlanğıc və dayaq nöqtəsi kimi müəyyənləşdirilib ki, bu ideya, bizcə, elmi baxımdan tam əsaslıdır.

Zaman baxımından M.P.Vaqif də, Məxdumqulu da eyni dövrün ustad sənətkarları olublar. Hər biri öz dilini və ədəbiyyatını yüksəklərə qaldırmış, qoşma, gəraylı, qəzəl, qəsidə, müxəmməs və mustəzadları ilə şeir xəzinəsini zənginləşdirmişlər. Bu, danılmaz faktdır ki, Məxdumqulu yaradıcılığı ilə yeni bir dövrə qədəm qoyan türkmən ədəbiyyatında da realizm təşəkkül tapıb, keyfiyyətə daha da dərinləşir, türkmən poeziyası yeni keyfiyyətlər qazanır. M.P.Vaqif yaradıcılığı isə Azərbaycan ədəbiyyatında yeni bir dövrün açılması üçün bünövrə təşkil edir. M.P.Vaqifin yaratdığı bünövrə üzərində yüksələn Azərbaycan ədəbiyyatında bir qədər sonra baş verən proseslər inqilabi dəyişmələrə yol açır, xüsusilə Mirzə Fətəli Axundzadənin ədəbiyyat tarixi səhnəsinə gəlişi ilə yalnız Azərbaycan ədəbiyyatı üçün deyil,

bütün türk və müsəlman dünyası üçün böyük inqilabi hadisə baş verir...

M.P.Vaqif də, Məxdumqulu da şeirin dilini elə bir səviyyəyə qaldırmışlar ki, həmin səviyyə hər iki şairin doğma ana dillərinin yeni keyfiyyət mərhələsinə yüksəlməsinə – milli ədəbi dil səviyyəsi qazanmasına imkan yaratmışdır. Onların təmsalında şeirin dili millətin dilinin əsaslarını müəyyənləşdirmişdir.

Hər iki şair öz zəmanəsində olmazın haqsızlıqlar, ədalətsizliklər görmüş, işkəncə, əzab çəkmişlər (Məxdumqulu bütün ömrü boyu, M.P.Vaqif ömrünün sonlarında). M.Vaqif XVIII əsr Azərbaycan reallığından yazırdı:

Mən cahan mülkündə, mütləq, doğru halət görmədim,

Hər nə gördüm, ayrı gördüm, özgə babət görmədim.

(87, 185)

Gənliyində bu dünyanın əzabını da «toy-bayram» hesab edən, güclü həyat sevgisinə, nikbin fəlsəfi-ictimai dünyagörüşünə malik sənətkar ahıllaşdıqca dünyanın toy-bayramlı günlərinin sovuşduğunu dərk edir. Dostların vəfasızlığını, deyilən sözlərin şər-böhtan olduğunu, maddiyyatın mənəviyyatı üstələdiyini, «nəfsi-əmmarə»nin həddini aşdığını, ümumiyyətlə, «cahan mülkü»nün ahənginin pozulduğunu görüb Allaha sığınır, uca yaradandan «lütf-inayət» - kömək istəyir. Dünya malına aludə olmuş insanların həya, namus, ar bilmədiklərini, din-imanın əldən getdiyini gören şair zəmanəsini, mühitini kəskin şəkildə ittiham edir.

Həyatının, yaradıcılığının son illərində M.P.Vaqifin dünyanın gərdişinə, «cahan mülkünün» ədalətsizliyinə bu cür üsyan etməsinin bir səbəbi şəxsi motivlər, şairin fərdi həyatı,

düşdüyü çətin vəziyyət, ikinci (və əsası) səbəbi isə Qarabağ xanlığında, ümumiyyətlə Azərbaycanda yaranmış ağır ictimai-siyasi, mənəvi şərait idi. Mütəfəkkir şair mövcud problemləri aradan qaldırmağın yolunu görüb, təsəvvürünə belə gətirə bilmədiyinə görə dünyadan əl üzüb tanrının inayətinə sığınır.

Şair burada yalnız başına gələn bir hadisədən bəhs etmir, şahidi olduğu onlarla, yüzlərlə hadisələri ümumiləşdirərək dünya və zəmanə haqqında öz mövqeyini bildirir.

Eyni əsrin dərd-bəlasından, zəmanənin və mühitin acı reallığından Məxdumqulu da dad edirdi. «Fələyin birəhmliyi», «dünyanın yalançılığı» Məxdumqulu yaradıcılığının başlıca leytmotivlərindən birini təşkil edirdi. Məxdumqulu poeziyasında ictimai kədərəin iki mənbəyi vardı: birinci, türkmən xalqının ardı-arası kəsilməyən xarici basqınlara məruz qalması, yurdların viran edilməsi; ikincisi, xalq arasında ağır birliyin olmaması, ictimai təbəqələr arasında təzadların gündən-günə dərinləşməsi.

Məxdumqulu poeziyası ilə M.P.Vaqif poeziyasının müqayisəsindən, onların milli ədəbiyyat tarixində oynadıqları rolun tarixi mahiyyətindən danışarkən, hər iki şairin mənsub olduqları milli ədəbiyyatlara gətirdikləri sənətkarlıq məsələləri də diqqətdən kənar qalmamalıdır. XVIII əsr türkmən və Azərbaycan poeziyasını janr xüsusiyyətlərinə görə tutuşdurub müqayisə edəndə daha bir cəhətin qabarıq nəzərə çarpdığının şahidi oluruq. Bu şeirləri ən çox qoşma janrında yazdıqları şeirlər qoşalaşdırır. Hər ikisinin qoşma janrında yazdığı şeirlər onların yaradıcılığında misilsiz poetik məziyyətləri ilə seçilir. Aşıq yaradıcılığı üslubu hər iki şairə doğmadır, ondan məharətlə bəhrələnir və lazımınca istifadə edirlər.

Hər iki şair öz yaradıcılığında aşiq ədəbiyyatında daha çox rast gəlinən deyişməyə (və ya müşairəyə – şeirləşməyə) yer ayırır. M.P.Vaqif zəmanəsinin tanınmış siması Vidadi ilə, Məxdumqulu adlı-sanlı şair Durdı ilə şeirləşmişdir. Bu cür şeirlər türkmən və Azərbaycan milli ədəbiyyatlarına fikir və düşüncə müxtəlifliyi gətirir, fərqli baxışları bir araya cəm edərək ədəbiyyatda müxtəliflik, rəngarənglik yaradır.

Məxdumqulu məhəbbət mövzusunda yazdığı şeirlərdə eşqinin böyüklüyünü, sevginin iztirablarını təsvir edir və «eşqin girdabında mənim kimi odlanan varmı?» (150, 426) - deyərək insanlara müraciət edir. Öz nakam məhəbbətini unuda bilməyən şair belə bir nəticəyə gəlir ki, nə qədər dərd-sərimi danışsam da, ürəyimdəkiləri açıb-töksəm də, nakam eşqin yangısı sönən deyil.

Məxdumqulu bu mövzuda yazdığı şeirlərində gözəlliyə laqeyd olmadığını, gözəllikdən oyanan incə hissələrini də ifadə edir. Ancaq onun məhəbbət lirikası öz məzmunu etibarilə M.P.Vaqif qoşmalarından ciddi şəkildə fərqlənir. Məxdumqulu gözəlliyə münasibətindən danışarkən öz üzərinə götürdüyü «haqq aşıqlığı» etik çərçivələrinə ehtiyatla yanşır, onun məhəbbət şeirlərində zəmanədən şikayət, zəmanə ilə döyüşə çıxmaq əhval-ruhiyyəsi üstünlük təşkil edir. M.P.Vaqif üçüncü məhəbbət mövzusunun bütün ehkamları sındırması daha səciyyəvidir. Vaqifin lirik qəhrəmanı daxilən azad bir insandır, sevgi onun üçün bu dünyanın «toy-bayramıdır».

M.P.Vaqifdə sevginin adları və ünvanları müxtəlifdir, şairin lirik qəhrəmanı məhəbbətdən «kam almağı», «vüsala çatmağı» ilə qürurlanır, fərqlənir. Məxdumqulunun isə nakam məhəbbət şeirlərinin, demək olar ki, hamısı bir ünvanlana yönəldilib: Mənqliyə. Məxdumqulunun yaradıcılığında ayrılıq

və həsrət şairliyin təyinatından, şairin poeziyasının fəlsəfi təməlindən irəli gəlir: haqq aşğının sevgisi ilahi mahiyyət daşıyır, onun vəzifəsi isə ayrı düşdüyü sevgilisinə qovuşmağa üçün dünya ilə savaşa çıxmaqdır. Məxdumqulunun təmsalında da hər zaman sevgililər arasında uçurulmaz hasar olan amansız adət-ənənələr şairə sevgilisinə qovuşmağa imkan verməmişdir. Mənqlinin zorla başqasına ərə verilməsi Fəraqiyə çox ağır təsir etmişdi. Ona yazdığı şeirlərində şairin ayrılıqdan doğan kədəri şeirin məzmununda aparıcı leytmotiv təşkil edir. Məxdumqulunun bu notda köklənən şeirlərini izlədikcə aydın olur ki, o, ömrünün sonunadək nakam eşqini unutmamış, öz ürəyində qövr eləyən yaraları dönə-dönə izhar etmiş, bu zərif hissələrini kağıza köçürmüşdür. M.P.Vaqif lirikasında isə vüsəl nıkbınliyi, gözəlliyin zahiri, bəzən də naturalistcəsinə verilmiş təfərrüatları daha qabarıqdır və şair bu gözəlliyin yaratdığı duyğunu çox böyük ustalıqla ifadə edərək oxucuya da sirayət etdirməyi bacarır, Vaqif trənnüm etdiyi gözəlliyi oxucu ilə bölüşür, bu gözəlliyin ona məxsus olması ilə qürur duyur.

Məxdumqulu ictimai mövqeyinə görə xalqı təmsil edirdi. Uzun illər vətəmindən didərgin düşmüş şair Xivə xanlarının, İrən hökmdarının zülmünə boyun əyən xalqın halına acıyırdı, güllü-çiçəkli diyarını qana boyayan zalımlara nifrət yağıdırırdı. M.P.Vaqif birbaşa sarayı təmsil edirdi, Qarabağ xanının vəziri idi. Buna baxmayaraq o da ədalətsizliklərə, xalqın mövqeyinə xidmət etməyənlərə nifrət yağıdırırdı. M.Fəraqi də milliyyətçə türkmən olan taxt-tac sahiblərinin öz həmvətənlərinə zülm etməsinə, Azərbaycan təbiri ilə deyilsə, «sapı millətin özündən olan baltalara» nifrət edirdi. M.Fəraqinin tarixin ittihamına çəkdiyi şəxsiyyətlərdən biri də «Fetdax» deyə müraciət etdiyi və əslən türk olan İrən

şahı Nadir şah Əfşar olmuşdur (Bu barədə bax: 16, 148). Günahsız insanların ərsə ucalan naləsi şairi həyəcanlandırır, «şəhid olanların fəryadı yerdə qalmayacaq», - deyərək üsyan edirdi:

*Sen türkmənin ilin, qülün soldurdın,
Qanlar döküp, qözel yurdum doldurdın,
Şexit bolanların serin qaldırdın,*

Unudar sen taqtı-kəni sən, Fetdah! (150, 212)

Məxdumqulunun ictimai baxışlarında maraqlı bir cəhət də odur ki, o, xalqın intiqam hissinə böyük əhəmiyyət verirdi, vəzifənin, şöhrətin, mənəbin, taxt-tacın gəldi-gedər olduğunu göstərir, xalqınsa əbədi oldığına inanırdı.

Məxdumqulunun bu qoşması ilə M.P.Vaqifin «Bax» qəzəli arasında bəzi səsləşən məqamlar özünü göstərir. Hər ikisi ictimai məzmunu malik olan bu şeirlərdə baş vermiş hadisələrdən ibrət almağa bir çağırış var: «İbrət et ağa Məhəmməd xandan, ey kəmtər gəda, Ta həyatın var ikən nə şahə, nə xunxarə bax!» (87, 156)

«...Dünya nemətlərini qiymətləndirib ağıl və idrakla yaşamağı, nəcib işlər görməyi, pisləkdən qaçmağı, elcanlı olmağı, dostluğu uca tutmağı, mərdlik və mətinlik göstərməyi, fədakar olmağı təbliğ etmişlər; qadına, gözələ humanist münasibət bəsləmişlər. Lakin bu nikbinlik mühitə, şəraitə, hər kəsin həyat məişətinə görə nisbi olmuşdur. El ilə gələn bəlanı toy-bayram saysalar da, elin müsibətini görəndə fəryad etməyi də bacarmışlar» (33). Əlbəttə ki, həm Məxdumqulu, həm də Vaqif yaradıcılığında oxşar məqamlar, səsləşən cəhətlər çoxdur. Bu, onların yaradıcılıqlarında olduğu kimi, mühitlərində, talelərində də müəyyən mənada özünü göstərir.

Məxdumqulu poeziyası ilə M.P.Vaqif lirikası yalnız ifadə etdikləri fikrə, daşdıqları ictimai məzmununa görə deyil, öz ruhuna görə bir-birini tamamlayır. Onların şeirlərində zərif duyğular, sadə insanın hiss edə biləcəyi məhəbbət aləmi, onların dünyagörüşü incə cizgilərlə əks olunur. M.P.Vaqifin qoşmaları, gözəlləmələri, qəzəlləri Azərbaycan məclislərinin yaraşığı olduğu kimi, Məxdumqulunun şeirləri də türkmən toy-düyünlərinin bəzəyi, türkmən baxşılarının dilinin əzbəridir. Bu şairlərin hər ikisinin özlərindən sonra yaşayan şair taleləri bir-birinə çox bənzəyir.

Məxdumqulunun yaradıcılığında bəzi elə məqamlar da var ki, Vidadi yaradıcılığı ilə daha çox uyğunluq təşkil edir. Prof. A.Dadaşzadənin qeyd etdiyi kimi, hər iki şairin şəxsi həyatı da müəyyən dərəcədə bir-birinə bənzəyir. Məxdumqulu əvvəlcə sevgilisini itirmişdir, başqası ilə evləndikdən sonra kiçik yaşlarında olan oğlanlarını itirmişdir, qardaşları isə İran əsirliyində min əzab-əziyyət, işgəncə görüblər. Şairin bu hadisələrdən və başına gələn digər bəlalardan doğan acı kədəri yaradıcılığının mərkəzi xətlərindən biridir. Qardaşı Abdullanın əsirlikdə olması münasibətilə yazdığı şeiri isə bir ağı, mərsiyə kimi dəyərləndirmək olar:

Üstümizə xijran odı sepildi,

Kuvvatım qidipdir, dızım epildi,

Qan yıqlap, atamın bili büküldi,

Kayda vatan tutdun, qardaş Abdilla! (150,

252)

Bu şeirdə Vidadinin öz oğlunun ölümünə qəzəl formasında yazdığı mərsiyəyə müəyyən qədər oxşarlıq var. Vidadi ilə Məxdumqulu arasındakı yaxınlıq bu iki şairin insani keyfiyyətlərə, etik meyarlara münasibətlərində daha aydın

görünür. M.V.Vidadi yaradıcılığı didaktik məzmununa görə Məxdumqulu yaradıcılığı ilə səsləşir:

*Mərdlər ilə gəz ki, vəfadar olur,
Nakəslərə yoldaş olan xar olur,
Namərd odur: yaxşı gündə yar olur,
Yaman gündə baxmaz, ötər yan ilə.* (88,

91)

Bu cür tərbiyəvi-didaktik motivlər Məxdumqulu Fəraqi yaradıcılığında da özünəməxsus yer tutur. «Yüz namərd yerini tutmaz bir mərdin» - deyən şairin qənaətinə görə, mənəm-mənəm deyənlərin, əmin-amanlıq çağında ev içində özünə sığmayanların kimliyini döyüş meydanı ortaya qoya bilər, insanın xisləti ər meydanında – döyüş vaxtı aşkara çıxır:

*Öy içinde hyra döner,
Muhannes bir nere döner,
Tilki, şagal şire döner
Söweş gurulmagan yırde.* (150, 352)

M.V.Vidadinin və Məxdumqulunun yaradıcılığını ortaq etik görüşlər birləşdirir. Onların düşüncəsinə görə, insan sir saxlamağı bacarmalıdır. Bu, həm insanın özünü xəyanətdən, hiylədən qorumağı üçün vacibdir, həm də fərdi davranış və əxlaq normaları baxımından zəruridir. Zərurət olmadan danışmaq insanı zülmə düşür edə bilər. Bu, türkmən və Azərbaycan xalqlarının etik qənaətlərindən gəlirdi. Vidadi yazırdı: *Dila, laf etmə mütləqdən // Düşərsən zülmə nahəqdən.* (88, 38)

Məxdumqulu isə oxşar fikri bir qədər də sadə dillə belə ifadə edirdi: *Magtymguly, diliñ sakla, // Habar soralmagan yırde!* (150, 352)

Məxdumqulunun yaradıcılığında bədbinlik və zəmanədən şikayət notları xalqın fəlsəfi qənaətləri ilə əsaslandırılır. Məxdumqulu da Vidadi kimi dünyanın fani olduğunu yazır. Yəni dünya heç kim üçün əbədi deyil, dünyaya gələn dünyadan gedir. Ona görə də fani dünyanın dərslərindən ibrət götürmək lazımdır ki, ömür hədəf getməsin. Dünyada hər şey müvəqqəti, gəl-di-gedər olduğu üçün dünyanın malı, mülkü, sərvəti, hakimiyyət ehtirasları insanı öz əsarətinə salmamalıdır...

Aqıl, pikir et xer qaçan

Yüz qonan bar, yüz qöçen,

Taqbi asimantan uçan

Süleyman oldu qitdi. (150, 572).

Azərbaycan aşığı ədəbiyyatında «gələn qonar, qonan uçar» (Xəstə Qasım) kimi qarşılığı olan bu şeir parçası ilə Vidadinin «Gəl çəkmə cahən qeydini sən, can belə qalmaz» misrası ilə başlayan müxəmməsi arasında da paralellik görmək mümkündür: *Çün baqi deyil mülki – Süleymanə inanma, // Gər aqıl isən, gər dişi-dövrənə inanma. (88, 59)*

«Məxdumqulunu M.V.Vidadiyə oxşadan mövzular, motivlər az deyil. Dünyəvi fikirlər, hisslər təbliğ edən Məxdumqulu sufi görüşlərindən də uzaq olmamışdır, övliyalara pərəstiş etmişdir, peyğəmbərləri, imamları müqəddəs tutmuş və övliyalar aləminə düşüb əbədi paklıq xülyasına inanmışdır» (30).

Vətənin gözəllikləri, türkmən yurdunun bənzərsizlikləri, türkmən övladlarının şücaəti barədə ruh yüksəkliyi ilə yazılmış misralarda Vaqifin nikbinliyi, dünya haqqında düşüncələrdə Vidadinin hüznü ilə ahəng təşkil edən Məxdumqulu poeziyasında nikbinliklə kədər üzvi vəhdəti var. Məxdumqulu nə qədər bədbinləşsə də, inamını, ümidini itirmir,

bir gün türkmən xalqının azadlığa qovuşacağına və firavan həyat yaşayacağına inanır:

*Maqtımquli, bu kıyamət
Qoydı başıma çox apat,
Türkmən ilim, ey adamzat!
Azat il, qüzer qözlər men. (150, 235)
Məxdumqulu, bu qiyamət,
Başıma çox bəla gətirdi.
Mənim elim türkməndir, ey insan oğlu!
Azad el, azad güzəran gözlər məni. (Sətri*

çevirmə)

XVIII əsrdə şairlər arasında öz yaradıcılıq istedadını, arifliyini bildirmək üçün üstüörtülü fikirləri, ifadələri, mürəkkəb mənaları bağlama adlandırılan şeirlərdə irəli sürmək bir növ adət şəkili almışdı. Bu bağlamalarda şairlər əsasən dünya və yaradılış, dini anlayışların necə dərk olunması, ayrı-ayrı tarixi şəxsiyyətlər, mifik obrazlar, Qurani-Kərimdən gələn müəyyən kəlmələr və s. barədə sınaq səciyyəli suallar qoyurdular. Digər şairlər isə, öz növbəsində, belə fikirləri, müəmmaları açmalı idilər. Məxdumqulunun «Kaydadıqı bilinmez» şeiri Azərbaycan və türkmən ədəbiyyatlarında geniş yer tutan bu cür bağlamalara səciyyəvi misal sayıla bilər:

Arif bolsan, senden	Arifsənsə, səndən xəbər alım,
xabar alayın,	Hansı məkandır, harada olduğu
Ne mekandır,	bilinməz?
kaydadıqı bilinmez?	Soruşum, xəbər ver, o xəzinəni ki,
Xabar ber sorayın	Kasıdamı, varlıdadımı bilinməz.
qenji-xazına	(Sətri çevirmə)
Pakırdamı, baydadıqı	

bilinmez.

(150, 624)

Məxdumqulunun bu və bir neçə digər bağlamalarındakı fikirləri izah etmək, sözlərin mənalarını açmaq adi oxucu üçün çox çətinidir. Belə çətin bağlamalara Azərbaycan aşığı ədəbiyyatının bir çox nümayəndələrinin yaradıcılığında rast gəlirik. Aşığı Ələsgər bağlamaların və ya qıfılbəndlərin ən mükəmməllərini yaratmışdır. Həmin qıfılbəndlər öz məqsədinə və məzmununa görə Məxdumqulunun bağlamaları ilə yaxından səsləşir. Bu əsərləri müqayisə edəndə, sanki onlar üzübüz deyismə şəklində yazılıb:

«Bizdən salam olsun arif olana,

Haqq nə gündə xəlq eylədi dünyanı?

Yer ilə göy nə saatda bəhs etdi?

Yer nə üstə bəndə saldı asmanı?» (5, 164)

Məxdumqulu ilə Aşığı Ələsgərin yaradıcılığında uyğunluq yalnız bağlamalarla bitmir. Aşığı Ələsgər sırf xalqın içində yetişmiş, peşəkar aşığıdan – dövrün görkəmli sənətkarı Aşığı Alıdan dərs almışdı. Məxdumqulunun təhsili isə onu divan ədəbiyyatına, Şerq bədii fikrinin klassik qaynaqlarına bağlayırdı. Buna baxmayaraq Aşığı Ələscərlə Məxdumqulu yaradıcılığı arasında güclü bir tipoloji bağlılıq özünü göstərməkdədir. Hər iki şair əxlaqi-tərbiyəvi fikirlər təbliğ edən şeirlərində mərdliklə bərabər, igidlik, qəhrəmanlıq, dostluq, mehribanlıq kimi sifətləri tərifləyir.

Ələsgər yaradıcılığında yüksək məhəbbətlə tərənnüm olunun ən yaxşı insani sifət mərdlikdir. Aşığa görə, bu sifət daxili gözəlliyin, insanlığın əsas göstəricisidir. Namus, qeyrət, əliaçıqlıq, xeyirxahlıq, düzlük, doğruluq, səxavətli olmaq

mərdliyin əlamətidir. Namərddə isə bu keyfiyyətlər yoxdur. Onda qeyrət və namus, vəfa və sədaqət, ilqar və düz söz görmək mümkün deyil. Elə buna görə aşığın şeirlərində namərd adamlar ehtirasla pislənir, onlara qarşı açıq nifrət hissləri təlqin edilir. Mərdlər isə təriflənir, öyülür:

*Bu dünyanı mən təcrübə eylədim,
Namərd körpü salsa, onda ad olmaz.
Bir mərdinən ağı yesən şirindi,
Yüz namərdnən şəkər yesən dad olmaz (5,*

70)

Onun əxlaqi-tərbiyəvi fikirlər təbliğ edən şeirlərində mərdliklə bərabər, igidlik, qəhrəmanlıq, dostluq, mehribanlıq kimi sifətlər də təriflənir. O, igidlikdən mücərrəd yox, konkret anlayış kimi söhbət açır və igid adamı səciyyələndirərkən onun başlıca əlamətlərini, əsas xüsusiyyətlərini də qeyd edir:

*İgid odur, namusunu atmasın,
Dost ölincə dosta yalan satmasın,
Bir baş ki ilqara qurban getməsin,
Onu bir qarpıza dəyişmək olar. (5, 39)*

Həm Fəraqinin, həm də Aşıq Ələsgərin yaradıcılığında mövcud cəmiyyəti tənqid edən, zülmü və istismarı pisləyən şeirlər var. Bu şeirlərin ideya-məzmununu yaxşı ilə pisi bir-birindən ayırmayan cəmiyyətdən narazılıq, zülmə və əsarətə, faqır-füqəranın incidilməsinə qarşı etiraz təşkil edir.

Məxdumqulu kimi Aşıq Ələsgər də bu dünyadan, dövrandan narazıdır:

*Ay həzarat, gəlin sizə söyləyim,
Bu dünyanın xəyanatı çıxıbdı.
İnsaflar azalıb, mürvət gödəlib,
Qazıların mazarratı çıxıbdı. (5, 202)*

Həm Aşıq Ələsgər, həm də Məxdumqulunun ictimai məzmunlu şeirlərində vəfasız, namərd adamların daxili-mənəvi eybəcərliyi, cəmiyyətdə yaratdığı mənfi nümunə və s. ustalıqla şərh edilir.

Məxdumqulu ilə Aşıq Ələscətir yaradıcılığını tipoloji baxımdan tutuşdurarkən bir səciyyəvi cəhət diqqətdən yayınmır ki, hər iki şairin yaradıcılığında paralellik həm məzmun, həm də forma, fikrin təqdimatı baxımından bir-birini daha nəzərəçarpan şəkildə tamamlayır. Bunun əsas səbəbini isə, əvvəldə dediyimiz kimi, Məxdumqulu yaradıcılığının tipoloji baxımdan Azərbaycan aşıq sənəti ilə yaxınlığında, eyni tarixi yolu keçməsinə axtarmaq daha doğru olardı. Yəni Məxdumqulu yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatının Vaqifə qədər folklor səviyyəsində baş verən prosesləri ilə həm genetik yaddaşın davamı kimi birbaşa, həm də tipoloji baxımdan uyğunluq təşkil edir.

Məxdumqulu yaradıcılığı metod, sənətin cəmiyyətə yanaşması baxımından «universal» səciyyə daşıyır. Bu «universallıq» onu bəzən klassik ədəbiyyat ənənələri, eləcə də folklor və aşıq şeiri ilə bağladığı kimi, bəzi məqamlarda da Azərbaycan yazılı ədəbiyyatında gedən ideya-məzmun dəyişmələri ilə yaxınlaşdırır. Məsələn, Məxdumqulu yaradıcılığı ilə XIX əsrin böyük Azərbaycan şairi Zakir yaradıcılığı arasında müqayisə aparmaq mümkündür.

Qasım bəy Zakir XIX Azərbaycan ədəbiyyatının ən qüdrətli nümayəndələrindən biridir. Ədəbiyyat tariximizdə o, incə ruhlu lirik şair, dövrünün ictimai eyiblərini tənqid və ifşa edən satirik, nəhayət, yüksək əxlaqi-tərbiyəvi fikirlər aşılaman mənzum hekayələr və təmsillər müəllifi kimi tanınmışdır. Zakir yaradıcılığı M.P.Vaqifin başladığı yolu irəli aparmaq

baxımından Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Heç də təsadüfi deyil ki, tədqiqatımızın Məxdumqulunun türkmən ədəbiyyatındakı davamçılara həsr olunmuş fəslində biz Q.Zakirin adını da xatırlamışıq.

Məxdumqulu yaradıcılığındakı metod «universallığı» Zakir yaradıcılığında da bir qədər başqa şəkildə təzahür etməkdədir. Bildiyimiz kimi, Zakir poeziyası üç müxtəlif bədii inikas formasının – lirik, satirik və epik üslubların qovşağ nöqtəsidir. O, həm orijinal lirik şeirlər, həm kəskin satiralar, həm də geniş əhvalat və hadisələri əks etdirən epik əsərlər ustasıdır.

Gözəlin mənəvi keyfiyyətlərindən bəhs edərkən Zakir onun qeyrət və namusla yaşamasını, əhdinə vəfalı və sadıq qalmasını, habelə daxili nəcibliyini və zənginliyini mühüm bir əxlaqi şərt kimi irəli sürür. Onun fikrincə, qadın namünasib yerə gedib-gəlməli deyil, özünün ləyaqət və şərəfini qormalıdır:

*Yadlar ilə danışmaya, gülməyə,
Hər sözü şəninə layiq bilməyə.
Namünasib yerə gedib-gəlməyə,
Namusu, qeyrəti, arı gərəkdir. (91, 43)*

Məxdumqulu da gözəllikdən bəhs edərkən yalnız zahiri əlamətlərlə kifayətlənmir. O, eyni zamanda qadını yaxın bir yoldaş, sirdaş görmək istəyir:

*Gözel bardyr, ak kagyz dek bilegi,
Jan içinde bile bolar yüregi,
Şeyle güzel mert yigidiñ geregi,
Ne hajat istese, beresiñ geler. (150, 234)*

Qasım bəy Zakirin Azərbaycan ədəbiyyatındakı mövqeyini səciyyələndirən başlıca keyfiyyətlərdən biri də, heç

şübhəsiz, lirik şeirlərində ictimai məzmunun daha qabarıq nəzərə çarpmasıdır. Onun «Dost yolunda cəfa çəkdim, can üzdüm», «Gözüm yolda qaldı, könül intizar», «Dost yolu bağlandı, ümid kəsildi», «Qələtdir qocaya növcavan seçmək» misraları ilə başlanan qoşmalarında, bəzi qəzəl və müxəmməslərində zəmanədən şikayət, haqsızlığa etiraz motivləri, mənəvi-əxlaqi naqisliklərin tənqidi güclüdür. Hər iki şairin yaradıcılığında ictimai mündəricə, cəmiyyətdə baş verən hadisələrə müdaxilə meyli daha aparıcıdır. Zakirin «Eylər» rədifli müxəmməsi həm Məxdumqulunun «Reyqan eyledi» şeiri, həm də Vaqifin «Görmədim» müxəmməsi ilə səsleşir:

Açıb ibrət gözü ilə bir nəzər qılsam bu dövrənə,
 Hücumi-məsiyyət rəknə salıbdır, mülki-imanə,
 Olub şeytanə tabe, baxmaz insan hurü qılmanə,
 Pərilər taət eylər sidq ilə quli-biyabanə,
 Görən fərzanəvü aqil necə səbrü qərar eylər?! (91,

217)

Bu şeirin lirik qəhrəmanının kədərinin əsas səbəbi mövcud həyatda, ictimai mühitdə olan ziddiyyətlərdir. Həyatda heç kəs və heç nə öz yerində deyil. Dünya tamam etibarsızlaşmış. O, naqisləri qoynuna çəkərək himayə edir, namuslu adamları isə alçaldıb xar edir. İnsanlar haqdan, ədalətdən uzaqlaşmış şeytana uyublar. Hər yerdə şərin, eybəcərliyin xeyir və gözəllik üzərində təntənəsi görünür.

Şairi həyəcanlandıran, qəlbini coşduran bir də cəmiyyətdə baş verən əxlaqi dəyişmələrdir. Şair belə düşünür ki, insanlar mənəvi cəhətdən pozulmuşlar. Xain ürəkləri onları xeyir işlərdən uzaqlaşdıraraq bəd əməllərə yönəltdir. Adamlar

yalan danışır, bir-birlərinə böhtan atırlar. Cəmiyyətdə yaxşı ilə pis bir-birindən seçilmir; bilikli, bacarıqlı adamlar işdən götürülür, biliksizlər isə başçı təyin olunurlar. Daha pisi budur ki, nadanlar əllərinə pul toplayıb, həmin pulun köməyi ilə ixtiyar sahibi olurlar. Cəmiyyət, insanlar şər qüvvələrin, Əhrimən qoşununun ayaqları altında qalıb məhv olur, şahbazları, şahinləri qarğa ilə dolaşalar ovlayırlar. Eyni səbəb Məxdumqulunun da qəhrəmanına əzab çəkdirir:

Qayqı-qamda eziz ömrüm soldurup.

Şum pelek azabım reyqan eyledi;

Yazan kitablarını sile aldırıp,

Qözlerim yızında qıryan eyledi. (150, 101)

Q.Zakirin Azərbaycan ədəbiyyatında ayrıca yeri olan ictimai məzmunlu şeirlərindən biri də «Durnalar» rədifli qoşmasıdır. Bu şeirini o, Bakıda sürgündə olarkən yazmışdır. Qoşmanın əsas məğzi qürbət sıxıntısının, vətən həsrətinin yanıqlı, təsirli təsvirindən ibarətdir.

Bədii obraz kimi «Durnalar» türk xalqlarının poetik düşüncəsində, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatında tez-tez təsadüf olunan obrazdır. Bu obraz yurd ayrılığını, vətəndən gen düşməyin yaratdığı kövrəkliyi, qüssəni ifadə edir. Ayrı-ayrı vaxtlarda və müxtəlif sənətkarlar tərəfindən yazılmasına baxmayaraq, durnalara müraciətlə yazılan əsərlərin əksəriyyətinin mərkəzində eyni bir ictimai motiv dayanır: vətən intizarı. (Bunun ənənəsi bizcə, «Koroğlu» dastanından gəlir: *Göydə gedən beş durnalar, // Bizim ellər yerindəmi?*)

Qasım bəy Zakirin «Durnalar» şeirində Aşıqin qürbət sıxıntısı, canan həsrəti də xüsusi bədii vurğu ilə qeyd olunur. Gecə-gündüz canan eşqi ilə ağlayan lirik qəhrəman ayrılıqdan və qərbləkdən xəstə hala düşmüşdür. O, durnaların simasında

özünə munis, həmdəm, həmdərd görür, buna görə də durnalara deyir ki, ondan uzaqlaşmasınlar. Şeirir sonunda isə lirik qəhrəmanın keçirdiyi hisslərin ən kəskin, yandırıcı məqamları təsvir olunur. Durnaların getdikcə uzaqlaşdığını görən, lakin onlardan vətəni və sevgilisi barədə heç bir xəbər ala bilməyən Aşiq daha çox darıxır, izzətə çəkməkdən, həyəcədən qəlbi odlanır. Şair vətənə doğru uçan quşların arxasınca baxıb darıxan, kədərlənən qərib insanın daxili təlatümlərini belə ümumiləşdirir:

*Zakirəm, od tutub alışıb cigər,
Var isə canandan sizdə bir xəbər,
Təğafül etməyin, allahı sevər,
Dönməsin bağrınız daşa, durnalar! (91, 160)*

Zakirin şeirində sürgün həyatının ağrılarından doğan bu nisgil M.Fəraqinin əsirlikdə olarkən yazdığı şeirlərindəki duyğu ilə həmahəngdir: bu şairlərin hər hər ikisi doğma yurd həsrəti çəkir!

Zakir poeziyaya keyfiyyət yeniliyi gətirmişdi, onun yaradıcılığında satira mühüm yet tuturdu. Bu mənada, Məxdumqulu yaradıcılığında satira olmasa da, bəzən satira səviyyəsinə çatan şikayət, zülmə, haqsızlığa, riyakarlığa, ədalətsizliyə etiraz motivi görünür.

Hər iki şair həm məhəbbət lirikasında, həm də ictimai məzmunlu şeirlərində bədii sözün imkanlarından məharətlə istifadə etmişlər. İctimai məzmunlu şeirlərində öz dövrlərinin bəlalərini nə qədər acı olsa da, sənətkar qələminin qüdrəti ilə aşkara çıxarmışlar.

Biz tədqiqatımızın bu bölməsində XVIII əsrdə Məxdumqulunun yaradıcılığı ilə yeni keyfiyyət mərhələsinə daxil olmuş türkmən ədəbiyyatının sonrakı təkamülünün ideya

və məzmun baxımından Azərbaycan ədəbiyyatı ilə umumi qanunayğunluqlarının əsas cəhətlərini şərh etməyə çalışdıq. Əlbəttə, misalları daha da çoxaltmaq, təhlilə cəlb edilən əsərlərin sayını artırmaq da mümkün idi. Zənnimizcə, iki qohum xalqın eyni kök üzərində yaranmış milli ədəbiyyatlarının təkamül prosesində əldə etdiyi səciyyəvi keyfiyyətlərin izahı baxımından bu şərhlər yetərincə aydın təsəvvür yarada bilər.

Məxdumqulu Azərbaycan dilində

Tərcümə sənəti insan fəaliyyətinin ən qədim sahələrindən biri hesab olunur. Bəşəriyyət tarixində insan qrupları arasında dillər bir-birindən fərqlənməyə başlayan vaxtdan insanlar bir-birini başa düşməyə çalışıblar, ayrı-ayrı qruplar arasında ünsiyyət yaratmaq vəzifəsini yerinə yetirən «dilməncilər» yetişib. Yazılı mədəniyyət yaranandan sonra isə müxtəlif rəsmi, dini və işgüzar səciyyəli yazılı mətnləri tərcümə edən tərcüməçilər meydana gəlib. Tərcümə insanlar arasında ünsiyyəti təmin etməklə mühüm ictimai rol oynayıb. Yazılı tərcümələrin geniş yayılması insanlara başqa xalqların mədəniyyət sahəsində əldə etmiş olduqları nailiyyətləri bölüşmək üçün böyük imkanlar yaratmışdır. Məhz tərcümə sayəsində hər hansı bir xalqın dilində yaranmış böyük əsərlər bütün bəşəriyyətin mədəni sərvətinə çevrilmişdir. Tərcümənin köməyi ilə ədəbiyyatlar və mədəniyyətlər bir-birinə yaxınlaşmış, bir-birini qarşılıqlı şəkildə zənginləşdirmişdir. Zaman keçdikcə tərcümə peşəkar bir fəaliyyət sahəsi olmuşdur. İndi bədii tərcümə peşəkar yaradıcılığın mühüm bir sahəsidir, məsuliyyətli ədəbi fəaliyyətdir. Xalqları və mədəniyyətləri

yaxınlaşdırən, mənəvi cəhətdən birləşdirən tərcümə sənətinin əhəmiyyəti milli ədəbiyyatlar arasında əlaqəni dərinləşdirməklə məhdudlaşmır, bir xalqın mənəvi zənginliklərini başqa xalqa ötürməklə həmin xalqın poetik mədəniyyətinin tərəqqisinə yol açır.

Məxdumqulu Fəraqinin şeirlərinin Azərbaycan dilinə tərcümələrinin təhlilinə keçməzdən əvvəl bir məsələ barədə mülahizələrimizi bölüşməyi məqsədəuyğun sayırıq. İndiyə qədər apardığımız müşahidələrdən və təhlillərdən də gördüyü kimi, Məxdumqulu türkmən milli ədəbiyyatının və ədəbi dilinin yaranmasında müstəsna xidmətləri olmuş bir şəxsiyyət olmaqla yanaşı, onun əsərlərinin dili бүgүnkü Azərbaycan oxucusu üçün əsasən anlaşılıqdır. Müqayisə üçün deyə bilərik ki, İ.Nəsiminin, M.Füzulinin, M.Hadinin və digər klassiklərimizin əsərlərinin dili ilə müqayisədə Məxdumqulunun dili nisbətən daha aydın başa düşüləndir və bunun obyektiv elmi əsasları var. Məsələ bundadır ki, bu gün Azərbaycan oxucusuna hətta məktəb nəşrləri səviyyəsində belə İ.Nəsiminin və ya M.Füzulinin şeirləri «tərcümə olunmadan» orijinal mətnə olduğu kimi təqdim edilir. Biz o iddiada deyilik ki, İ.Nəsimini və ya M.Füzulini müasir oxucu tam anlayıb başa düşür. İ.Nəsimi və M.Füzuli kimi klassiklərimizin əsərlərinin dilinə müdaxilə olunmamasının başlıca səbəbi, heç şübhəsiz, bu dahi söz ustalarının yaratmış olduqları poetik sistemin «zədələnməsinə», təhrif edilməsinə yol verməməkdir. Məxdumqulunun şeirlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı bu prinsipə, yəni orijinal mətnin «zədələnməsinə» yol verməmək şərtinə nə dərəcədə əməl olunub-olunmaması, şairin yalnız düşüncələrinin, sözlərinin mənasının deyil, həm də şeirlərinin ritminin, daxili ahənginin, təkrarsızlığının

Azərbaycan dilində hansı səviyyədə səslənməsi kimi məsələlər tədqiqatımızda önə çəkilmişdir.

M.Fəraqinin şeirləri Azərbaycan dilinə müxtəlif zamanlarda müxtəlif tərcüməçilər tərəfindən çevrilmişdir. Bu şairlərin özlərinin yazı dəst-xətləri, üslubları, Azərbaycan ədəbiyyatındakı mövqeləri də müxtəlifdir. B.Adil, Ə.Kərim, Ə.Ziyatay, Ş.Abbasov, H.Abbaszadə, Ə.Kürçaylı, N.Gəncəli, Fəxrəddin Əliyev, İsmayıl Vəliyev, Əhəd Muxtar Azərbaycan ədəbiyyatında müxtəlif ədəbi nəsilləri və təmayülləri təmsil edən şairlər olmuşlar.

Məxdumqulunun bir çox şeirləri əsasən sovet ideologiyasının hakim olduğu dövrdə ana dilimizə çevrilmişdir. Ona görə də tərcümə olunan şeirlərin seçimində bu faktorun da müəyyən rolu olmamış deyil. İlk dəfə B.Adil Məxdumqulunun «Fəğanım var», «Varmı, a dostlar» adlı şeirlərini, Ə.Ziyatay «Gəlməli oldum», «Yetişdim», «Qara gözlərin», Ş.Abbasov «Hindistanda xəyalım», «Görsəm», H.Abbaszadə «Leşlər ağlar halıma», Ə.Kürçaylı «Daş qaldı», «Ey dost», «Sənsən, gözəl», Ə.Kərim «Ağlaram», «Qəlbimin yarası», N.Gəncəli «Mübtəla etdi», «Sızlamaya bilərimi» və s. şeirlərini ana dilimizə çeviriblər. Bu tərcümələrin keyfiyyəti ilə seçiləni də var, keyfiyyətinə görə nisbətən aşağı səviyyədə olanı da. Nəzərə almaq lazımdır ki, bədii tərcümədə bir amilin rolu çox böyükdür: tərcüməni edən şairin kimliyi! Təbii ki, N.Gəncəli ilə Ə.Kərim eyni səviyyəli şairlər olmadıqlarına görə, onların tərcümələri də eyni səviyyədə olmayacaqdı. Məxdumquluya münasibətdə isə məsələ daha incədir. Məxdumqulunun şeirlərinin orijinal mətni müasir Azərbaycan dilində, demək olar ki, tam başa düşülür. Digər tərəfdənsə, istənilən halda tərcümədə orijinalın bir çox keyfiyyətləri itir. Çox təsadüfi

hallar olur ki, bədii tərcümədə həm məna, həm də forma orijinala tam yaxın şəkildə qalsın.

M.Fəraqinin şeirlərinin müxtəlif zamanlarda Azərbaycan dilinə tərcüməsinin statistikasını araşdırdıq. Araşdırmalar zamanı əldə etdiyimiz nəticə belə oldu: İ.Vəliyev şairin səksən bir şeirini, F.Əliyev təxminən altmış beş şeirini ana dilimizə uyğunlaşdırıb. B.Adil iki, Ə.Ziyatay üç, Ş.Abbasov iki, H.Abbasadə bir, Ə.Kürçaylı üç, Ə.Kərim üç, N.Gəncəli altı, Ə.Muxtar on, İ.Soltan üç şeirini türkməncədən Azərbaycan dilinə çevirib. Bu isə o deməkdir ki, Məxdumqulu bədii irsindən cəmi 180-ə yaxın şeir dilimizdə nəşr olunub. Təbii ki, bu, çox kiçik rəqəmdir. Son zamanlar ədəbi əlaqələrimizin inkişaf etdiyi, eyni zamanda, dünya klassikasının tərcümə və nəşr edilməsinə dövlət səviyyəsində əhəmiyyət verildiyi və böyük maliyyə ayrıldığı indiki dövrdə şairin ümumi külliyyatının Azərbaycan oxucularına daha ətraflı və hərtərəfli təqdim olunması məsələsi də gündəliyə gəlmişdir.

Ən son dövrdə isə türkmən dili və ədəbiyyatının bilicisi filologiya elmləri doktoru Ramiz Əskər Məxdumqulu yaradıcılığından 421 şeiri məzmunlu və məntiqli şəkildə, nəfis tərtibatla Azərbaycan oxucularına təqdim etmişdir.

Məxdumqulunun şeirlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsində iki meyil daha qabarıq görünür: tərcüməni orijinala maksimum yaxınlaşdırmaq; və bunun əksinə, orijinala sərbəst yanaşmaq. Qeyd etmək lazımdır ki, tərcümə məfhumunun əhatə dairəsi, işlənmə meydanı olduqca genişdir. Tərcümə prosesi zamanı tərcümə olunan dilin bütün imkanlarından istifadə etmək və ixtisarlardan maksimum dərəcədə uzaq olmaq çox vacibdir və bu tərcümənin əsas tərkib hissələrindəndir. Tərcüməçi hər şeydən öncə mətni özü üçün

aydınlaşdırmalı, onun məzmununu və formasını dəqiqləşdirməli, əsərin məzmunu ilə forması arasındakı vəhdəti düzgün başa düşməlidir. Bundan başqa, tərcümə olunan dildə işlədilən müvafiq tarixi və coğrafi anlayışları, termin, söz və ifadə vasitələrini tapmaq, seçib yerinə görə işlətmək tərcümə prosesinin mühüm şərtlərindən sayılır.

M.Fəraqinin şeirlərinin Azərbaycan dilinə çevirən şairlərin adlarını qeyd etmişik. Bu müəlliflərdən bəziləri Məxdumquludan yalnız bir-iki şeir tərcümə etmişlər, bəzilərinin isə Məxdumqulu yaradıcılığına münasibəti və marağı davamlı olmuşdur, onlar şairin daha çox şeirini dilimizə çevirmişlər. Açıq deməli olsaq, Məxdumqulunun şeirlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsində iki mövqe özünü göstərməkdədir. Birinci, kampaniya xarakterli tərcümələrdir. İlk dəfə şairin anadan olmasının 225 illiyi münasibətilə 1960-cı ildə Məxdumqulunun «Şeirlər» adlı kitabı Azərbaycan dilində nəşr olunub. Araz Dadaşzadənin ön söz yazdığı bu kitabda bir-birindən fərqli dəst-xəttə malik şairlərin çevirmələri toplanıb. Əlbəttə, sovet siyasi iqliminin «mülayimləşməyə» başladığı həmin dövrdə – 1960-cı illərin başlanğıcında Məxdumqulu şeirləri ilə Azərbaycan oxucusunun kütləvi şəkildə tanış edilməsi böyük hadisə idi (Buna qədər prof. Pənah Xəlilovun universitet tələbələri üçün yazdığı dərslikdə və tərtib etdiyi müntəxəbatda Məxdumqulunun həyat və yaradıcılığı, eləcə də şeirlərindən nümunələr nəşr olunmuşdu). Bununla belə, həmin kitabda təqdim olunan şeirlərin Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı xeyli təhriflərin də olması diqqətdən yayınmır. Bunlar xüsusi olaraq coğrafi və şəxs adlarının, tarixi anlayışların, bəzi arxaik ifadə və sözlərin oxunuşu ilə bağlı təhriflərdir. Məsələn, Məxdumqulunun «Ayrıldım» rədifli gəraylısını Azərbaycan

ədəbiyyatında, o cümlədən bədii tərcümə sahəsində böyük xidmətləri olmuş B.Adil (Adil Babayev) təqdim etmişdir. Bu şeir, demək olar ki, orijinalda olduğu kimi saxlanılmışdır və bunu biz daha məqsədəuyğun bir yanaşma kimi qəbul edirik. 28 misralıq şeirdə B.Adil cəmi dörd misrada dəyişiklik etmişdir ki, bu isə, bircə, heç də özünü doğrultmamışdır. Qəribəlik bundadır ki, tərcüməçi tərəfindən orijinalda «siyah» kimi verilmiş söz dəyişdirilərək «qara» kimi verilmişdir: «Syya saçı sünbülimdən» misrası «Qara saçı sünbülimdən» kimi verilmişdir (55, 16); orijinalda «qara» kimi verilmiş söz isə dəyişdirilərək müasir dilimiz üçün o qədər də anlaşılıq olmayan «tar» kimi verilmişdir: «Zülpi garadan aýryldym» misrası «O zülfü tardan ayrıldım» şəklinə salınmışdır. Əslində isə bu cür dəyişiklikliyə heç bir ehtiyac yox idi, şeirin mətninin yalnız Azərbaycan ədəbi dilinin orfoqrafiyasına uyğunlaşdırılması kifayət idi. Bəzi söz və ifadələri isə əvəz etmək, dəyişdirmək əvəzinə, onların ayrıca izahını vermək də olardı. Orijinalda

«İlleri bar diñli-diñli,
Sowuk suwly, ter öleñli,
İli – gökleñ, ady – Meñli,
Näzli dildardan aýryldym» (176)

misralarının dəyişdirilməsi mətndə ciddi təhriflərin edilməsi ilə nəticələnmişdir. Bu bəndin

«Ellərinin üstü çənli,
Sərin sulu, göy çəmənli.
Sevdiyimin adı Mənli
Nazlı dildardan ayrıldım» (55, 17)

şəklinə salınması ilə yaranan təhrif ilk baxışda ciddi görünməsə də, bu, tarixilik baxımından maraq doğura biləcək mənani gizləyir. Orijinalda Mənqlinin adı «Eli Göklən» deyə anılır,

onun Göklən elindən olması vurğulanır ki, Məxdumqulu da həmin türkmən tayfasına mənsub idi və şair üçün bu ad xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı. Onun şeirlərində «Göklən» sözü dəfələrlə işlədilmişdir. Hətta Məxdumqulunun ayrıca bir «Göklən» adlı şeiri də vardır. (150, 202-203) Digər bir təhrifə Göklən elinin təqdimi ilə bağlıdır. Orijinaldakı «diñli-diñli» ifadəsi minarələrə və ya obalarda yüksəldilmiş bürclərə, qalalara işarədir. Çevirmədə isə «diñli-diñli» sözü «üstü çənli» şəklinə salınmışdır. Bu isə göklən ellərinin səciyyəsi haqqında şairin demək istədiklərini oxucuya çatdırmır.

Bu cür təhriflərin tarixi adların oxunuşu ilə bağlı olduğunu da görürük. Bu, bizə elə gəlir, şeiri Azərbaycan dilinə çevirən şairin türkmən dilinin orfoqrasiyasına, eyni zamanda, bir sıra tarixi şəxsiyyətlərin adlarına yaxşı bələd olmamasından irəli gələn təhriflərdir. Məxdumqulunun «Badi-səbanı görsəm» adlı şeiri dini məzmunudadır. Burada böyük tarixi şəxsiyyətlərin – sufi təriqətlərinə mənsub şeyxlərin adları çəkilir, şair onları görməyi arzuladığını bildirir: təbii ki, söhbət qiyamət gününün görüşündən gedir. Şeir Azərbaycan dilində, demək olar ki, olduğu kimi verilib. Ancaq burada təhrif edilməsi mümkün olmayan şəxs adları yanlış yazılıb ki, bu da yolverilməzdir. Ona görə də nəşrdə «Bahəvədi, Mirkulu, Zənn-Babanı görsəm» (55, 62) misraları heç bir konkret məna daşımır. Orijinala diqqətlə yanaşanda görürük ki, burada söhbət Bahavəddin Nəqşbəndi, Əmir Gülal, Hikmət Ata kimi türkmənlər arasında adı yaxşı tanınan şəxsiyyətlərdən gedir. Şeirin orijinal mətnindəki «ərəb zibanı» - «ərəb dili» ifadəsi isə çevirmə zamanı Azərbaycan dilində «Ərəb zibanı görsəm» şəklində verilmişdir ki, burada tərcüməçinin demək istədiyi «ziba» və ya «ziban» sözünün qətiyyənlərinə yerində olmadığı aydın görünür –

türkmənlərin «zıban» kimi tələffüz etdikləri söz Azərbaycan klassik ədəbiyyatına aid mətnlərdə «zəban» kimi işlədilir. Məxdumqulu şeirlərinin 1960-cı il nəşri üçün bu cür təhriflər səciyyəvi xarakter daşıyır. Bu isə, bir daha vurğulamaq istərdik ki, Məxdumqulunun əsərlərinin o vaxt Azərbaycan dilində kampaniya çərçivəsində nəşr edəlməsindən irəli gəlirdi: 1960-cı ildə Məxdumqulunun anadan olmasının 225 illiyi bütün sovet məkanında qeyd olunmuşdu və bu kitab da Azərbaycan yazıçılarının qardaş xalqın ədəbiyyatına töhfəsi idi..

Ümumiyyətlə, müasir tərcümə təcrübələri, onun nəzəri məsələləri ilə bağlı ədəbiyyatlarda «dildaxili tərcümə» deyilən anlayış mövcuddur. Burada bir dilin materiallarının həmin dilin özünə «tərcüməsi» nəzərdə tutulur və bunun özü də iki qrupa ayrılır: birincisi, *diaxronik* tərcümə adlanır. Buna sinonim olaraq *tarixi tərcümə* terminindən də istifadə olunur. Bu cür tərcümələr müəyyən bir tarixi dövrdə yazılmış əsərlərin müasir dilə çevrilməsini nəzərdə tutur. Məsələn, bu sahədə Azərbaycan ədəbiyyatının artıq müsbət bir təcrübələri vardır: «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının mərhum alimlərimiz prof. Fərhad Zeynalov və prof. Samət Əlizadə tərəfindən kütləvi nəşr üçün hazırladıqları sadələşdirilmiş mətn buna parlaq misaldır.

Bir dilin özündən özünə tərcümənin digər növü isə *transpozisiya* adlanır. Burada müəyyən bir janrda olan əsərin başqa janra və ya üsluba salınması nəzərdə tutulur. Məsələn, nəzmlə yazılmış əsərin nəsrə tərcüməsi. Bu sahədə də Azərbaycan ədəbiyyatının maraqlı təcrübəsi var. Görkəmli yazığımız Mir Cəlal vaxtilə Nizami Cəncəvinin «Yeddi gözəl» poemasını böyük ustalıqla müasir dilimizə nəsrə çevirmişdi və

etiraf etmək lazımdır ki, bu tərcümə variantı nəzm variantı ilə müqayisədə daha oxunaqlıdır.

Məxdumqulunun şeirlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi və nəşri məsələsinə gəldikdə isə buna iki mövqedən yanaşmaq olar: birincisi, Məhəmməd Füzulinin, Məhəmməd Hadinin, Hüseyn Cavidin əsərlərinin nəşri mövqeyindən. Yəni, orjinal mətn bugünkü orfoqrafıya qaydalarına əməl olunmaqla olduğu kimi nəşr edilir, oradakı türk, eləcə də ərəb-fars mənşəli ortaq sözlər Azərbaycan tələffüzünə uyğunlaşdırılır, anlaşılmayan söz və ifadələrin ayrıca izahı verilir. Bu zaman nə tarixi mətnin məzmununda təhrif yaranması qorxusu meydana çıxacaq, nə də şeirin ritmi, ahəngi, sənətkarlıq incəlikləri «zədələnəcək». Əksinə, dil tariximizi yada salmaq, Azərbaycan dili ilə türkmən dili arasında qohumluq münasibətlərini əyani təsdiq etmək baxımından bu yanaşma daha əhəmiyyətli ola bilərdi.

İkinci yanaşma isə eynilə «Kitabi-Dədə Qorqud»un sadələşdirilmiş variantının hazırlanması zamanı tətbiq olunan yanaşma, bədii mətn üzərində sadələşmə aparmaq metodudur. Bu yanaşmanın tətbiq olunması da Məxdumqulunun şeirlərinin tərcüməsi üzrə indiyə qədər mövcud olan təcrübədən daha faydalı və məqsədəuyğun görünür. Belə ki, istənilən «poetik müdaxilə» şeirin məzmununda tarixilik baxımından ciddi təhriflər yaradır və bunun əyani təzahürləri ilə şairin əsərlərinin 1960-cı il nəşrində – «Şeirlər» kitabında daha sıx-sıx rastlaşırıq. Həmin kitabda Əli Kərimin və Əlağa Kürçaylının tərcümələri sənətkarlıq xüsusiyyətləri baxımından o biri tərcümələrdən bir qədər seçilir. Bu tərcümələrdə maraqlı cəhət odur ki, Əli Kərim və Əlağa Kürçaylı XX əsrin 60-cı illərinin lirik ovqatını yaratmağa çalışmışdır. Bu tərcümələrdən biri üzərində yığcam müşahidələr, zənnimizcə, irləi sürülən fikrin

təsdiqi üçün kifayət edər. Məxdumqulunun orijinalda «Baqrım dələnim» («Bağrımı dələnim») adlanan şeirini Əli Kərim «Qəlbimin yarası» adı ilə təqdim etmişdir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, klassik türkmən və Azərbaycan poeziyasında şeirlərin adları şərti xarakter daşıyır, əksər vaxtlarda bu adlar qoşmanın, gəraylının və s. (bəzən də qəzəlin, qəsidənin) rədifindən götürülür. Məxdumqulunun adını çəkdiyimiz şeirində rədif yoxdur. Türkmən naşirləri şeirin adını ikinci misrada işlənən «baqrım dələnim» ifadəsindən götürmüşlər ki, qoşma janrının tələbinə uyğun olaraq şeirin birinci bəndinin və digər dörd bəndinin dördüncü misrası bu ifadə ilə qafiyələnir:

*yokdur yalanım,
yada salamım,
mənim ölənim,
Alkış kılanım,
nazar salanım. (150, 23)*

Göründüyü kimi, türkmən naşirlərin şeirə verdiyi ad sırf şeirin mətnindən gəlir, Əli Kərim isə bu məsələyə nisbətən sərbəst yanaşmışdır və onun şeirə qoyduğu ad daha şairanə səslənir. Hərçənd, «bağrı dələnmək» ifadəsi Azərbaycan şeirinin dili üçün yeni və yad deyildi. M.Füzulinin «Bağrım dələnir qönçeyi-xəndanını görgəc» misrası elə indinin özündə də populyardır və anlaşılındır.

Əli Kərimin tərcüməsində şeirin lirik qəhrəmanı subay bir oğlan kimi təqdim olunur və onun sevgilisinə müraciəti də ilk sevgi əhval-ruhiyyəsinə uyğunlaşdırılıb. Əslində isə, Məxdumqulunun lirik qəhrəmanının «bağrımı dələn» onun dul olmağıdır və şair şeirdə dul qadına müraciət edir: «Dertli dilber, dilleşer sen, gel beri!» Yəni şeirdə xitab olunan qadın duldur, ona məhəbbətini bildirən lirik qəhrəman da duldur və

onların «dilləşməyi», yəni dərdləşməyi, qəmlərini bölüşməyi təbiidir. Əli Kərimin tərcüməsində isə fərqli kontekst alınır: subaylığın daşını atmaq istəyən lirik qəhrəman bir dilbər soraqlayıb axtarır. Tərcümədə «Sən də dərdli, mən də dərdli, gəl bəri» (55, 60) misrasında verilmiş fikir məntiqi cəhətdən əsaslandırılmamış qalır. Tərcümədəki bu məntiqi uyğunsuzluq şeirin növbəti misralarında da davam edir. Orijinalda Məxdumqulunun qəhrəmanı «yaddan-tanışdan məsləhət aldığımı» bildirir, ona məsləhət görürlər ki, yarın «gəlişinə şirin bal yaxsın», xoş münasibət yaratsın. Ona görə də səhər namaza durub, dua, dilək eləyəndə əvvəl onun yadına gələn sevgisini ünvanladığı qadın olur. Tərcümədə isə lirik qəhrəman «yaxın dostu-bilişə(?)» sevimli qadın haqqında sual vermək, gənəşmək istəyir... Beləliklə, şeirin tərcüməsi ilə orijinalı arasında ciddi bir fərq yarandığının şahidi oluruq və bu fərq Məxdumqulu yaradıcılığının «ziyanına işləyir». Belə ki, bu, bir tərəfdən şeirin güclü tarixi mətn kimi qavarnılmasına əngəl yaradır, onu zəif müasir şeir kimi təqdim edir. Bu isə Məxdumqulunun poetik kimliyi barədə yanlış təsəvvür yaradır. Digər tərəfdənsə, Əli Kərimin təqdim etdiyi «müasir» Məxdumqulu 1960-cı illərin Azərbaycan poeziyası üçün yad görünür...

Məxdumqulunun şeirləri 1960-cı ildə nəşr ediləndən sonra həmin kitabda imzası olan şairlərin, demək olar ki, heç biri sonradan Məxdumqulu yaradıcılığına müraciət etməmişdir. Bununla yanaşı, sonradan Məxdumqulunun «ixtisaslaşmış» tərcüməçiləri yetişmişlər. Şairin yaradıcılığına müntəzəm olaraq müraciət edən şairlərdən biri Əhəd Muxtardır. O, tərcümələri ilə yanaşı, həm də Məxdumqulunun 1984-cü ildə Azərbaycan dilində nəşr olunmuş «Qəm seli» adlı şeirlər kitabının redaktoru olmuşdur. Ə.Muxtarın tərcümələri

araşdırma baxımından maraqlı olsa da, onun tərcümələrində də Məxdumqulu yaradıcılığına «tərcümə xatirinə tərcümə» mövqeyindən yanaşmanın şahidi oluruq: bu tərcümələrdə də Məxdumqulu ədəbi şəxsiyyətinin səciyyəvi keyfiyyətləri, bütövlükdə Məxdumqulunun sənətkarlığının miqyasları tam açılib oxucuya çatdırılmır.

Məxdumqulu yaradıcılığına marağın növbəti dalğasını isə şairin şeirlərinə, eləcə də türkmən ədəbiyyatına və mədəniyyətinə bələdlikdən gələn, türkcülük məfkurəsinə bağlı insanların tərcümələri təşkil edir. Bunlardan Fəxrəddin Əliyevin və İsmayıl Vəliyevin tərcümələri təhlil üçün daha sanballı əsas verir: çünki hər iki tərcüməçi türkmən ədəbiyyatına, dilinə və Məxdumqulu yaradıcılığının ruhuna bələddirlər. Bununla belə, hər iki müəllifin çevirmələrində, bəlkə də bədii yaradıcılığın təbiətindən gələn subyektivliklə bağlı olaraq müəyyən fərqliliklər və təhriflər də özünü göstərməkdədir.

Məxdumqulunun elə şeirləri var ki, onu eyni zamanda bir neçə tərcüməçi çevirib. Məsələn, «Türkmənin» şeiri. Bu şeir yalnız Məxdumqulu Fəraqinin yaradıcılığında deyil, türkmən xalqının tarixində özünəməxsus yeri olan tarixi abidələrdəndir, «xalqın milli özünüdərki üçün çox əhəmiyyətlidir». Ona görə də Azərbaycan şairlərinin bu şeirə marağı da təbii və başadüşüləndir. Şeiri müxtəlif vaxtlarda dilimizə İsmayıl Soltan, Fəxrəddin Əliyev və Əhəd Muxtar tərcümə edib. Məxdumqulu yaradıcılığının Azərbaycan dilinə tərcüməsinin daha aydın təsəvvür olunması üçün bu tərcümələri müfəssəl şəkildə müqayisə etməyi məqsəduyğun hesab edirik. Bizə elə gəlir ki, bu şeirin tərcüməsinin bənd-bənd ətraflı təhlili Məxdumqulu yaradıcılığının Azərbaycan

dilinə tərcüməsi barədə kifayət qədər obyektiv qənaətə gəlməyə əsas verə bilər.

Şeirinin birinci bəndinin orijinalı belədir:

*Jeyhun bilen bahry-Hazar arasy,
Çöl üstündən öser yeli türkməniñ;
Gül-günçasy – gara gözüm garasy,
Gara dagdan iner sili türkməniñ.* (150, 12).

Burada azərbaycandilli oxucu üçün yeganə maneə Azərbaycan və türkmən əlifabaları arasındakı fərq ola bilər: şeirin bu bəndi ilə müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi arasında hər hansı ziddiyyət yoxdur. Sətri çevirmədə bu bənd:

*«Ceyhun ilə bəhri-Xəzər arası
Çöl üstündən əsər yeli türkmənin.
Gül qönçəsi – qara gözüm qarası,
Qara dağdan enər seli türkmənin»*

kimi səslənir. Göründüyü kimi, burada müasir dilə yad səslənən heç bir element yoxdur. Qəribədir ki, hər üç tərcümədə bu bəndin mətninə müdaxilə olduğunu görürük. İsmayıl Soltanın tərcüməsində:

*Ceyhun ilə göy Xəzərin arası
Üstən əsər bahar yeli Türkmənin.
Gül-çiçəyi qara gözüm qarası,
Qara dağdan enər seli Türkmənin.* (43, 205)

Əhəd Muxtarın tərcüməsində:

*Ceyhun ilə bəhri-Xəzər arası
Əsər sərt küləyi, yeli türkmənin.
Qara gözlərimin odur qarası,
Qaradağdan axar seli türkmənin.* (60, 39)

F.Əliyevin tərcüməsində:

Ceyhun ilə bəhri-Xəzər arası,

*Güclənər çöllərdə yeli türkmənin;
Gül qönçəsi, qara gözün qarası,
Qara dağdan axar seli türkmənin.* (45, 15)

Hər üç tərcümədə (burada «çevirmə» sözü fikri daha aydın ifadə edə bilərdi, lakin nəşrlərdə «tərcümə» kimi təqdim olunduğuna görə bu sözü işlədirik) diqqəti çəkən bir cəhət var: mümkün olduğu qədər orijinala müdaxilə etmək. İsmayıl Soltan bənddəki üç misraya müdaxilə etmişdir. Birinci misradakı «bəhri-Xəzər» sözü «göy Xəzər» şəklinə salınmışdır. Bu isə orijinaldakı fikir dəqiqliyinə təsir göstərir. Orijinalda türkmənlərin yurdu olan coğrafi məkanın sərhədləri göstərilir: bu, Amu-Dərya çayı ilə Xəzər dənizinin arasını əhatə edir. «Xəzər dənizi», «bəhri-Xəzər» sözü şeirin mətnində coğrafi termin rolunu oynadığı üçün daha sərrast və yerindədir. «Göy Xəzər» ifadəsi mənanı və fikri təhrif etməsə də, tərcümə prinsipləri baxımından məqsədsiz görünür. Digər tərəfdənsə, «bəhri-Xəzər» ifadəsi həmin illərdə Azərbaycan ədəbiyyatı üçün arxaik sayılmamalı idi –böyük türk şairi Nazim Hikmətin «Bəhri-Xəzər» adlı şeiri Azərbaycanda populyar idi və heç bir çevirmədə bu ad dəyişdirilməmişdir. F.Əliyev və Ə.Muxtar isə birinci misradakı «bəhri-Xəzər» ifadəsini olduğu kimi saxlamışlar. İkinci misra leksik baxımından müasir Azərbaycan dili ilə tam eyniyyət təşkil etsə də, tərcüməçi şairlər bu misranı da dəyişməyə üstünlük vermişdilər. «Çöl üstündən öser yeli türkməni» misrasında anlaşılmayacaq bir şey yoxdur. Cüzi fonetik dəyişikliyə uğramış «ösmək» sözü Azərbaycan dilindəki «əsmək», «kükrəmək» sözlərinin qarşılığıdır. İ.Soltan bu misranı «*Üstən əsər bahar yeli türkmənin*», Əhəd Muxtar «*Əsər sərt küləyi, yeli türkmənin*», F.Əliyev isə «*Güclənər çöllərdə yeli türkmənin*» şəklində

təqdim etmişdir. Bizə elə gəlir ki, çevirmə zamanı hər üç tərcüməçi eyni səciyyəli səhvə yol verdiyi üçün belə «müxtəliflik» alınmışdır: tərcümələr zamanı şeirin birinci misrası ilə ikinci misrasının məntiqi bağlılığı düzgün nəzərə alınmamışdır. Şeirin ilk iki misrasının məntiqi mənasına görə, Ceyhun çayı ilə Xəzər dənizinin arasında yerləşən, üstündə yel əsən nəhəng çöl türkmənin yurdudur. Bu məna tam nəzərə alınmadığı üçün ikinci misranın məna yükü, məntiqi vurğusu «yel» sözünün üzərinə qoyulmuş, bu sözə bənzətmələr axtarılmışdır: «bahar yeli» (İ.Soltan), «sərt külək, sərt yel» (Ə.Muxtar) kimi şeirin mətninə az dəxli olan ifadələr meydana çıxmışdır. Türkmən dilini yaxşı bilən F.Əliyev isə «ösər» sözünün «kükrəmək», «qopmaq» mənalarından çıxış etmişdir. Beləliklə, hər üç tərcümədə coğrafi məkanın – çölün miqyasları arxa plana keçmiş, məntiqi vurğu yel sözünün üzərinə salınmışdır. Şairin məqsədi isə küləyi deyil, üstündə külək əsən məkanı tərənnüm etmək olmuşdur.

Şeirin üçüncü: «*Gül-günçəsi – gara gözüm garası*» misrasının dilimizə çevrilməsində də müəyyən fərqə rast gəlirik. Çox aydın anlaşılır ki, şair «gül qönçəsi» deyərkən türkməni nəzərdə tutur. Türkmən diyarı gül qönçəsi kimi zərifdir. Bu zəriflik və simsarlıq şeirdə insanın gözünün qarası ilə müqayisə olunur. Yəni türkmən elə bir gül qönçəsidir ki, o, qara gözümün qarası qədər zərifdir. Burada başqa bir məna çaları da var: göz bəbəyi həm də vətəni, torpağı qorumağın, toxunulmazlığın bir etalonudur: torpağın qorunması göz bəbəyinin qorunması ilə bir səviyyədə götürülür. Ona görə də bu misranın çevrilməsi xüsusi həssaslıq tələb edirdi. Tərcümələri tutuşduranda aydın görünür ki, nə İ.Soltan, nə də Ə.Muxtar misranın məna tutumunu düzgün nəzərə ala

bilməyiblər. İ.Soltan misranı türkmən torpağında bitən gül-çiçəyin tərənnümü kimi təqdim edərək «*Gül-çiçəyi qara gözüüm qarası*» kimi, Ə. Muxtar isə «gül qonçəsi» sözünü ataraq misranı «*Qara gözlərimin odur qarası(?)*» şəklində vermişdir. Misranın mənasını düzgün tutan Fəxrəddin Əliyevin də mətnə ilk baxışda cüzi görünən müdaxiləsi, birinci şəxsi ikinci şəxslə əvəz etməsi («*Gül qonçəsi, qara gözün qarası*») də, bircə, özünü doğrultmamışdır və bunun hansı zərurətdən irəli gəldiyi aydın deyil.

Şeir in orijinalında şair üçüncü misra ilə dördüncü misra arasında maraqlı bir təzad yaratmışdır: *gözün qarası qədər zərif olan gül qonçəsi – dağdan enən sel*. Bu iki obraz bir-biri ilə qoşalaşanda təzadlar bir-birini tamamlayır, sözlə izah etmək çətin olan bir ülvyyəət yaradır. Burada, eyni zamanda, türkmən coğrafiyasının mənzərəsi də tamamlanmış olur: Ceyhun çayından Xəzər dənizinə qədər çölü əhatə edən bu torpağın bir tərəfini də başından sellər enən dağlar dövrələyib.

F.Əliyev və Ə.Muxtar misranı «*Qara dağdan axar seli türkmənin*» şəklində dəyişdiriblər ki, buradakı cüzi görünən dəyişikliyin də məqsədi aydın deyil. Bu misra orijinalda çox tutumlu səslənir. Bүgүnkü Azərbaycan dili üçün tam doğma olan orijinal variant poetiklik baxımından qat-qat sərrastdır: ilk iki misrada miqyası göstərilən çöl ilə dördüncü misrada təsvir olunan obraz – Qara dağdan enən sel bir-birini həm məntiqi, həm də poetik baxımdan tamamlayır: səviyyə baxımından dağ yüksəkdə, çöl aşağıda olduğu üçün dağdan baş götürən sel çölün üstünə enir...

Bu şeirin sonrakı misralarının tərcümələrində də biz oxşar təhriflərə yol verildiyinin şahidi oluruq. Orijinalı

«Hak sylamyş bardyr onuñ sayasy»,

*Çyrpynşar çölünde neri, maýasy,
Reñbe-reñ gül açar ýaşyl ýáýlasy,
Gark bolmuş reýhana çöli türkmeniň* (150,

12)

olan bu bəndin mətninə də müəyyən müdaxilələr olmuşdur ki, bunların heç biri müsbət nəticə verməmişdir. Birinci bənddə söhbət Allahın kölgəsinin türkmən xalqının üstündə olmasından gedir. Misranın hərfi mənası budur ki, türkmən xalqına Haqq lütf göstərmişdir, haqqın kölgəsi bu xalqın üzərindədir. Fəxrəddin Əliyev bu mənadan çıxış etmişdir, lakin müasir Azərbaycan dilində başqa mənə verən nəticə alınmışdır: «*Haqq baxıb üzünə, vardır sayası*». Bu deyimdə ikili mənə alınır: ya haqqın sayası var, ya da türkmən xalqının. Hər iki halda «saya» ifadəsi Azərbaycan dilində «*ayağı sayalı olmaq*» ifadəsini xatırladır ki, bu da Məxdumqulunun şeirinin kontekstində dəqiq deyil. İ.Soltan yəqin ki, sovet ideologiyasının ənənələrini əsas götürərək bu misranı sırf «materialist» anlayışlarla əvəz etmişdir: *Boldur onun yeri, suyu, havası*. Bu, tarixilik, eləcə də filoloji baxımdan tamamilə qəbul edilməz yanaşmadır, çünki burada yalnız sözlər deyil, şairin dünyagörüşü başqa cür təqdim olunub. Əhəd Muxtarın çevirməsində isə anlayışların mahiyyəti və yeri dəyişik salınıb: orijinalda Haqqın sayəsinin və ya kölgəsinin türkmən xalqının üzərində olması göstərildiyi halda, tərcümədə türkmən xalqının sayəsinin Haqqın üzərində olduğu iddia edilir: «*Haqqın üstündədir daim sayəsi*»...

Göründüyü kimi, bütün hallarda tərcüməçilərin orijinal mətnə cüzi müdaxilələri belə məqsədin yayınması ilə nəticələnmişdir.

Bəndin üçüncü misrasının tərcüməsində də İsmayıl Soltan tərəfindən müəyyən yanlışlığa yol verilib. Bu misranın orijinalının Azərbaycan dilinə «tərcümə» edilməsinə ehtiyac yoxdur: «*Reñbe-reñ gül açar yaşıl yáyılası*» - «*Rəngbərəng gül açar yaşıl yayılası*». Misradakı sözlərin bu qədər aydın və anlaşılan olmasına baxmayaraq «tərcümədə» misra «*Min gül açır yeri-yurdu, qayası*» kimi təqdim olunub. Hər halda, tərcüməçi bilməmiş olmazdı ki, «rəngbərəng» sözü ilə «min» sözünün, «yaşıl yayla» ilə «yeri-yurdu, qayası» ifadəsi arasında çox fərq var: dəyişik ifadələr əsərdəki şeiriyətə xələl gətirir.

Ən böyük təhrif isə şeirin üçüncü bəndinin çevrilməsi zamanı baş vermişdir. Orijinalda bu bənd çox böyük tarixi mənə daşıyır:

*«Al-yaşıl bürenip çykar perisi,
Kükeyip bark urar anbaryñ ysy,
Beg, töre, aksakal ýurduñ eýesi,
Küren tutar gözəl ili türkmeniñ».*

Sətiri çevirməsi:

*«Al-yaşıl bürünüb, çıxar pərisi,
Ənbər ətri gələr.
Bəy, nökar, ağsaqqal yurdun yiyəsi,
Böyüyər gözəl eli türkənin».*

Türkmən dilində «küren» sözü tək işlənmiş, «oba» sözünə qoşularaq «böyük oba, ulus» (165, 422); «tutmaq» sözü isə bir çox başqa mənalarla yanaşı, həm də «tikmək», «qurmaq» (165, 646-647) mənası daşıyır ki, Məxdumqulu da elin, obanın böyüməsini, tikib-qurmasını tərənnüm edirdi. Beləliklə, bu bənddəki son iki misranın mənasına nəzər salanda gözlərimiz qarşısında əlamətdar bir tarixi mənzərə canlanır. Burada söhbət yurduna bəyin, nökarın, ağsaqqalın yiyəlik

elədiyi türkmən xalqının oturaq həyata keçməsindən, böyük oba, ulus quruculuğundan gedir. F.Əliyev son misraya bir qədər sərbəst yanaşmışdır və onun çevirməsi orijinal mətndən uzaq mənaya gəlmişdir: *Bəy, nökar, ağsaqqal, yurdun yiyəsi // Köhlən üstündədir eli türkmənin*. Göründüyü kimi, burada fikir əks mənaya yönəldilmişdir: şair elin kürən tutmağını, böyük oba qurmağını vəsf etdiyi halda, F.Əliyevin tərcüməsində işlədilən «*at üstündə olmaq*» ifadəsi daha çox köçəriliyi yada salır. Çox ola bilər ki, tərcüməçi orijinaldakı «*kürən*» sözünü Azərbaycan dilindəki «*kürən at*» ifadəsi ilə yaxın mənalı söz bilməmişdir və bu oxşarlıqdan çıxış etmişdir. Bir məsələni də nəzərə almaq lazımdır ki, Məxdumqulu pəeziyasının ictimai problematikasında türkmən xalqının köçərilikdən oturaq həyata keçməyə təşviq olunması başlıca məsələlərdən biri olmuşdur. Ona görə də tərcüməçi tərəfindən mətndə edilmiş dəyişiklik şeirin tarixi məzmununu da təhrif etmiş olur.

Digər tərcüməyə gəldikdə, belə ehtimal etmək mümkündür ki, İsmayıl Soltan türkməncə «*il*» sözünün qarşılığının Azərbaycan dilində «*el*» olmasının fərqiə vara bilməyib. Ona görə də tərcümə zamanı bu sözün azərbaycanca qarşılığı zaman bildirən «*il*» (12 ay) kimi verilmişdir. Bu azmış kimi, şeirə dərin ictimai mənə gətirən ifadələr tərcümədə öz ifadəsini tapmamış, «*Beg, töre, aksakal yurduñ eyesi*» misrasına qarşılıq verilməmişdir. Bunun nəticəsi olaraq tamamilə fərqli misralar meydana gəlmişdir: «*Bu yerdə hər kəsin gələr həvəsi*» (*nəyə? –F.A*) // *Gözəl keçir ayı, ili Türkmənin*». Bu misraların şeirin məzmununu və mənasını düzgün ifadə etməməsi bir yana, tərcümənin poetik yükü, obrazlılığı da xeyli kasaddır.

Əhəd Muxtarın tərcüməsində isə «*Beg, töre, aksakal*» sıralaması sadəcə «*cavan-qoca*» kimi verilmişdir. Şair sonuncu misradakı fikri düzgün tuta bilməmiş, lakin onu poetik səsləndirə bilməmişdir.

Məxdumqulunun əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi üzərində apardığımız bu müfəssəl müşahidələr tərcümə təcrübəsi və nəzəriyyəsi ilə bağlı bəzi məlum həqiqətləri bir daha əyani şəkildə təsdiq edir. Tərcüməçi üçün bütün hallarda iki tələb dəyişməz olaraq qalır: birinci tələb odur ki, tərcümə etdiyini dili, onun incəliklərini kifayət qədər dərindən bilməlisən. İkinci tələb isə öz dilində şeir yaratmağı, sözbə bədii nəfəs verməyi bacarmalısan. Bunlardan biri çatmadıqda bədii tərcümənin səviyyəsi qaneedicisi ola bilməz. Bu gün elmi ədəbiyyatda bədii tərcümə ilə bağlı problemlər təhlil olunarkən başqa tələblər də müzakirə olunur. Məsələn, nəzərə alınan ciddi amillərdən biri orijinalın nə vaxt və kim tərəfindən yaranması ilə tərcümənin meydana gəldiyi zaman faktoru – mədəni-tarixi şərait və mühit kimi amillər arasında münasibət. Bu münasibətlər ortaya qoyulduqda isə tərcüməçinin vəzifəsi daha da çətinləşmiş olur: çünki tərcüməçinin işi öz zamanın oxucusuna «xidmət etməkdir», yəni tərcüməçi ilk növbədə ədəbiyyatın müasir səviyyəsini nəzərə almalı və müasir oxucunun tələblərinə cavab verməlidir. Məxdumqulunun şeirlərinin mətni üzərində təhlil apararkən isə türkmən xalqının, ədəbiyyatının və dilinin tarixi ilə bağlı bir çox incəliklər ortaya çıxır. Tərcüməçi gərək elə etsin ki, bu mürəkkəb münasibətlərdə, tarixilik prinsipi ilə müasirlik arasında tarazlıq pozulmasın. Bir qohum dildən digərinə tərcümə, xüsusilə də eyni ənənə təməlləri üzərində boy atmış klassik şeirin tərcüməsi ilk baxışda nə qədər sadə, bəlkə də asan görünə

görünsə belə, gördüyümüz kimi, bu işin mükəmməl nəticəsini almaq da o qədər çətin və mürəkkəbdir. Məsələn mürəkkəbləşdirən cəhətlərdən biri də, qeyd etdiyimiz kimi, klassik şeirin müasir oxucunun ədəbi səviyyəsinə, mənəvi tələbatlarına və zövqünə uyğun tərcümə edilməsini təmin etməkdir. Şeiri müasir oxucuya yaxınlaşdırdıqca, sanki şeirin tarixi mənası, şairin ayrı-ayrı fakt və hadisələrə münasibəti oxucudan uzaqlaşır. Qohum dillərə məxsus klassik poeziyanın tərcüməsində qarşıda duran vəzifə budur ki, həm dilin səviyyəsi, tarixi proselsər, həm də müasir oxucunun şeirdən gözlədikləri bir-birini tamamlasın.

Məxdumqulunun geniş təhlilini verdiyimiz «Türkmənin» şeirinin son bəndləri tarixi məzmun baxımından daha həssas sayıla bilər. Burada şair xalqın birgə mübarizəsi, səfərbər olub düşmən üstünə birlikdə getməsinin zəruriliyi, eyni zamanda, öz şəxsiyyəti, xalqın şairə münasibəti barədə düşüncələrini böyük sənətkarlıqla qələmə almışdır. Orijinalda:

«Tireler gardaşdyr, urug ýarydyr, //
Ykballar ters gelmez hakyň nurudyr, //
Mertler ata çykça, söweş sarydyr, //
Ýow üstüne ýörär ýoly türkmeniň»

misralarında XVIII əsrdə türkmən xalqı üçün taleyüklü məsələdən bəhs olunur: qardaş olan türkmən tayfalarının birləşərək düşmən üstünə döyüşə getməsini şair folklordan, xüsusən «Goroğlu» («Koroğlu») dastanından gələn təbii pafosla təbliğ edir. Şairin zamanında böyük aktualıq daşıyan bu məsələ türkmən xalqının tarixində sonrakı dövrlərdə də öz həyatı əhəmiyyətini saxlamışdı. Ona görə də bu misraların tərcüməsinə böyük diqqətlə yanaşmaq tələb olunurdu. Tərcümələri nəzərdən keçirib, orijinala tutuşdurduqda hansı

mənzərə alınır? İsmayıl Soltanın tərcüməsində bu bənd belə səslənir:

*Elləri qardaşdır, ürək yaradır,
İqbalı, əməli onu yaradır.
At minib, at sürmək əzəl karıdır,
Əmin-amanlıqdır yolu türkmənin.*

Gördüyümüz kimi, bu tərcümədə şeirdəki tarixi şərait amili tamamilə nəzərdən qaçırılıb. Tərcümədə sovet ideologiyasından gələn «qardaşdır ellərimiz» əhval-ruhiyyəsi üstünlük təşkil edir. Fikrimizə aydınlıq gətirmək üçün qeyd etməyi lazım bilirik ik, sözü gedən «Şeirlər» kitabına ön söz yazmış görkəmli ədəbiyyatşünas Araz Dadaşzadə Məxdumqulu haqqında məqaləsində elə belə də yazmışdı: «Məxdumqulunun əsərləri SSRİ xalqlarının qardaşlıq ailəsində kommunizmə gedən türkmən xalqının ürəyindədir». (16, 150) Bu ideoloji məqam bir yana, tərcümədə orijinaldakı mətnlə ziddiyyət və tam əkslik təşkil edən bir məna alınmışdır. Məxdumqulu türkmən tayfalarını birləşərək atlanmağa, düşmən üstünə yürüş etməyə səslədiyi halda, tərcümədə «əmin-amanlığa» çağırış var. Heç şübhəsiz, tərcümədə qabarıq nəzərə çarpan bu motiv də 1960-cı illərdə müharibə əleyhinə çevrilmiş rəsmi təbliğatdan, həmçinin bədii ədəbiyyatda müharibənin ağırlarına diqqətin artmasından irəli gəlirdi. Nə qədər xoş arzu olsa belə, İ.Soltanın tərcüməsindəki orijinala «yeni məna vermək» cəhdi özünü doğrultmamışdır. Ən mühümü isə tərcümə Məxdumqulunun «Türkmənin» şeirinin məntiqi və ideyası ilə əkslik təşkil edir. Fikir orijinaldan uzaqlaşdığı üçün misralardakı söz və ifadələr də bir-birinə həm məntiqi, həm də obrazlılıq baxımından zəif bağlanır, sözlər ahəngdarlıq yaratmır. Bizcə, bu uyğunsuzluq tərcüməçinin tərcümə etdiyi

mətnə tendensiyalı münasibətindən irəli gəlir. Belə tendensiyalı münasibət ona gətirib çıxarır ki, bəzən tərcüməçi sanki «özündən asılı olmayaraq» öz təmsil etdiyi ədəbi təmayülün iradəsindən kənara çıxa bilmir, orijinaldakı bəzi anlayışları, ifadələri daha qabarıq göstərməyə çalışır, bəzilərini isə ya ümumiyyətlə gizləyir, ya da öz məqsədinə uyğunlaşdıraraq dəyişir. Bu isə son nəticədə tərcümə edilən mətnin ziyanına olur.

Əhəd Muxtar da şeirin mətninə müdaxilə edərkən müəyyən dəyişikliklər aparmışdır. Bənd Ə.Muxtarın tərcüməsində belə səslənir:

*Tirələr qardaşdır, tale yaradır,
Bəxtin uğurludur – haqqın nurudur.
Qılinc amanatı, at vüqarıdır,
Gedər düşmən sarı yolu türkmənin.*

Burada İsmayıl Soltanın tərcüməsi ilə müqayisədə orijinalın məzmununa yaxınlıq təsəvvürü yaransa da, şeirin ahəngi orijinaldakından zəif səslənir. «Qılinc amanatı, at vüqarıdır» misrası nə qədər pafosla deyilsə də, orijinaldakı yurd uğrunda savaşa çağırış ruhunu səsləndirə bilmir. Orijinala görə, türkmən igidləri atlananda atlarının başını savaşa meydanına çevirirlər...

Tərcümə təcrübəsinə nəzər saldıqda orijinala münasibətin müxtəlif istiqamətlərinin şahidi oluruq. Birincisi, tərcüməçi tərcümə etdiyi mətndəki ayrı-ayrı söz və ifadələri izah etməyə çalışır, ona görə də orijinalda oxucu üçün aydın ola bilməyəcəyi güman edilən anlayışlara müdaxilə olunur. İkinci istiqamət orijinaldakı ifadələrin, obrazların, tarixi deyimlərin sadələşdirilməsi, müasir oxucu üçün anlaşılıq hala gətirilməsidir. Üçüncü istiqamət isə tərcümə edilən mətnin

«bədiiləşdirilməsi», ona əlavə bəzək-düzək verilməsidir. Bu, özlüyündə tərcüməyə riskli yanaşmadır. Çünki tərcümə edən şairin «bədiiləşdirmə» anlayışı və ən əsası da qabiliyyəti müxtəlif olur. Aydınır ki, şair mənsub olduğu təmayüldən çıxış edərkən mətnə özünə daha poetik görünən dəyişikliklər etməyə çalışır ki, Əhəd Muxtarın tərcüməsindəki «*Qılinc amanatı, at vüqarıdır*» misrasını da məhz bu təmayülün nəticəsi hesab etmək olar.

Zənnimizcə, F.Əliyev digər tərcüməçilərlə müqayisədə bu bəndin incəliyini daha dəqiq tuta bilmişdir. Bunula belə, onun tərcüməsində də orjinala müdaxilə gözlədiyi nəticəni verməmişdir:

*Tirələr qardaşdır, uruq yarıdır,
Tərs gəlməz iqbalı, haqqın nurudur.
Döyüşdə mərdlərin at vüqarıdır,
Yad üstünə gedər yolu türkmənin.*

Burada birincisi, tərcüməçinin orjinala hansı prinsipdən yanaşması məsələsi o qədər də aydın deyil. Başqa tərcümələrdə müasir Azərbaycan dili üçün hətta ən aydın ifadələr belə bəzən dəyişdirildiyi, «müasirləşdirildiyi» halda, burada orijinaldakı «uruq yarıdır» ifadəsi olduğu kimi saxlanılmışdır. «Uruq yarıdır» ifadəsinin nə demək olduğu bugünkü oxucu üçün heç də aydın deyil. Türkmən dilindəki «*uruq*» sözü tayfa, nəsil, başlanğıc mənaları daşıyır. Şeirdə türkmən tirələrinin – tayfalarının qardaş olması, eyni başlanğıcdan, vahid nəsilədən törədikləri barədə söhbət gedir və şair bildirir ki, bu nəslin iqbalı, gələcəyi tərs gətirməyəcək, çünki Haqqın nuru onların üstündədir. Əgər bu nəslin mərdləri at belinə qalxsa, onlar atlarının yönünü savaq meydanına sarı çevirəcəklər, yumruq kimi birləşmiş türkməni yol yağdı üstünə aparacaq... F. Əliyev

başə düşülməyən ifadəni («uruq yaradır») orijinalda olduğu kimi saxladığı halda, başə düşülən ifadələri dəyişmişdir. Orijinaldakı «*Mertler ata çyksa, söweş sarydyr*» misrası «*Döyüşdə mərdlərin at vüqarıdır*» kimi verilmişdir ki, bu da orijinalın mənasındaki savaşa səsləyiş çalarını gizləyir. Eyni zamanda, tərcümənin mənası tam aydın deyil: «*Döyüşdə mərdlərin at vüqarıdır*» cümləsində qrammatika yerində olsa da, məna dəqiqliyi yoxdur. Tərcümədə «*yad*» kimi verilmiş «*yow*» sözünə ən uyğun gələn məna isə Azərbaycan dilindəki «yağı» sözü ola bilərdi. Bu, həm tarixiliklə müasirliyin sintezi baxımdan, həm də şeirdəki mənanı dəqiq ifadə etmək cəhətdən daha sərrast alın bilərdi. Ona görə ki, Məxdumqulu öz xalqını ümumiyyətlə yadların deyil, onlara yağı kəsilənlərin üstünə savaşa yollanmağa səsləyirdi ki, bu da tərcümə zamanı dəqiq nəzərə alınmayıb.

Nəhayət, şeirin son bəndi orijinalda təntənəli notlarla tamamlanır:

*Serhoş bolup çykar, jiger daglanmaz,
Daşlary syndyrar, ýoly baglanmaz,
Gözüm gayra düşmez köñül eglenmez,
Magtymguly – sözlär tili türkmeniñ.*

Burada söhbət kama yetməyin, sevincin, qələbə çalmağın sərxoşluğundan gedir. Şair öz varlığı uğrunda yola çıxan, atlanıb döyüşə girən türkmən xalqının gələcəyinə inanır. Eyni zamanda, öz sonsuz və dəyişməz məhəbbətini izhar edərək bu məhəbbətin qarşılıqlı olduğunu bildirir. Özünü türkmən xalqının danışan dili adlandırır.

Bu bəndin Azərbaycan dilinə tərcüməsində də İsmayıl Soltanın mövqeyi nəinki tərcümə sənətkarlığı baxımından, eyni

zamanda ideoloji təsirin əbədiyyata diktəsi baxımından köməksiz görünür və açığını desək, parodiya təsiri bağışlayır:

*O, asudə gəzər, ciyər dağlamaz,
Dağ-daşı qoparıb yolu bağlamaz.
Könül qeyrisinə könül bağlamaz,
Öz oğludur Maxtımqulu Türkmənin.*

Göründüyü kimi, burada şeirin orijinalındakı milli bütövlüyə, atlanıb savaşa yollanmağa çağırış, marş məzmunu və ahəngi tamamilə göz ardına salınmışdır, türkmən xalqının əvəzinə, sanki, intizamlı yeniyetmə oğlan obrazı yaradılmışdır. Asudə gəzib, ciyər dağlamayan bu gənc dağ-daş qopardıb yolu bağlamır. Tərcümədən belə çıxır. Şeirin son misrasında Məxdumqulu şəxsiyyəti barədə deyilmiş maraqlı ifadə də tərcümə zamanı ortadan götürülmüşdür. Tərcüməçi Məxdumqulunu «türkmənin öz oğlu» kimi təqdim edir, şeirin orijinalında isə şair öz xalqının adından söz demək, xalqının söyləyən dili olmaq səlahiyyəti qazanmış mənəvi ixtiyar sahibidir. Əslində, bu şeirdə böyük sənətkar qələmi ilə yaradılmış iki əzəmətli portret var: birincisi, öz varlığını yaşatmaq üçün ayağa durmaq, mübarizə aparmaq, savaşa girmək əzmində olan türkmən xalqının portreti, ikincisi də şairin avtoportreti. Bu şeirin məntiqinə görə, şair uca dağdan çöl üstünə sel kimi enib gələn xalq iradəsinin tərcümanıdır!

Son misra F.Əliyevin tərcüməsində «*Maxdımqulu, susmaz dili türkmənin*» şəklində verilmişdir. Əhəd Muxtar isə bu bəndin tərcüməsinə bir qədər sərbəst yanaşmağa çalışmışdır:

*Dərdini-sərini vecinə almaz,
Çapar dağı-daşı, yolundan qalmaz.
Deyir Məhdımqulu: sazından olmaz,*

Şirindir, şəkərdir dili türkmənin.

Bu tərcümələrin hər üç variantı bərbad vəziyyətdədir. Bir-iki məqamı çıxmaq şərtilə, demək olar ki, orijinala əlaqələri yoxdur. İlk üç misranı birtəhər tərcüməçilərə keçmək olar. Lakin tərcüməçilərdən heç biri bəndin əsas mənası olan, türkmənlərin bu gün də fəxrlə işlətdikləri «Məxdumqulu türkmənin söylər dilidir» ifadəsinin əsas məğzini tuta bilməyib.

Tərcüməçi hökmən hər iki dili bilməlidir. Lakin o dilə ki, tərcümə edir, o dildə yüksək sənət əsərləri yaratmaq qabiliyyəti və qüdrəti olmayan tərcüməçi heç vaxt yaxşı tərcümə əsəri yarada bilməz. Bunu yuxarıdakı nümunələrdən görmək çətin deyil.

M.Fəraqinin Azərbaycan dilinə iki şair tərəfindən tərcümə edilmiş şeirləri var. Ölkəmizlə əlaqələndirilən «Yaylaxları bar», eləcə də «Yanan barmı» adlı şeirlərini Azərbaycan dilinə həm F.Əliyev, həm də Ə.Muxtar çevirib. Məxdumqulunun iki tərcüməçi tərəfindən ayrı-ayrı vaxtlarda Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş şeirlərdən biri də «Paraparadır» (150, 53). Janrına görə qoşma olan bu şeiri həm F.Əliyev (45, 16), həm də İ.Soltan (43, 205) tərcümə edib. Statistika baxımından Məxdumqulunun yaradıcılığının Azərbaycan dilinə tərcüməsi, bu dildə nəşri rəngarəng təsir bağışlayır. Lakin təəssüflə qeyd etməyə dəyər ki, keyfiyyət göstəricisi kəmiyyət göstəricisini heç də tamamlamır. Bu şeirlərin tərcümə variantlarını orijinala və bir-biri ilə müqayisə edərkən də «Türkmənin» şeirinin tərcüməsi üçün səciyyəvi olan eyni üstünlüklərin və çatışmazlıqların şahidi oluruq: zənnimizcə, bu, tam obyektiv mənzərədir – çünki hər bir şair Məxdumqulunun şeirlərini dilimizə öz intellektual və sənətkarlıq imkanlarının sərhədləri çərçivəsində tərcümə

etmişdir, onlardan bu çərçivələrdən kənara çıxmağı gözləmək isə yersiz olardı və heç bir nəticə verməzdi.

M.Fəraqinin şeirlərini Azərbaycan dilinə çevirib, nəşr etdirənlərdən biri də (kəmiyyət etibarilə daha çox şeirinin tərcüməçisi) İ.Vəliyevdir. Şairin 1984-cü ildə Azərbaycanda nəşr edilmiş «Qəm seli» kitabının «çevirəni və tərtib edəni» İsmayıl Vəliyevdir. Burada diqqəti cəlb edən fərqli bir məqam var: bu da İ.Vəliyevin Məxdumqulunun şeirlərinin Azərbaycan dilindəki variantını «tərcümə» kimi deyil, «çevirmə» termini ilə təqdim etməsidir. Adı çəkilən kitabda Məxdumqulunun şeirlərinin orijinal mətninə mümkün olduğu qədər az müdaxilə edildiyinin, söz və ifadələrin dəyişikliyə nisbətən seyrək hallarda uğradığının şahidi oluruq ki, bu da klassik irsin nəşri, başqa xalqın oxucularına, gənc nəsə tanıdılması baxımından daha əlverişli yanaşma hesab oluna bilər. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün Məxdumqulunun ən məşhur şeirlərindən olan «Füqərayam» əsərinin orijinalı ilə çevirmə variantını müqayisəli nəzərdən keçirək:

Orijinalda:

Vatanımda xan idim,
Xanlara perman idim,
Dertlere derman idim,
Misqine dükan idim,
Jansızlara jan idim,
Neylek, indi biçərəm. (150, 150)

İ.Vəliyevin

Vətəni
Xanlar
Dərdlə
Yoxsul
Cansız
Neylim,

Gördüyümüz kimi, burada orijinal mətn, demək olar ki, olduğu kimi saxlanılıb və bu, şeirin azərbaycanca qavranılması üçün hər hansı çətinlik yaratmır. Bu bəndin ilk beş mısrası yeddi hecalı, sonuncu mısrası isə səkkiz hecalıdır. İ.Vəliyev bu

bəndin doğma dilimizə çox yaxın olduğunu başa düşüb və cüzi fonetik fərqləri aradan qaldırıb. Həm heca sayı, həm də qafiyə olduğu kimi qalıb. Bununla yanaşı, şeirin məna yükü, şairin nə demək istədiyi də oxucuya tam çatır.

Beləliklə, Məxtimqulu şeirlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi ilə bağlı müşahidələrimizi yekunlaşdıranda hansı qənaətləri əldə etmiş oluruq?

Tərcümələrlə bağlı ən çox mübahisə doğuran məsələ şairin şeirlərinin mətninə tərcüməçinin müdaxilələri, orijinala etdiyi əlavə və dəyişikliklərdir. Apardığımız müfəssəl təhlil göstərir ki, Məxdumqulu əsərlərinin mətninə müdaxilələr, əsasən, üç xarakterdə olmuşdur:

1. Ayrı-ayrı söz və ifadələrin qarşılığı Azərbaycan dilində olmadığı üçün tərcüməçilər onların dilimizdəki qarşılığını tapmağa çalışmışlar. Bu zaman mətnə daxil edilmiş bəzi söz və ifadələr, əsasən, iki səbəbə görə orijinala tutuşmur: tərcüməçinin orijinaldakı sözün mənasını düzgün başa düşməməsi və bəzən də qafiyə, vəzn və ahəng uyğunluğu naminə başqa məna daşıyan sözlərin işlədilməsi. Müəyyən tarixi hadisələrin, dini və fəlsəfi anlayışların qarşılığının düzgün verilməməsini də buraya aid etmək olar.

2. Tərcüməçinin öz poetik zövqünə və yaradıcılıq imkanlarına görə tərcümə etdiyi mətnə sərbəst yanaşması. Buna Əli Kərimin tərcümələrini misal gətirmək olar: bənzərsiz şairlik istedadına malik Əli Kərim Məxdumqulunun şeirlərini özünün duyduğu kimi tərcümə etməyə çalışsa da, orijinaldan fərqli mətn alınmışdır. Bu isə klassik ədəbiyyatın təqdimatı baxımından arzu olunan nəticəni vermir. Özü də nəzərə alsaq ki, söhbət bizim dilə mənşəcə çox yaxın olan türkmən dilinə

məxsus və yüzillərin sınağından şərəflə çıxmış söz abidəsindən gedir, onda bu problem daha miqyaslı görünür...

3. Şairin əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı ideoloji tendensiyalılıq, zamanın rəsmi təbliğat tələblərinin nəzərə alınması meyli də olmuşdur. Bu işə tərcümə təcrübəsində rast gəlinən haldır: çünki tərcüməni edən insanın özü də müəyyən məfkurə sahibidir və tərcümə bədii yaradıcılıq olduğuna görə şair öz məfkurəsindən imtina edə bilməz. Sadəcə, tərcüməçi öz ideoloji baxışlarına uyğun gəlməyən şeirləri tərcümə etməkdən imtina edə bilər.

Nəhayət, Məxdumqulunun şeirlərinin Azərbaycan dilində səsləndirilməsi ilə bağlı daha bir mövqə də var ki, bu da orijinal mətnə mümkün olan qədər az müdaxilə etməkdir. Bu, Məxdumqulunun poetik fikirlərinin, ideyalarının, şeirlərinin sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin oxucuya daha obyektiv çatdırılması ilə bərabər, həm də qohum dillər arasında tarixi bağların daha yaxşı qorunmasına təkan verə biləcək amildir.

Yeri gəlmişkən, müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycan və türkmən dillərinin latın əlifbasına keçməsi ilə bu iki dildəki yazıların daha asan oxuna bilməsi üçün düzgün addımlar atıla bilərdi: bir-birinə yaxın olan Azərbaycan, türk və türkmən dilləri üçün ortaq əlifba tərtib etmək olardı. Lakin bu imkan əldən verildiyi üçün xalqlarımızın mənəvi birliyini təmin etmək, bir-birimizi layiqincə tanımaq, ortaq mənəvi sərvətlərdən faydalı yararlanmaq üçün mümkün olan imkanlardan daha rəasional istifadə edilməlidir. Bizə elə gəlir ki, gələcəkdə türkmən ədəbiyyatı klassiklərinin, eləcə də Məxdumqulunun şeirlərinin azərbaycanca nəşri zamanı İ.Nəsimi, M. Füzuli, S.Ə.Şirvani, H.Cavid və s. kimi klassiklərimizin əsərlərinin nəşri zamanı tətbiq olunan yanaşma

əsas götürülməlidir: yəni şeirin orijinalını Azərbaycan dilinin müasir orfoqrafiyasına uyğunlaşdırmaq, çətin söz və ifadələrin isə ayrıca lüğəvi mənasını və şərhini vermək mümkündür. Təcrübə göstərir ki, klassik ədəbiyyata hər cür müdaxilə özü ilə ciddi problemlər də yaradır.

Bütün bu dediklərimizdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bir xalqı başqa bir xalqın səciyyəvi cizgiləri ilə tanış etməkdə, tanımaqda, şübhəsiz, bədii ədəbiyyat xüsusi dəyər daşıyır və bir xalqın bədii ədəbiyyatın başqa bir xalqa düzgün tanıtılması üçün ən faydalı yollardan istifadə olunmalıdır. Bu yollar arasında bədii tərcümənin müstəsna əhəmiyyətini danmaq mümkün deyil. Sədəcə, ondan lazım olan səviyyədə və faydalı istifadə edilməlidir.

Məxdumqulu Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında

Ayrı-ayrı ədəbiyyatların inkişafının müxtəlif dövrləri və bunların yetişdirdiyi böyük sənətkarların yaradıcılığı tək-cə mənsub olduqları milli ədəbiyyatların tarixi üçün qiymətli olmaqla məhdudlaşmır, eyni zamanda ümumdünya ədəbiyyatının nailiyyəti kimi də böyük maraq doğurur.

Böyük türkmən şairi Məxdumqulu Fəraqinin zəngin bədii irsi xalqının qiymətli milli-mədəni və mənəvi sərvətlərindəndir. Zaman keçdikcə onun bədii düha ilə yaratdığı möhtəşəm sənət incilərini dərinədən dərk etməyə, öyrənməyə daha çox ehtiyac duyulur. Əsərlərində ifadə etdiyi böyük ideyaların milliliyi və milli olduğu qədər də ümumbəşəri mənə və mahiyyət kəsb etməsi, yaratdığı incə obrazlar, aşladığı insana sevgi, tərənnüm etdiyi ülvəyyət, uca tutduğu ideallar və bütün bunların bədii söz sənətinin ecazkar dilində,

yalnız özünəməxsus şəkildə inikası M.Fəraqi yaradıcılığına daim sonsuz maraq doğurmuşdur.

M.Fəraqi yalnız türkmən ədəbiyyatının deyil, bütün türkdilli xalqların dünya ədəbiyyatında layiqli bir nümayəndəsidir. Elə bu baxımdan türk xalqları ədəbiyyatşünaslığında onun lazımı qiyməti verilməlidir və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının Məxdumqulu yaradıcılığına marağı da tamamilə təbii sayılmalıdır.

M.Fəraqinin yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının diqqətindən kənar olmamışdır. Elə bu diqqətin nəticəsi olaraq şairin ölməz sənətini qiymətləndirmək üçün bir sıra elmi-nəzəri və ədəbi-tənqidi məqalələr, oçerklər yazılmışdır. Bunlardan başqa, təəssürat səciyyəli yazılar da var, həmin yazılarda dərin ədəbiyyatşünas təhlili olmasa da. Şairin yaradıcılığı və şəxsiyyəti barədə səmimi fikirlər yer almışdır. Beləliklə, Məxdumqulunun həyatı və yaradıcılığı haqqında Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında müxtəlif zamanlarda, müxtəlif səviyyəli araşdırmalar aparılmışdır, məqalələr nəşr olunmuşdur ki, həmin materiallar öz məqsədinə görə bu cür qruplaşdırıla bilər:

1. Məxdumqulunun həyat yaradıcılığı ilə bağlı araşdırmaların bir hissəsi şairin yaradıcılığının, eləcə də türkmən ədəbiyyatının Azərbaycanın ali təhsil ocaqlarında tədrisini əhatə edir;

2. Şairin yaradıcılığına həsr olunmuş bir neçə məqalə sırf elmi araşdırma səciyyəsi daşıyır. Bu məqalələrdə Məxdumqulunun yaradıcılığının əsas istiqamətləri təhlil olunmaqla yanaşı, şairin yaradıcılığının, əsərlərindəki sənətkarlıq keyfiyyətlərinin Azərbaycan ədəbiyyatı ilə müqayisəsinə də yığcam şəkildə yer verilmişdir;

3. Azərbaycanda əsasən də şairin yubileyləri çərçivəsində nəşr olunmuş bəzi yazılar isə şair haqqında ürək sözlərini, yubiley təəssüratlarını əks etdirir.

Məxtimqulunun həyat və yaradıcılıq yolunun öyrənilməsi və nəşri sahəsində Azərbaycanda böyük və müsbət bir təcrübə, yaxşı ənənə yaranmış olsa da, etiraf etmək lazımdır ki, şairin yaradıcılığına həsr olunmuş ayrıca dissertasiyalar, monoqrafiyalar bu günə kimi meydana çıxmamışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında M.Fəraqini layiqincə tanıdan, şairin haqqında ətraflı məlumat verən prof. Pənah Xəlilovdur. O, bir silsilə əsərlərində (Bax: 33, 31, 3-9; 36, 169-175; 37, 389-393; 38, 273-279) şairin dövrü, mühiti, yaradıcılığının mərhələləri haqqında elmi məlumat verir və Məxdumqulu yaradıcılığını olduqca yüksək qiymətləndirir. O, şairin türkmən yazılı ədəbiyyatındakı yerini, yaradıcılığının qaynaqlarını, eləcə də türkmən ədəbiyyatına təsirini, türkmən ədəbiyyatında Məxdumqulu davamçılarının yaradıcılığını ardıcılıqla izləmiş, belə demək mümkündürsə, türkmən ədəbiyyatı tarixinin müxtəsər elmi kursunu yaratmağa nail olmuşdur.

Dissertasiya işimizin müvafiq fəsillərində biz prof. P. Xəlilovun fikirlərinə daha çox istinad etmişik ki, bu da təsadüfi deyil. Onun tədqiqatlarının fərqləndirici cəhəti bundan ibarətdir ki, müəllif yalnız Məxdumqulu yaradıcılığının və ya türkmən ədəbiyyatının deyil, ümumiyyətlə, türk xalqları ədəbiyyatlarının vahid elmi kontekstdə tədqiq edilib öyrənilməsi sahəsində böyük bir ənənə, möhkəm təməl yaratmışdır. Başqa sözlə desək, P.Xəlilov hər hansı bir şairin yaradıcılığını «xüsusi hadisə» kimi təcrid olunmuş halda deyil, bütün köklərini, ənənələrini və davamını araşdırmaqla təhlil

etmişdir. Ona görə P.Xəlilovun tədqiqatları təkcə Məxdumqulunun həyat və yaradıcılığının təhlil olunması üçün deyil, ümumilikdə türk xalqları ədəbiyyatlarının öyrənilməsi üçün faydalı elmi-metodoloji baza təşkil etməkdədir. Vaxtilə sovet imperiyasının siyasi təsiri altında olan türk xalqları müstəqillik əldə edəndən sonra P.Xəlilovun sovet dövründə yaratmış olduğu bu təməlin mahiyyəti, əhəmiyyəti özünü daha aydın göstərməyə başlamışdır. Bu gün türk xalqlarının vahid ədəbiyyat tarixinin yaradılması ideyası səslənməkdədir. Əgər belə bir ideya reallaşmalı olsa, türk xalqları ədəbiyyatının vahid kontekstdə öyrənilməsi və tədris edilməsi üçün əlimizdə çox qiymətli bir mənbə var.

Məxdumqulu yaradıcılığını geniş tarixi aspektdə araşdıran prof. P.Xəlilov onu türkmən yazılı ədəbiyyatının banisi hesab edir: «Atasının əsərləri nəzərə alınmasa, Məxdumquluya qədər türkmənlərin yazılı ədəbiyyatı olmamışdır. Əgər olmuşdursa da, zəmanəmizə qədər gəlib çıxmamışdır. Buna görə də Məxdumqulu türkmən yazılı ədəbiyyatının və ədəbi dilinin banisi hesab olunur» (37, 389).

Prof. P.Xəlilovun Məxdumqulu yaradıcılığında xüsusi dəyərləndirdiyi başlıca keyfiyyətlərdən biri şairin yaradıcılığının ictimai əhəmiyyəti, öz xalqının taleyinə təsiridir. Türkmən milli düşüncəsinin formalaşmasında, türkmən tayfalarının bir araya gəlməsində, cəmiyyətin təşkilatlanmasında Məxdumqulu yaradıcılığının müstəsna rolu məsələsi onun tədqiqatlarının əsas xəttini təşkil edir. Tədqiqatçı şairin yaradıcılığında dövrünün ictimai proseslərinin güclü təsiri olduğunu vurğulayır: «Məxdumqulu yaradıcılığında dövrün ictimai-siyasi vəziyyəti ilə əlaqədar olan ictimai motivlər çox qüvvətlidir. O, öz əsrinin iztirablarını, xalqın

başına gələn müsibətləri, xalq kütlələrinin dərin vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq duyğularını qələmə almışdır» (37, 389). Məxdumqulu yaradıcılığına bu cür yanaşma tədqiqatçıya şairin yaradıcılığını millətin tarixi ilə üzvi vəhdətdə araşdırmağa imkan vermişdir. Bu, xüsusən indiki şəraitdə böyük aktualıq daşıyır. Bir ictimai-siyasi formasıyadan digərinə keçid dövrü mənəvi dəyərlərə xüsusi həssaslıq göstərilməsini tələb edir. Televiziyalarda «Vaqif dahidirmi?», «Sabir dahidirmi?» kimi mənəvi irticaya xidmət edən sualların sıx-sıx səsələndiyi, «dahilərin divana çəkildiyi» bir zəmanədə ədəbiyyatın millətin tarixinin formalaşmasında rolu kontekstində təhlil olunması, şairin yaradıcılığının millətin tarixi ilə bir arada, bütöv şəkildə öyrənilməsi böyük ictimai əhəmiyyət daşıyır.

Professor Məxdumqulunun xalqın şairi olduğunu xüsusi vurğuluyur. Özünü tanıması, öz böyüklüyünü, mənəvi və lazım gəldikdə fiziki gücünü hiss etməsi, öz yurdunun gözəlliklərindən zövq ala bilməsi üçün xalqın tarixin müəyyən dövrlərində bu cür şəxsiyyətlərə ciddi ehtiyacı olur. P.Xəlilov Məxdumqulu yaradıcılığının məhz bu aspektini – şair-vətəndaş mövqeyini yüksək dəyərləndirir və şairi tarixi qələmə alan bir insan kimi deyil, həm də tarixin özünü yaradan bir xəssiyyət kimi təqdim edir: «Məxdumqulunu oxuyan hər kəs onun şəxsində, ilk növbədə, bir xalq şairi görür, onun öz el-obası ilə necə qürrələndiyinə, öz torpağını necə sevdiyinə, türkmən həyat-məişətini nə qədər geniş dərk etdiyinə, camaat üçün nəcib düşüncələrə daldığına şahid olur, onu ağsaqqal, elin dərdini daşıyan bir vətəndaş kimi qiymətləndirir» (33).

P.Xəlilov M.Fəraqinin yaradıcılığına qiymət verərkən onun dünyəvi dəyərləri tərənnüm etməsini, xalqın gələcəyinə

inamını xüsusi qeyd edir. Məxdumqulu yaradıcılığının türkmən ictimai düşüncəsinə gətirdiyi ideyalar xalqın ruhunda intibah yaratmağa xidmət etmişdir: «Məxdumqulu nikbin şairdir, dəyanət və mərdlik, əliaçıqlıq, yoxsula yaxşılıq, qadına humanist münasibət təbliğ edir. Kainat, həyat və yaradılış haqqında fəlsəfi fikir yürüdür. Türkmənistanın dağlarını, vadilərini, ölkədəki qalaları iftixarla tərənnüm edir. Onun aşiqanə qoşmaları gümrah duyğularla zəngindir» (38, 275).

P.Xəlilovun türk xalqları ədəbiyyatlarının tədqiqinə həsr etdiyi, eləcə də türkmən ədəbiyyatını və Məxdumqulu yaradıcılığını təhlil etdiyi əsərlərin böyük əksəriyyəti sovet dövründə yaranmışdır. Elə bir dövrdə ki, bir çox dəyərlər ideloloji çərçivələrə salınırdı, bir sıra anlayışları öz adı ilə adlandırmağa imkan verilmirdi. Bütün çərçivələrə və məhdudiyətlərə baxmayaraq, P.Xəlilov heç vaxt ədəbiyyatı ideologiyanın ayağına verməmişdir.

Əvvəldə də bəhs etdiyiniz kimi, Məxdumqulu poeziyasında türkmənlər arasındakı ictimai qeyri-bərabərlik, cəmiyyətdəki dərin təzadlar geniş əks olunur. P.Xəlilov bu məsələnin təhlilində də Məxdumqulu yaradıcılığının məntiqindən və şairin bir şəxsiyyət kimi tarixi missiyasından çıxış edir, Məxdumqulunu sinfi mübarizə ideyasından uzaq bir şair kimi təqdim edir, onun yaradıcılığındakı ictimai motivlərin köklərini şairin vətəndaşlıq mövqeyi ilə izah edir. Məxdumqulu varlını varlı olduğuna, din xadimini dindar olduğuna görə qınamırdı, o, ədalətsizliyə etiraz edirdi. O, insanlar arasında fərq qoymayan, ayrı-seçkilik salmayan dəyərlərdən çıxış edərək insanları bir olmağa təhrik edirdi. Məxdumqulunun etirazı zülmə qarşı idi: «Hakim təbəqələrin və ruhanilərin zülmünə qarşı öz nifrətini gizlədə bilməyən Məxdumqulunun

fıkrincə, «ölüm həm füqərə üçündür, həm şah üçün», «yoxsuldur deyib möhtacları tapdama», «kasıbdır deyibən igidin əslini sorma», çünki «xocası var bəlkə quluna dəyməz» (38, 278-279).

Professor P.Xəlilovun M.Fəraqi yaradıcılığında yüksək qiymət verdiyi amillərdən biri də ana dili məsələsidir. Məxdumqulu, qeyd etdiyimiz kimi, müasir türkmən ədəbi dilinin banisi kimi qiymətləndirilir və tanınır. Onun yaradıcılığı və türkmən dili haqqında düşüncələri türkmən xalqı üçün böyük tarixi məna və əhəmiyyət daşıyır. P.Xəlilov öz məqalələrində Məxdumqulunun türkmən dili ilə bağlı mövqeyini şərh edərkən iki amili xüsusi vurğulayır: Məxdumqulunun bədii irsinin dili və şairin ana dilinin əhəmiyyəti haqqında görüşləri. Şairin ana dilinə münasibəti bu dilə, onun gözəlliklərinə, türkmən xalqı üçün əvəzsiz olduğuna inam yaratmışdır. Məxdumqulu üçün hər bir dilin, eləcə də türkmən dilinin öz layiqli yeri var, gərək dildən layiqincə istifadə edəsən: «Məxdumqulu ərəb dilində şeir yazmaq ənənəsinə xor baxmamışdır. Lakin xalqla onun övladı olan və xalqa xidmətinə görə əziz tutulan şair arasındakı ünsiyyətin sarsılmazlığı əqidəsi ilə yaşayan, doğma dilində danışmağın tarixi zəruriyyətini başa düşən Məxdumqulu bir «pünhanı aşkar edib» deyirdi: «Ərəb zəban düşdü xara, xiridarı yox onun» (33). P.Xəlilovun tədqiqatlarında Məxdumqulu yaradıcılığında bədii sənətkarlıq məsələlərinə də ayrıca yer verilmişdir. Ümumi şəkildə götürdükdə, prof. P.Xəlilov Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Məxdumqulunun layiqli ədəbi portretini yaratmağa nail olmuşdur.

Aydınlıq üçün onu da demək lazımdır ki, M.Fəraqi haqqında olan məqalələrin, araşdırmaların əksəriyyəti ədəbin

anadan olmasının iki yüz iyirmi beş illiyi və iki yüz əlli illiyi ilə əlaqədar yazılıb. Şairin iki yüz iyirmi beş illiyi ilə əlaqədar yazılan elmi-publisistik əsərlərdən biri Araz (Aras) Dadaşzadənin «Maxtımqulu və Azərbaycan poeziyası» adlı məqaləsidir. Əsər yubiley kampaniyası çərçivəsində yazılmış olsa da, özünün elmi sanbalına, təhlil mədəniyyətinə, ədəbiyyata yanaşmasına görə ciddi tədqiqat işidir.

«Azərbaycan» jurnalının 1960-cı il 9-cu nömrəsində nəşr olunmuş bu məqalə öz xarakterinə görə, elmi-publisistik səciyyə daşıyır və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının o dövr səviyyəsi baxımından fərqlənən əsərlərdən biridir. Burada həm mövzunun qoyuluşu, həm də elmi həlli o vaxtın filologiyası üçün çox aktual idi: siyasi mühitdə iqlimin mülayimləşməsi bir vaxtlar aralarına soyuqluq salınmış türk xalqlarının mədəniyyətləri arasında yeni körpü salmağa şərait yaradırdı və məqalə müəllifi də həmin imkandan gücü çatan qədər istifadə etməyə çalışmışdı. 1940-50-ci illərdə Azərbaycan və Türkmənistan filoloqları arasında ayırmaq təmayülü birləşdirmək təmayülündən daha güclü olmuşdu və bu, «Kitabi-Dədə Qorqud» və «Koroğlu» dastanlarına münasibətdə özünü qabarıq göstərirdi. Araz Dadaşzadənin məqaləsi Azərbaycan və türkmən xalqları arasında mənəvi birliyə doğru atılan uğurlu addım hesab oluna bilər. Burada məsələyə zahirən «sovet xalqlarının birliyi» çərçivəsindən baxılsa da, müəllifin məsələyə yanaşmasının mahiyyətində türkcülük elementi diqqəti cəlb edir. Məqalənin gözəl cəhətlərindən biri bu idi ki, orada Məxdumqulu yaradıcılığından gətirilən sitatlar, poetik örnəklər türkmən dilində verilmişdi və bu yanaşma özlüyündə Azərbaycan və türkmən dillərinin, mədəniyyətlərinin mənşə, kök birliyi haqqında deyiləcək bütün sözlərdən, şüar səciyyəti

çılpaq bəyanatlardan qat-qat güclü təsirə malik idi. Bu, bizə elə gəlir ki, o dövr üçün ədəbiyyatşünaslığın ləyaqətli bir nümunəsi idi. Məqalə «Məxtumqulu və Azərbaycan poeziyası» adlansa da, onun əhatə dairəsi daha geniş idi, burada Məxdumqulunun həyat yolu, yaradıcılığının başlıca xüsusiyyətləri həssaslıqla təhlil olunmuşdu. Əlbəttə, məqalədə Məxdumqulunun Azərbaycanda səyahətdə olub-olmaması kimi mübahisəyə yol açan məqamlar da vardı (Bu barədə tədqiqatımızın 4.1 bölməsinə baxın). Bu mübahisəli məqamların ortaya çıxmasının özü də maraqlı idi. Əslində, Məxtumqulunun Azərbaycana səyahət etməsi barədə mübahisəli fikrin ortaya atılması Türkmənistan mütəxəssislərindən gəlirdi, A.Dadaşzadə rus dilində nəşr edilmiş «Türkmən poeziyası antologiyası» adlı kitaba istinad etmişdi. Həmin kitabda Məxdumqulunun «Bar» rədifli qoşması «Азербайджан» adı ilə təqdim olunmuşdur (16, 144). Müəllif M.Fəraqinin ədəbiyyatımızla bağlılığından öncə onun türkmən ədəbiyyatındakı mövqeyini aydınlaşdırmış, Məxdumqulunun yazılı türkmən ədəbiyyatını ölkənin sərhədlərindən çox-çox kənara yayamqla öz ölkəsinin, doğma xalqının mədəniyyətinin dünyada layiqli bir elçisi olduğu fikrini irəli sürmüşdü.

M.Fəraqini türkmən ədəbiyyatının, poeziyasının qəlbi adlandıran A.Dadaşzadə şairin əsərlərinə əsaslanaraq onu dövrünün elmlərinə yiyələnmiş yüksək təhsilli bir insan kimi təqdim edir: «Məxtumqulu öz dövrünün elmi nailiyyətlərinə dərinədən yiyələnmiş hərtərəfli bir adam idi. O, ərəb, fars, cığatay dillərində bilir, riyaziyyat, astronomiya, fəlsəfə, islam tarixi ilə maraqlanırdı. Şərq ədəbiyyatına o daha çox bələd idi». (16, 144).

A.Dadaşzadənin məqaləsinin maraqlı cəhətlərindən biri də türkdilli xalqların ədəbiyyat tarixinin öyrənilməsinə müqayisəli-tarixi metodu tətbiq etməsi idi. Tədqiqatçı Məxdumqulu yaradıcılığının Azərbaycanla əlaqələrini araşdırarkən, əslində, XVIII əsrdə iki qohum xalqın milli ədəbiyyatlarının müqayisəsini aparmağa cəhd göstirmişdi. Azərbaycan ədəbiyyatının aparıcı şəxsiyyətləri və təmayülləri bu məqalədə türkmən ədəbiyyatı ilə müqayisəli şəkildə təhlilə cəlb olunmuşdu. Mövzunun qoyuluşu Araz Dadaşzadəyə Molla Pənah Vaqif və Molla Vəli Vidadi kimi böyük Azərbaycan şairlərinin tarixi rolu barədə də maraqlı mülahizələr irəli sürməyə, onların Azərbaycan ədəbiyyatı tarixindəki yerlərini obyektiv şəkildə müəyyənləşdirməyə imkan yaratmışdı. Araz Dadaşzadənin məqaləsində ədəbi hadisələr xalqın tarixinin üzvi tərkib hissəsi kimi götürülür. O, Məxdumqulu ilə Vaqifi müqayisə edərkən hər iki şairin yaşamış olduğu tarixi şəraiti tutuşdurur, bədii ədəbiyyatla tarixi şərait arasında üzvi bağlılıq olduğunu göstərməyə çalışırdı. Ona görə də ədəbi əlaqələrimizdən bəhs edərkən türkmən tarixinin M.Fəraqi əsrini XVIII Azərbaycanının xanlıqlar dövrü ilə müqayisə edirdi. Müəllifin göstərdiyi kimi, XVIII əsr türkmən xalqının tarixində ictimai-siyasi cəhətdən ən ağır bir dövr olmuşdur. Həmin əsrdə İran şahlarının, Buxara və Xivə xanlarının ölkəyə hücumu, qarətçiliyi türkmənlərə ağır zərbələr vururdu. Ayrı-ayrı türkmən qəbilələrinin bir-birilə didişməsi də ölkənin iqtisadiyyatının dirçəlməsinə, daxildli imkanlarının güclənməsinə, mədəniyyətin inkişafına ciddi maneçilik törədirdi. Beləliklə, türkmən xalqı öz ictimai-mədəni həyatını istədiyi kimi qura bilmir, ədəbiyyat və sənətini inkişaf etdirməyə imkan tapmırdı.

Araz Dadaşzadənin fikrincə, «XVIII əsrdə Azərbaycanın vəziyyəti də müəyyən qədər Türkmənistanın vəziyyətini xatırladırdı. Bir tərəfdən xarici hücumlar, yerli xanların ixtilafları və feodal zülmü hər iki ölkə üçün tipik idi. Ona görə heç təəccüblü deyildir ki, Maxtımqulunun bir çox şeirlərini oxuyarkən istər-istəməz Vaqif, Vidadi, Zakir və bizim aşiq şeirini xatırladan cəhətlər meydana çıxır» (16, 145).

Əlbəttə, indi – həmin məqalə nəşr ediləndən təxminən 50 sonra müəllifin müəyyən fikirləri mübahisəli görünə bilər, Azərbaycanda xanlıqlar dövründə milli mədəniyyətin, o cümlədən ədəbiyyatın inkişafı başqa baxış bucağından qiymətləndirilə bilər. Lakin bu, Araz Dadaşzadənin Məxdumqulunun yaradıcılığının Azərbaycanda araşdırılması təcrübəsinin əhəmiyyətinə kölgə salmamalıdır. Çünki müəllif mülahizələrini irəli sürərkən o dövrün qəbul edilmiş elmi normalarından çıxış edirdi.

Məqalədə müəllif Məxdumqulu yaradıcılığının ictimai qayələrini önə çəkməyə çalışmışdı. Müəllifin irəli sürdüyü əsas tezislər ədəbiyyatın məhz ictimai cəhətdən fəallığı, cəmiyyətdə gedən prosesləri obyektiv əks etdirməsi kimi mülahizələr nəzərə alınmaqla əsaslandırılırdı. Müəllif dövrdəki haqsızlığın, ədalətsizliyin həm Məxdumqulu yaradıcılığındakı, həm də M.P.Vaqif, M.V.Vidadi, Aşiq Abbas Tufarqanlı yaradıcılığındakı izlərini göstərməyə üstünlük verirdi. A.Dadaşzadə özəlliklə də Vidadi ilə Məxdumqulu bənzərliyi üzərində dayanırdı: «Vidadi ilə Məxtımqulu arasında olan yaxınlıq xüsusilə diqqəti cəlb edir. Qəribədir ki, hər iki şairin həyatı da müəyyən dərəcədə bir-birinə bənzəyir. Maxtımqulunun da şəxsi həyatı Vidadininki kimi acınacaqlı olmuşdur. Mənqlini itirdikdən sonra başqa bir qızı almış şairin

oğlanları kiçik yaşlarında ikən vəfat etmiş, qardaşları isə İranda əsir olmuşdur» (16, 146). A.Dadaşzadə bu oxşarlığı onların yaradıcılığı əsasında, analogi örnəklərlə göstərdi: «Dövrün ədalətsizliyini ifşa və tənqid yolu ilə islah etməyin mümkün olmadığını yəqin edən Vidadi mübarizədən əl götürür, bədbinləşirdi. Hətta «Müsibətnamə» kimi ən cəsəətli və ictimai məzmunu malik əsərində belə o, xanların daxili mübarizələrinin mənasızlığını və bunun faciəli nəticələrini şərh etməkdən, pis adamları lənətləməkdən uzağa getmirdi. Dövrən Maxtımqulunu da sızlamağa məcbur edir» (16, 147).

Ədəbiyyatşünaslığımızın müasir səviyyəsinin tələbləri baxımından bu mülahizələrin ədəbiyyatın inkişaf qanunauyğunluqları kontekstində əsaslandırılması arzu oluna bilərdi. Lakin bu, Araş Dadaşzadə tərəfindən aparılmış müqayisəli-tarixi təhlilin əhəmiyyətini qətiyyəən azaltmır.

Müəllif şairin şəxsiyyətinin ictimai və tarixi aspektlərinə daha çox üçstünlük verirdi. O, tərcüməçilərdən fərqli olaraq «*Magtımğuly – sözlər tili türkməniñ*» misrasının mənasını dəqiq tuta bilmişdi. Bu misradan çıxış edərək diqqəti şairin xalqın «danışan dili» olmasına, xalqın dərdlərinə tərcümanlıq etməsinə yönəldirdi: «Maxtımqulu xalqın açıq dili, ətrafdakı vəziyyətdən xəbərsiz olan adamların gözü idi. Xalqın çəkdiyi iztirab şairin ürəyini yandırır. Hər yoldan ötənin vətən üstünə qılnc çəkməsi, əhalini talaması Maxtımquluya rahatlıq vermirdi» (16, 148).

Prof. Pənah Xəlilovdan sonra prof. A.Dadaşzadə də M.Fəraqi ilə M.P.Vaqifin mənsub olduqları milli poeziyadakı mövqelərində oxşarlıq və yaxınlıq, hətta eynilik olması fikrini irəli sürürdü: «Maxtımqulunun türkmən, Vaqifin isə Azərbaycan poeziyası və ədəbi dilinin inkişafında oynadığı rol,

demək olar ki, eynidir. Hər ikisi forma və dil cəhətcə milli ədəbiyyatlarda müəyyən bir inqilab yaratmışlar. Hər ikisi klassik Şərq şerini yaxşı bilməklə bərabər öz xalqının folkloruna, aşıq şerinə dərinədən bələd olmuş, əsl ilhamlarını ondan almışlar» (16, 149).

Bu məqalədən əlavə, Məxdumqulunun 1960-cı ildə nəşr edilmiş «Şeirlər» kitabının müqəddiməsini də prof. Araz Dadaşzadə yazmışdı. «Böyük türkmən şairi» adlanan müqəddimənin əsas tezislərini müəllifin «Məxdumqulu və Azərbaycan ədəbiyyatı» məqaləsində irəli sürdüyü mülahizələr təşkil edirdi.

Prof. Araz Dadaşzadənin Məxdumqulunun yaradıcılığına növbəti qaydıışı isə bu mövzudakı ilk məqaləsindən təxminin iyirmi beş il sonra olmuşdur. Şairin iki yüz əlli illiyi ilə əlaqədar Azərbaycan mətbuatında nəşr olunmuş məqalələrdən birinin müəllifi odur. Bu məqalədə də Araz Dadaşzadənin fikirlərinin əsasını 1960-cı ildə nəşr etdirdiyi «Məxdumqulu və Azərbaycan ədəbiyyatı» adlı məqalədəki ideyalar təşkil edirdi. Xüsusilə Məxdumqulunun «Yaylaxları var» adlı şerinə əsaslanmaqla onun Azərbaycanda olması ehtimalı bu məqalədə bir daha təkrarlanır. Bununla belə, bəzi əlavələr, fikir dəqiqləşdirmələri də nəzərdən yayınmır. Xüsusi olaraq türkmən və Azərbaycan ədəbiyyatlarının mənşə birliyi məsələsinə müəllif bu məqalədə daha cəsarətlə yanaşa bilmişdi, bunu açıq mətnlə ifadə etmişdi.

«Qardaş xalqın böyük şairi» adlı yubiley məqaləsində Məxdumqulunun publisistik port retii yaradılmışdı. Burada onun türkmən poeziyası nümayəndələri içərisində xüsusi yeri olduğu vurğulanırdı. Müəllif şairi xalqın danışan dili, görün gözü, düşünən beyni adlandırır, onu diapazonu geniş sənətkar

kimi təqdim edir: «Məxdumqulu geniş diapazonlu sənətkardır. Onun poeziyasında ciddi ictimai-sosial, didaktik-nəsihətamiz motivlərlə yanaşı, öz səmimiliyi, zərifliyi ilə seçilən lirik, məhəbbət səpkili şeirləri də diqqətəlayiqdir. Onun «Qışı yay», «Nəmə sən», «Gördünmü» kimi şeirlərində həyati gözəllikdən söhbət açılmış, məhəbbətin qüdrəti tərənnüm edilmişdir» (17).

A.Dadaşzadənin xüsusi vurğuladığı keyfiyyətlər arasında Məxdumqulunun novatorluğu, türkmən ədəbi dilinin formalaşmasındakı rolu, eyni zamanda bunun türkmən ədəbiyyatının sonrakı inkişafı üçün təkanverici amilə çevrilməsi ayrıca qeyd olunur: «Məxdumqulu türkmən ədəbi dilinin ən böyük ustalarındandır. O, poeziya dilini xalq dilinə yaxınlaşdırmaqla özündən sonra gələn türkmən şairləri üçün örnək olmuş, saf, milli koloritə məxsus yazılı ədəbiyyatın inkişafına yol açmışdır» (17).

Zamanın şərtlərindən, rəsmi ideologiyanın tələblərindən gələn müəyyən amilləri (məsələn, «Məxtimqulunun arzuları bizim günlərdə doğrulmuşdur...» kimi mülahizələr) nəzərə almasaq, bu yazılar ədəbiyyatşünaslıq baxımından indi də öz dəyərini saxlayır.

M.Fəraqinin yaradıcılığı barədə Azərbaycanca daha bir ciddi tədqiqat əsəri 1965-ci ildə nəşr olunmuşdur. R.Qurbanın (Ramazan Qurbanov) «Maqtımqulu Pırağı» adlı məqaləsinin (Tədqiqatçı şairin adını və təxəllüsünü türkmən dilinin orfoqrafiya və orfoepiyasına uyğun saxlamağa üstünlük verdiyi üçün məqalənin adı fərqli səslənir) əsas fərqli cəhəti bundadır ki, əsər sırf elmi araşdırma kimi hazırlanmış, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının «Xəbərləri»nin ictimai elmlər seriyasının 1965-ci il 2-ci nömrəsində nəşr olunmuşdur. Məqalə adından da görüldüyü kimi, Məxdumqulunun həyat və

yaradıcılığına həsr olunmuş elmi oçerkdir. Burada həm Məxdumqulunun həyat və yaradıcılıq yolunun ümumi mənzərəsi canlandırılır, şairin yaradıcılığı barədə elmi ədəbiyyatlarda irəli sürülmüş fikir və mülahizələr nəzərdən keçirilir, həm də Məxdumqulu yaradıcılığının türkmən ədəbiyyatı tarixində oynamış olduğu rol qiymətləndirilir. Məqalədə həm Türkmənistanda, həm də Rusiyada nəşr olunmuş mənbələrə istinad edilmişdir. Bu məqaləni də Araz Dadaşzadənin məqaləsi ilə birləşdirən ümumi keyfiyyətlərdən biri şeir nümunələrinin oricinalda olduğu kimi verilməsidir.

Məqalənin təfsilatına keçməzdən əvvəl bir məsələyə diqqəti cəlb etmək yerinə düşərdi. Ramazan Qurbanovun adı çəkilən məqaləsində qoyduğu problemləri ümumi şəkildə belə sıralamaq mümkündür:

- Şairin tərcümeyi-halı, təhsili, türkmən xalqının birləşmə və azadlıq mübarizəsində oynadığı rol;

- Məxdumqulunun bədii irsi barədə statistik səciyyəli ümumi məlumat, əlyazmalarının və köhnə nəşrlərin müfəssəl təsviri və təsnifatı;

- Şairin dünyagörüşünün formalaşmasına təsir göstərən başlıca amillər: şairin təhsili, mühiti, tarixi proseslər və s.

- Məxdumqulu poeziyasının mövzu və məzmun cəhətdən təsnifatı: müəllif bu təsnifatı ararkən ondan əvvəl irəli sürülmüş elmi mülahizələri də nəzərdən keçirmişdir

- Şairin humanizmi və öz vətəninin azadlığı uğrunda mübarizəsi. Bu keyfiyyətlər həm Məxdumqulunun bədii yaradıcılığı, həm də tərcümeyi-halı ilə əlaqəli olaraq təhlil olunmuşdur.

Ramazan Qurbanov Məxdumqulunu Şərq ədəbiyyatının ənənələrini yaxşı mənimsəmiş milli şair kimi, türkmən xalqının

böyük sənətkarı və mütəfəkkiri, humanist bir insan kimi təqdim edir: «Maqtımqulu türkmən xalqının böyük şairi və mütəfəkkiridir. O, öz əsərlərində türkmən xalqının bütün istəklərini, həyat tərzi, adət və ənənələrini, zəhmətini, azadlıq uğrunda mübarizədə keçirdiyi faciələrini və onun gözəl gələcəyi haqqındakı arzularını işıqlandırır. Eyni zamanda, o, azadlıq, müstəqillik, insanpərvərlik kimi mütərəqqi ideyalar irəli sürən humanist şairdir» (48, 38). Müəllif şairin ilkin təhsili, şəxsi mütaliəsi, Şərq ədəbiyyatı ilə tanışlığı, kimlərdən bəhrələndiyi barədə məlumat verir. Həm də onun həyatının əsirlik anlarının əks olunduğu şeirlərdən bəhs edir. R.Qurbanov Fəraqinin ədəbi irsindəki janr müxtəlifliyindən, üslub müxtəlifliyindən danışarkən bunu doğuran səbəbləri də qeyd edir. Müəllif Məxdumqulunun yaradıcılığında dünyagörüşü baxımından fərqlilikləri və şairin yaradıcılığının dil-üslub rəngarəngliyini daha çox zaman amili ilə bağlayır. Tədqiqatçıya görə, Məxdumqulu yaradıcılığının məzmun etibarilə klassik ədəbiyyat ənələrinə, xüsusən də təsəvvüf ideyalarına bağlılığı ilk dövrlərə aiddir. Yəni Məxdumqulunun görüşləri sonradan dəyişərək yeni keyfiyyətlər qazanmış, şairin yaradıcılığında siyasi və ictimai motivlər sonradan üstünlük təşkil etmiş və bu da öz növbəsində Məxdumqulu yaradıcılığının realizmini şərtləndirmişdir. Məqalədə Məxdumqulunun yaradıcılığının xalq düşüncəsinə yaxınlığı Vaqifin yaradıcılığı ilə müqayisə olunur. «Azərbaycan şairi Molla Pənah Vaqif ... kimi Maqtımqulu da qoşma ustasıdır. Bu qoşmalarda həm türkmən xalqının həyat tərzi, dövrünün əxlaqı, həm də şairin şəxsi hiss və həyəcanları, onun ictimai-siyasi fikirləri tərənnüm olunur». (48, 41)

Ramazan Qurbanov şərh etməsə də, onun burada maraqlı bir müşahidəsinin şahidi oluruq. Həqiqətən də Məxdumqulu ənənəvi mövzulara müraciət edəndə daha çox klassik divan ədəbiyyatının janrlarına müraciət etdiyi halda, zamanın aktual problemlərindən, öz dövründə baş verən ictimai-siyasi hadisələrdən bəhs edən əsərlərində xalqın yaddaşına daha doğma olan qoşma, gəraylı kimi janrlardan istifadə edir. Görünür, bu janrlar xalqın ruhunu daha aydın əks etdirirdi.

Tədqiqatçı M.Fəraqinin əsərlərini məzmununa əsasən qruplara bölür. (Bu barədə tədqiqatımızın «M.Fəraqi şeirlərinin mövzu və problematikası» adlı ikinci fəslinin giriş hissəsində ətraflı bəhs olunmuşdur).

Müəllif Məxdumqulunun şeirlərini məzmununa görə təsnif etdikdən sonra diqqəti şairin humanizmi və azadlıq uğrunda mübarizəsi məsələlərinə yönəldir. Məqalənin ikinci hissəsində sosioloji araşdırma filoloji təhlili xeyli üstələyir, tədqiqatçı Məxdumqulunun yaradıcılığında tarixi proseslərlə səsleşən motivlərin şərhini ön plana gətirir. Burada Məxdumqulunun elmi tərcüme-yi-halını yaratmaq baxımından maraqlı müşahidələr ararılmışdır. Baxmayaraq ki, tədqiqatımızın əvvəlində də qeyd etdiyimiz kimi, şairin tərcüme-yi-halının bədii mətn əsasında bərpa olunması ən yaxşı üsul deyil, lakin ortada yazılı sənədlər, dəqiq materiallar olmadıqda bu, daha optimal vasitəyə çevrilir. Bunu müəllifin özü də etiraf edərək bildirir ki, şairin tərcüme-yi-halı ilə bağlı ayrı-ayrı faktları sübut edən «yazılı kitablar və digər sənədlər yoxdur. Bu səbəbdən şairin nə zaman sürgündə və nə zaman həbsxanada olduğunu dəqiq bir surətdə göstərməyə əlimizdə heç bir dəlil yoxdur». (48, 47) Konkret sənəd və dəlillər olmadığına görə də R. Qurbanov M.Fəraqinin ictimai görüşlərini, siyasi fəaliyyətini

şairin «Ağlarlar», «Axır zamana», «Qul bolqul», «Qerekdir», «Ozan qeler» və s. şeirlərinə əsaslanaraq təhlil etmişdir.

R.Qurbanovun məqaləsində maraqlı görünən məqamlardan biri də şairin əsərlərini türkmən ədəbiyyatının digər nümayəndələrinin yaradıcılığı ilə müqayisəli şəkildə təhlil etməyə cəhd göstərməsidir. O, yeri gəldikcə M.Fəraqini atası D.Azadi ilə müqayisə edir: «Atası kimi Maqtımqulu da öz şeirlərində zalım idarəçilərin məhv edilməsi tələbini irəli sürür. Aralarındakı fərq orasındadır ki, Maqtımqulu zalım hökmdarları cismani surətdə məhv etməzdən əvvəl, onları allahın cəzası ilə qorxudaraq, öyüd-nəsihətlərlə ədalət yoluna gətirməyə təşəbbüs göstərir. (48, 45).

Əlbəttə, müəllifin bu fikirlərində ədəbiyyat olduğundan daha radikal bir təsir vasitəsi kimi təqdim edilmişdir: hansısa hökmdarı, zalımı «cismani surətdə məhv etməyin» ədəbiyyatın missiyasına qətiyyətlə aidliyi yoxdur. Ədəbiyyat bunu təbliğ və təşviq edə bilər, lakin yerinə yetirə bilməz. Lakin bu da danılmaz faktdır ki, türkmən xalqının azadlıq mübarizəsinə qalxmasına Məxdumqulu sadəcə bir ideoloq kimi yanaşmamışdır, o özü də azadlıq mücadiləsinin döyüşçüləri sıralarında olmuşdur. Ona görə də müəllif Məxdumqulunu xalqın azadlığı uğrunda ayağa qalxmasında böyük rol oynamış, bu mücadilədə şəxsən iştirak etmiş şəxsiyyət kimi təqdim edərkən yanılmamışdır: «Göqlənq xanlarının verdiyi zülmə tab gətirə bilmədiyi zaman isə şair xalqa «Belini bağla, döyüş paltarını gey, silahını tax, bu zalım xan həddini aşdı. Artıq həyatını əsirgəmə, gəl onun həddini tanıdaq» - deyir.» (48, 45).

Araşdırıcı M.Fəraqinin siyasi görüşlərinə, tarixi proseslərə münasibətinə də qiymət verir, türkmən xalqının azadlıq mücadiləsində böyük rol oynamış və cavan yaşlarında

şəhid olmuş sərdar Çovdur xana şairin münasibətini təhlil edir. Məqalədə Məxdumqulunun şeirlərinin qəhrəmanlarından olan Çovdur xanın fəaliyyəti də müfəssəl şəkildə işıqlandırılmışdır.

Araşdırmada müəllif ictimai təhlilə daha çox əhəmiyyət verdiyinə görə, onun gəldiyi nəticələr də sosioloji və müəyyən mənada siyasi səciyyə daşıyır, Məxdumqulunun yaradıcılığının ictimai və siyasi aspektləri, şairin yaradıcılığının və şəxsiyyətinin türkmən xalqının tarixində oynamış olduğu rol önə çəkilir: «Beləliklə, Maqtımqulu hər bir xalqa azadlıq və sərbəstlik, hər bir insana səadət və sərbəstlik, hər bir insana səadət və xoşbəxtlik arzulayan, insanlar arasında sülh və dostluğu, qardaşlıq və məhəbbəti tərənnüm edən öz dövrünün ən böyük insanpərvər şəxsiyyətlərindən biridir». (48, 45).

R.Qurbanovun digər bir məqaləsi M.Fəraqinin dil və sənətkarlığına həsr olunub. Bu məqalə də 1965-ci ildə nəşr olunub. Kiçik bir detalı da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, R.Qurbanovun eyni ildə nəşr etdirdiyi məqalələrdən birində şairin adı «Maqtımqulu» digərində isə «Maxtımqulu» şəklində göstərilmişdir. Ona görə də sitatlarda bu amil zəddiyyət kimi qəbul edilməməlidir.

Tədqiqatçının bu məqalədə qoyduğu məsələlər:

- türkmən ədəbiyyatında ana dilinin işlədilməsi tarixinin qısaca şərh;
- Məxdumqulunun türkmən ədəbi dilinin inkişafındakı rolu;
- şairin yaradıcılığının folklor qaynaqları;
- şairin əsərlərində işlədilmiş müxtəlif bədii ifadə vasitələrinin təsviri və onlara aid misallar
- şairin işlətdiyi şeir janrları kimi məsələləri əhatə edir.

R.Qurbanovun istinad etdiyimiz hər iki məqaləsini bir araya gətirdikdə bu əsərlər eyni tədqiqat işinin tərkib hissələri təsirini bağışlayır: yəni müəllif həm Məxdumqulu yaradıcılığının ictimai problematikasını, ideya xüsusiyyətlərini araşdırmış, həm də şairin əsərlərinin bədii sənətkarlıq xüsusiyyətlərini tədqiq etmişdir. Bu tədqiqatların Məxdumqulunun Azərbaycanın elmi və ictimai fikrində layiqincə tanıtılması, şairin yaradıcılığına maraq yaradılması baxımından əvəzsiz rol oynadığını inkar etmək olmaz.

Qeyd etdiyimiz kimi, məqalədə ilk öncə şairin dövründə yazılan əsərlərin dilindən bəhs edilir və Məxdumqulu yaradıcılığına həmin kontekstdə baxılır. Müəllifin gəldiyi qənaət belə olur: «Məxdumqulunun dili öz dövründə türkmən xalqının anladığı sadə, canlı, axıcı bir dil olmuşdur. Bu dil müxtəlif türkmən şivələri və türkmən dilinə qohum olan azəri (oxu: Azərbaycan – F.A), özbək, qazax və s. dillər əsasında inkişaf etmişdir». (49, 172-173)

Əlbəttə, bu fikir müasir filologiya baxımından bir qədər mübahisəli görünə bilər, çünki Məxdumqulunun dövrü türkmən ədəbi dilinin formalaşma dövrü idi və bu proses eyni kökdən olan dillərin bir-birindən ayrılması, müstəqilləşməsi ilə əlamətdardır. Ona görə də türkmən ədəbi dilinin təşəkkülü prosesinə digər qardaş türk xalqlarının dilləri ilə ortaq dəyərlərə malik bir hadisə kimi baxılması tarixilik baxımından daha məqsədəuyğun olardı. Çünki tarixi təkamülün sonrakı dövrlərində milli dillər arasında birləşmə deyil, ayrılma daha da dərinləşir.

R.Qurbanov Məxdumqulu Fəraqiyə qədər də türkmən dilində yazılı ədəbiyyatın olması fikrini təsdiq edərək maraqlı bir sual qoyur: «Nə üçün Maqtumquludan daha əvvəl bəzi

şairlər əsərlərini öz ana dillərində yazdıqları bir halda, yenə də Pıraqı türkmən ədəbi dilinin banisi hesab olunur?» (49,173)

R.Qurbanov bu suala cavab verərkən Məxdumqulunun müasir türkmən ədəbi dilinin yalnız yaradıcısı deyil, həm də ideoloqu olması mülahizəsini əsas gətirir. Müəllifin fikrinə görə, türkmən şair və yazıçıları arasında xalqın az anladığı bir dilin (ərəb-fars dilləri nəzərdə tutulur – F.A.) ədəbi dil olaraq davam etməsinə ilk dəfə Maqtumqulu etiraz etmiş və «Ərəb dili düşdü xara, xırıdarı yox onunq» deyərək səsini ucaltmışdır. Təbiidir ki, şairin bu etirazı onun yüksək vətənpərvərliklik hissindən irəli gəlmişdir». (49, 173)

Tədqiqatımızın əvvəlində Azərbaycan filologiyasında Məxdumqulu yaradıcılığının türkmən milli ədəbiyyatının təşəkkülü tarixindəki rolunun milli intibah faktoru kimi qiymətləndirildiyini qeyd etmişik (Bu barədə tədqiqatımızın ikinci fəslinə baxın). R.Qurbanovun məqaləsində isə istər dil, istərsə də sənətkarlıq məsələlərinə elmi ümumiləşdirmə mövqeyindən deyil, əsasən təsviri mövqedən yanaşılmışdır. Biz buna görə müəllifi qınamaq fikrində deyilik: təsviri yanaşma, ayrı-ayrı faktların üzə çıxarılması, müqayisə olunması da tədqiqatçıdan böyük zəhmət, işgüzarlıq tələb edir.

R.Qurbanov məqalədə müxtəsər şəkildə olsa da, şairin dilinin lüğət tərkibini araşdırıb, orada işlənən alınma sözlərin türkmən dilinin qaydalarına və tələblərinə uyğun olaraq işlədildiyini qeyd edib. O, M.Fəraqinin dilində olan sadəliyin, axıcılığın əsas səbəbini və mənbəyini isə onun şifahi xalq ədəbiyyatına olan marağında görür, bu marağın şairin yaradıcılığındakı müsbət təsirini göstərir. Şairin şeirlərində rast gəlinən folklor motivlərini konkret örnəklərlə müqayisə edir. Bu müqayisələrin aparılması üçün müəllif çoxlu sayda

türkmən folkloru nümunələrini – dastanları, nağılları, atalar sözləri və məsəllərini, nəğmələri, tapmacaları və s. nəzərdən keçirmiş, müqayisələr aparmışdır.

Müəllif Məxdumqulunun bədii ifadə vasitələrindən istifadə etməsindən də geniş bəhs edir və bu məsələni iki aspektdə təsvir etməyə çalışır: birincisi, şairin istifadə etdiyi poetik füqurlardan, təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə; ikincisi, türkmən dilinin bədii imkanlarından istifadə. Güman etmək olar ki, nəşr məhdudiyyətindən irəli gələrək bir çox mülahizələri tədqiqatçı axıra qədər izləyib, müşahidələrini ümumiləşdirə bilməmişdir. Onun qənaəti belədir ki, «Məxtumqulu sözün, fikrin, ifadənin daha təsirli çıxması üçün şeirlərində bir sıra stilistik vasitələrdən geniş miqyasda istifadə etmişdir. Onun əsərlərində ifadə olunan fikrin təsir qüvvəsini artırmaq üçün bir-birinə yaxın başqa cümlələrdə təkrar olunmasına çox rast gəlinir» (49, 174). R.Qurbanov bədii dil vasitəsi kimi təkrir, tədric (ifadənin həyəcan etibarını ilə müntəzəm olaraq yüksəlməsinə və ya alçalmasına tədric deyilir), rücu (rücu sözünün mənası geri dönmək deməkdir), bədii təzad, bədii sualların şairin əsərlərindəki yerini, təsir gücünü araşdırır. O, eyni zamanda, bədii təsvir vasitələrinin Məxdumqulu şeirlərindəki yerini göstərir. Müəllif, həmçinin, şairin qafiyə quruluşuna çox diqqət yetirdiyini vurğulayır və bunun şeirin məzmununu ilə sıx əlaqədə olduğunu qeyd edir. R.Qurbanov Fəraqinin istifadə etdiyi şeir şəkillərinin müxtəlifliyinin məna, məzmun, dil ilə əlaqədar olduğunu bildirir: «Məna, məzmun və dil ilə əlaqədar olaraq şair şeirin şəklini də tamamilə dəyişmişdir. Onun əsərlərinin əsas formasını heca vəznə ilə yazılmış olan qoşqu – dördlülər təşkil

edir. Bu da türkmən xalq ədəbiyyatının əsas formasıdır» (49, 176).

Müəllif şairin yaradıcılığının vəzn xüsusiyyətlərini təsvir edərkən yeddi, səkkiz, on bir, ön dörd hecalı şeirlərindən bəhs edir və bunun öz mənşəyi etibarilə qədim türk ədəbiyyatından qaynaqlandığı mülahizəsini irəli sürür, fikrini əsaslandırmaq üçün konkret mənbələrə istinad edir. Məqalədə şairin əruz vəznində yazılmış şeirlərinin də bəhrini, bədi xüsusiyyətlərini göstərən araşdırıcı bu tipli şeirlərinin məzmununa da toxunur: «Qəzəllərdə də Məxdumqulu özünün hiss və həyəcanlarını və eləcə də ictimai-siyasi məsələləri əks etdirir. Bunu biz Pıraqinin «Doğrusı», «Ey dost», «Menqli yarımından», «Sözlərim», «Qörmüşəm» və s. onlarla qəzəlində açıq görürük» (49, 177).

Ümumiyyətlə, R.Qurbanov M.Fəraqi yaradıcılığının əsas aparıcı xüsusiyyətlərini, spesifikasiyasını araşdırmış, onun yaradıcılığında xalqilik keyfiyyətinin aparıcı olduğunu xüsusilə vurğulamış, özündən sonra gələn bütün türkmən şairlərinin yaradıcılığına böyük təsir göstərdiyini qeyd etmişdir.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, M.Fəraqiyə həsr olunmuş məqalələrin əksəriyyəti onun iki yüz iyirmi beş və iki yüz əlli illik yubileyləri ilə əlaqədar yazılıb. Təbiidir ki, yubiley yazılarında təhlildən daha çox, təəssürlərə, ümumi cizgilərə yer verilir.

Məxdumqulunun yubileyinə məqalə həsr edən müəlliflərdən biri də Azərbaycanın xalq şairi Süleyman Rüstəm olmuşdur. «Hərərətlə, məhəbbətlə» adlanan məqaləsində müəllif qardaş xalqın şairindən həqiqətən də hərərətlə danışır, onun M.P.Vaqiflə bir səviyyəli şair olduğunu qeyd edir. Lakin Süleyman Rüstəm Məxtumqulunun

yaradıcılığını ədəbiyyatşünaslıq meyarları ilə deyil, şairənə obrazlarla qiymətləndirməyə çalışaraq sırf ideoloji amilləri önə çəkir, Vaqiflə Məxdumqulunun şairlərin «bəxtinin açılmasını», yəqin ki, onların arzularının həyata keçməsinə sovet hakimiyyətinə, hakim ideoloji amillərə bağlayırdı: «İftixarla, vüqarla deməliyəm ki, Məxdumquluların, Vaqiflərin bəxti yalnız və yalnız xalqlarımız əbədi azadlığa qovuşandan sonra açıldı...» (75)

Əslində, bu məqalə Məxdumqulunun Türkmənistanda keçirilən yubiley şənliklərində iştirak etmiş şairin nitqinin mətnidir. Üslubundan da aydın hiss etmək olur ki, bu yazı Türkmənistanda Məxdumqulunun 250 illik yubileyinə həsr olunmuş rəsmi yığıncaqda tribunadan auditoriyaya ünvanlanıb. Süleyman Rüstəm «bütün varlığıyla, canıyla, qanıyla xalqa, vətənə bağlı böyük, müqəddəs arzular, əməllər şairi» adlandırdığı Məxdumqulunun şeirlərini «dünya poeziyası xəzinəsinin inciləri, yaraşığı» hesab edərək şairə və şairi yetişdirmiş türkmən xalqına, onun vətəni olan Türkmənistana məhəbbətini şeirlə ifadə edirdi:

Qardaş türkmən elinə Azərbaycan elindən
 Ürəyimdə bir dərya məhəbbət gətirmişəm.
 Sizə doğma, qəhrəman insanların dilindən –
 Qardaşlıq andımıza sədaqət gətirmişəm.
 Ulu Məxdumqulunun əziz övladlarına
 Odlar diyarımızdan hərarət gətirmişəm. (75)

Azərbaycan ədəbiyyatında nəsr və dram əsərləri ilə özünəməxsus yeri olan Mirzə İbrahimovun ədəbiyyat, folklor və dil məsələləri ilə bağlı yazıları onun nəzəri cəhətdən hazırlıqlı bir yazıçı olduğunu təsdiqləyir. Ədib «Xalq ruhunun

tərcümanı» adlı məqaləsi də nəzəri səviyyəsinə görə fərqlənir. M.İbrahimov M.Fəraçinin türkmən ədəbiyyatındaki mövqeyini, onun yaradıcılığını obrazlı ifadələrlə belə dəyərləndirir: «Məxdumqulunun keşməkeşli həyat yolu, zəngin yaradıcılığı insanı sevgi dolu dərin hisslər aləminə səsləyən özünəməxsus, qeyri-adi istedadı parlaq və əlvan göy qurşağı kimidir. O, mənim təsəvvürümdə ucsuz-bucaqsız, susuz səhralara yayılan, təbiətin sərtliyində yetişən xəfif, ətirli rənglərlə dolu bir obrazdır» (42, 111). Müəllif şairin şeirləri əsasında XVIII əsr türkmən xalqının yaşadığı həyatın, ağır, əzab-əziyyətli illərin poetik əksini görür və onun dövr haqqında mənzərə yaratdığını qeyd edir: «Onun poeziyasında yadelli işğalçıların basqınlarından, bir-birinə düşmən qəbilə və tayfaların didişmələrindən, feodalların amansız soyğunçuluğundan da ürək ağrısı ilə söz açılır. Və bunlar da həmin dövr haqqında geniş təsəvvür yaradır. Lakin keçmişin bu solğun mənzərələri bizim təfəkkürümüzdə kölgə salmır, bir an olsun belə həyat eşqimizi öldürmür. Çünki bunlar humanist sənətkarın insana, həqiqətə və nəhayət, doğma xalqına tükənməz məhəbbətinin işığında qələmə alınıb» (42, 112). M.İbrahimov şairin əsərlərinin müdrikliklə, yüksək əxlaqi və estetik fikirlərlə zəngin olduğunu və bu şeirlərin insanları həqiqətə, sevgiyə və insanlığa səsləndiyini qeyd edir.

Məxdumqulunun bir sıra şeirlərini Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırmış Əhəd Muxtarın da Məxdumqulunun 250 illik yubileyi münasibətilə şair haqqında publisitik qeydləri nəşr olunmuşdur. Elmi araşdırma səciyyəsi daşımayan bu qeydlərdə Məxdumqulunun yaradıcılığının xəlqiliyi, janr rəngarəngliyi, xalq arasında populyarlığı kimi məsələlərə toxunulmuşdur. «Məhdimqulu əsl xalq sənətkarıdır. Əsərləri dillər əzbəridir.

Dili söz tutan hər bir türkmən balası onun şeirlərini əzbərləyir, məclisə başlayan hər bir türkmən baxşısı (aşığı) onun şeirlərini oxuyur, türkmən torpağına qədəm basan hər əziz qonağa ən dəyərli hədiyyə kimi onun kitabı təqdim olunur» (61, 169). Yubiley münasibəti ilə yazılmış bu məqalədə elmi axtarışlardan daha çox, müəllif əsərlərini tərcümə etdiyi şairin yaradıcılığı haqqında öz təəssüratlarını bölüşmüş, özünün üstünlük verdiyi cəhətləri oxucuya çatdırmağa çalışmışdır. Məxdumlqulunun mətimai-siyasi lirikası, Mənqliyə həsr etdiyi nakam sevgi şeirləri, qonşu xalqlara münasibəti, Azərbaycana gəlişi (tədqiqatımızda bu mülahizənin dəqiq olmadığı barədə qeydlər var) və s. məsələlər məhz şairin şair haqqında təəssüratı mövqeyindən işıqlandırılmışdır.

Ə.Muxtar ötəri də olsa, şairin təxəllüsü «Fəraqi» ilə bağlı öz milahizələrini qeyd edir: «Böyük Azərbaycan şairi Molla Pənah Vaqifin müasiri olan Məxdumqulu şeirlərinin bir qismini «Fəraqi» təxəllüsü ilə yazmışdır. Doğrudan da, bu adla el sənətkarının yaradıcılığı arasında bir üzvi əlaqə vardır. Şair uzun müddət qürbətdə olmuş, öz xalqının, diyarının həsrətini çəkmişdir» (61, 170). Müəllif, həmçinin, qısa şəkildə onun şeirlərinin nəşr olunması tarixinə də nəzər salmışdır.

Ə.Muxtar «Qardaş türkmən xalqının böyük sənətkarı» adlı başqa bir yazısında da şair haqqında ümumi fikir söyləmiş, onun həyatının bəzi anlarının yaradıcılığına olan təsirini, şairin özündən sonrakı ədəbi nəsilə olan təsirini qeyd etmişdir. «Ümumiyyətlə, Məxdumqulu türkmən ədəbiyyatının inkişafına güclü təkan vermişdir. Onun şagirdləri hesab olunan Seydi, Kəminə, Zəlili və Mollanəpəs kimi görkəmli sənətkarlar, sözün əsl mənasında Məxdumquludan dərs almışlar» (60, 39). Müəllif onun şeirlərinin müxtəlif dillərə tərcümə olunmasını

qeyd edir, eyni zamanda Azərbaycan dilində də bir neçə kitabı çıxdığını və onun şeirlərinə heç zaman marağın sönmədiyini vurğulayır. Bir daha qeyd etmək istərdik ki, Əhəd Muxtarın qeydləri filoloji araşdırma olmayıb, publisistik təəssüratlardır. Bununla belə həmin qeydlərin Məxdumqulu yaradıcılığını Azərbaycanda tanımaq və təbliğ etmək istiqamətində oynadığı faydalı rolu da inkar etmək olmaz.

M.Fəraqinin 250 illik yubileyi Azərbaycan mətbuatında kampaniya çərçivəsində qeyd edilmiş, bəzi qəzetlərin «Bizim təqvim», «Ədəbi əlaqələr» rubrikalarında da şair haqqında əsasən informasiya səciyyəli məlumatlar verilmiş, onun yaradıcılığının bəzi ümumi xüsusiyyətləri yığcam şəkildə işıqlandırılmışdır.

Son dövr nəşrlərindən olan «Min beş yüz ilin oğuz şəri» antologiyasında da qısa şəkildə şair haqqında məlumat verilir: «Məxdumqulu Fəraqi türkmən ədəbiyyatının ən böyük nümayəndəsidir, şöhrəti Türkmənistanın sərhədlərini aşmış, bütün türk dünyasında, Şərq aləmində tanınmış şair – filosofdur. Əhməd Yasəvinin və Yunis İmrənin təsirini duymuş Məxdumqulu türkmənlərin yalnız ədəbiyyatında deyil, ictimai və milli şüurunda da misilsiz yer tutan sənətkardır» (2, 331). Daha sonra şairin öz ana dilinə münasibəti bir sıra şairlərlə müqayisədə təyin olunur: «Molla Pənah Vaqif və Molla Vəli Vidadi, Qaracaoğlu və Telimxan kimi Məxdumqulu Fəraqi də Türk Oğuz şeirinin sadə ana dilində yüksəlməsi, cilalanması, ən dərin fikirləri anlaşıqlı bir şəkildə ifadə edə bilməsi üçün əvəzsiz tarixi xidmət göstərmişdir» (2, 331). Bu antologiyada Fəraqinin on yeddi şeiri yer alıb.

M.Fəraqi haqqında yazanlar ona ölçülüb-biçilmiş, adına və şöhrətinə layiq təriflər vermiş, həmin təriflərdə şairin həm

ədəbiyyat tarixində, həm də ictimai şüurda tutduğu yeri müəyyənləşdirməyə çalışmışlar.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında türkmən milli ədəbiyyatının və milli ədəbi dilinin banisi, türkmən şeirinin zirvəsi M.Fəraqinin axtarış və tapıntılarla zəngin olan mənalı, eyni zamanda, keşməkeşli, əzab-əziyyətli, məhrumiyyətli həyat yolu işıqlandırılmışdır. Bu qarışıq, enişli-yoxuşlu həyat yolunda qazandığı uğurlar, nailiyyətlər onu ədəbiyyatın zirvələrinə ucaltmış və o, doğma vətəninə və onun sərhədlərindən çox-çox uzaqlarda ictimai-siyasi xadim, xalqının söyləyən dili, görən gözü, düşünən beyni, istedadlı şair kimi tanınmışdır.

NƏTİCƏ

Mövzunun tədqiqini yekunlaşdıraraq nəticələri aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirə bilərik:

Bəşəriyyətin bədii təfəkkürünün nailiyyətlərindən olan poeziyanın mahiyyəti, məqsəd və vəzifələri, onun forma və janrları, keçirdiyi ciddi tərəqqi və böhranlar təkcə ədəbiyyat tarixçilərini və nəzəriyyəçiləri deyil, yazıçıları, filosofları da maraqlandırmışdır. Poeziya öz məzmunu, həyata təsirinə görə təkcə bədii-estetik, nəzəri-elmi məna daşımır, o, həm də siyasi anlam kəsb eləyir.

Türkmən dilini bütünlüyü və rəngarəngliyi ilə tarixi üçün əbədləşdirərək qoruyub saxlayan M.Fəraqinin şeirləri türkmən xalqının bədii-tarixi salnaməsi, onun həyatının ensiklopediyasıdır.

M.Fəraqinin qeyd olunan hər bir şeiri türkmən mənəviyyatının, türkmən etnik yaddaşının ifadəsidir.

M.Fəraqi həmişə xalqa bağlı olmuş, onun poeziyası xalq mənəviyyatından qidalanmışdır. Milli özünəməxsusluğa bağlılıq şairin poeziyasına milli ruh və ahəng gətirmişdir. Xalq həyatına, onun psixologiya və mənəviyyatına bələdlilik Məxdumqulunun poetik üslubunu müəyyənləşdirmişdir. Onun yaradıcılığı milli ənənələrə möhkəm bağlı olmuşdur. Bayram xan, Dövlətməmməd Azadi və Nurmühəmməd – Qərib Əndəlib poeziyası onun sənətinin mayasına çevrilmişdir.

Fəraqinin Şərq klassikləri ilə çox yaxın təması və içində olan dərin islam imanı onun yaradıcılığına, təbii ki, öz təsirini göstərmişdir. Bu təsir xüsusilə sufi görüşlər baxımından

reallaşmışdır. «Yaqmır yaqdır, soltanım» şeiri bu görüşlərin aynası, açarıdır.

M.Fəraqi poeziyasında xalqın əsrlər boyu həyat, məişət sınaqlarından çıxmış, hətta bu gün də öz əhəmiyyətini saxlayan atalar sözü və məsəllər, aforizmlər, hikmətli sözlər vardır ki, şair öz əsərlərində onlardan faydalanmışdır. Məxdumqulu poeziyasında müşahidə edilən dərin elmə, biliyə, irfana yaxınlıq, bələdlik, mənalı söz, qüvvətli aforizm, düşündürücü fəlsəfi kəlam və ifadələrin zərifliyi, ahəngdarlığı, melodikliyi, səda, səs ritmikliyi və s. – bunların hamısı xalq poeziyasından gələn xüsusiyyətlərdir.

Fəraqinin şeir sənəti bir tərəfdən folklor, xalq yaradıcılığı, digər tərəfdən klassik türkmən poeziyasının ən dəyanətli sütunlarına söykənərək, onların ən gözəl cəhətlərini özündə əridərək orijinal bir poetik söz kimi meydana çıxmışdır.

M.Fəraqi türkmən ədəbiyyatının inkişafında müstəsna xidmətləri olan bir sənətkardır. Özündən əvvəlki ədəbi irsə dərindən bələd olan, onun zəif və güclü cəhətlərini gözəl bilən şair həyatda gördüyü ziddiyyətləri həqiqətə daha yaxın bir tərzdə əks etdirmək üçün yeni və orijinal yollar, üsullar, obrazlar sistemi tapmış, bənzərsiz bir irs yaratmışdır.

Məxdumqulu təbii şairdir. Şairin poeziyasındakı təbiiliyi, sadəliyi, ilk növbədə, xalq dilinə bələdlik müəyyənləşdirir. Əslində türkmən ədəbiyyatında onun yeri həm də dil sahəsindəki xidmətləri ilə müəyyənləşir. Özünəqədərki ədəbi dillə yanaşı, türkmənlərin canlı danışmaq dilinə dərindən bələd olan böyük sənətkar bu dilin geniş imkanlarını, zəngin məna və ifadə çalarlarını müxtəlif vasitələrlə üzə çıxarmış, onun qüdrətini nümayiş etdirmişdir.

M.Fəraqi şeirin səyyarlıq və axıcılığını təmin etmək məqsədilə xalqın təfəkkürünə, dil arsenalına sıx-sıx müraciət edərək ən yaxşı, ən tipik, ən xalqi söz, ifadə və deyimlər seçərək onu şair məharətilə mənalandırmağa nail olub. Dilin və təfəkkürün zəngin potensialından yaradıcı şəkildə faydalanmaq yolu ilə getmişdir. Onun sevgisi də, qəzəbi də, heyrəti də, həyəcanı da xəlqiləşir, qoşqulaşır.

Türkmən xalqının mənəvi mədəniyyəti tarixinə şərəfli səhifələr yazmış, türkmən ictimai-siyasi, ədəbi-bədii fikrinin, demokratik-maarifçilik ideyalarının carçısı, ictimai zülm və bərabərsizliyə, orta əsr feodal geriliyinə, mövhumat və xurafata qarşı fəal və barışmaz mübarizə aparan XVIII əsr türkmən ziyalılığının etalonu sayılan Məxdumqulu öz yaradıcılığı ilə türkmən ədəbi dilinin əsasını qoydu. Bütün varlığı ilə xalqına bağlı olan, onun tərəqqisi və təkamülü naminə hər cür çətinliklərə sinə gərən, bu yolda min bir zəhmət və məşəqqətə qatlaşan, çox böyük qeyrət və istedad sahibi M.Fəraqi sözün həqiqi anlamında bir maarifçi, bir türkçü oldu.

Dahi mütəfəkkir bütün yaradıcılığı boyu öz şəxsi həyat müşahidələrinə əsaslanaraq yazıb-yaratmışdır. Şair uşaqlıq çağlarından başlayaraq onu əhatə edən gerçəkliyi tədqiq edərək əsərlərinin süjet xəttinə çevirmişdir.

M.Fəraqinin hər bir misrasında xalqın nəfəsi duyulur. Onun elə bir şeiri yoxdur ki, o, folklorla əlaqələnməsin. Şifahi xalq ədəbiyyatı şair üçün ən mühüm mənbələrdən, qaynaqlardan biri olmuşdur.

Məxdumqulu xalqının ürək sözlərinin tərənnümçüsü kimi bir sənətkar dərəcəsinə yüksəlmişdir. Şair xalqın mənafeyini göz bəbəyi kimi qorumağa çalışır, vaxtı çatmış ictimai-siyasi məsələləri cəsarətlə irəli sürürdü. O, dövründəki

qeyri-bərabərliyə, xalqı soymaq və itaətdə saxlamaq üçün hakim sinfin istədiyi kimi yazdığı islam dininə qarşı kəskin etirazını bildirir, varlının yoxsula etdiyi zülmə qarşı öz qəzəbli səsini ucaldırdı.

Şairin yaradıcılığında məhəbbət lirikası da özünəməxsus yer tutur. Onun deyim tərz, fikrini ifadə etmək üçün tapdığı sözlər, qafiyələr, misralar və bütövlükdə şeirləri misilsizdir. Fəraqinin şeirlərində bir zərgər həssaslığı və dəqiqliyi ilə xərclənən şair nəfəsi, şair tərəvəti duyulur. Şeirin şairanəliyi, təfəkkürün obrazlılığı onun yaradıcılığının ruhuna hopub. Məxdumqulunun ustalığı, sənətkarlığı ondadır ki, lakonik, obrazlı ifadələrlə bütün bir lövhə yaradır, insanın psixoloji aləmini verir. Şair poetik hiss və fikirlərin ifadəsi olan sözə həssas yanaşır, sözün məna çalarlarından böyük ustalıqla faydalanır.

M.Fəraqi milli ideyaları ictimai-bəşəri ideallar səviyyəsinə qaldırır. Həmin idealların ifadəsində məzmun novatorluğu ilə bərabər, forma yenilikləri də diqqəti cəlb edir. Ona görə də şairin xəlqiliyi milli olduğu qədər bəşəridir.

Məxdumqulunun çoxcəhətli poeziyası həm də dərin mənalı müdrik düşüncəli, xalqının həyatının ən aktual məsələlərini gündəmə gətirən, onlara aydınlıq verən fəlsəfi fikirlərin zəngin mənbəyi kimi çox dəyərlidir.

M.Fəraqi yaradıcılığının özünəməxsusluqları vardır. Şeirlərindəki dərin məna, konkretlik və aydınlıq, ahəng və dil quruluşu ondan sonra gələn bütün türkmən şairlərinin yaradıcılığına təsir göstərmişdir. Bu sırada ilk öncə Zəlili, Kəminə, Seyidnəzər Seyidi, Xoca Seyidinin, Molla Nəpəsin adı göstərilə bilər. Bu gün də Türkmənistanda əlinə qələm alıb söz

aləminə qədəm qoyanlar Məxdumqulu ənənələrini fəxrlə davam etdirirlər.

Türkmən və Azərbaycan ədəbiyyatı hələ qədim zamanlardan qarşılıqlı münasibətdə olmuş, bunlarda mündəricə, ifadə tərz, ruh, dil baxımından yaxınlıq və doğmalılıq özünü göstərmişdir. Lakin Azərbaycan poeziyası ilə türkmən poeziyasının qarşılıqlı əlaqəsi özünün ən parlaq əksini Məxdumqulunun yaradıcılığında tapmışdır. Şairin Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlılığını ilk növbədə klassiklərimiz (N.Gəncəvi, Ə.Xaqani, İ.Nəsimi, M.Füzuli və s.) təmin etmişdir. Bununla belə ədəbiyyatlar arasındakı gözəgörünməz bağlılığı, analogiyaları xüsusilə M.Fəraqi və M.P.Vaqif şərtləndirmişdir.

M.Fəraqi yalnız türkmən ədəbiyyatının deyil, bütün türkdilli xalqların dünya ədəbiyyatında layiqli bir nümayəndəsidir. Bu baxımdan da bütün türk xalqları ədəbiyyatşünaslığında onun lazımı qiyməti verilməlidir. Şair haqqında müxtəlif zamanlarda, müxtəlif səviyyəli araşdırmalar olsa da, bu, kütləvi hal almayıb, ona xüsusi həsr olunmuş dissertasiyalar, monoqrafiyalar bu günə kimi meydana çıxmayıb.

M.Fəraqinin yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının tam da olmasa, müəyyən qədər diqqət mərkəzində olmuşdur. Bunun nəticəsində onun sənətini dəyərləndirmək üçün bir sıra elmi-nəzəri və ədəbi-tənqidi məqalələr yaranmışdır (16; 17; 33; 36, 169-175; 37, 389-393; 38, 273-279; 42, 111-112; 43, 205-206; 45, 3-19, 10-12; 46, 3-9; 48, 38-52; 49, 172-177; 60, 39-41; 61, 169-172; 75).

M.Fəraqi haqqında yazanlar ona ölçülüb-biçilmiş, adına və şöhrətinə layiq təriflər vermiş, həmin təriflərdə şairin həm

ədəbiyyat tarixində, həm də ictimai şüurda tutduğu yeri müəyyənləşdirməyə çalışmışlar. Ümumiyyətlə, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında türkmən ədəbi dilinin banisi, türkmən şeirinin zirvəsi Məxdumqulu Fəraqinin keçdiyi axtarış və tapıntılarla zəngin olan mənalı, eyni zamanda kəşməkeşli, əzab-əziyyətli, məhrumiyyətli həyat yolundan danışılır. Bu qarışıq, enişli-yoxuşlu həyat yolunda qazandığı uğurlar, nailiyyətlər onu ədəbiyyatın zirvələrinə ucaltmış, doğma vətəninə və onun sərhədlərindən çox-çox uzaqlarda ictimai-siyasi xadim, xalqının söyləyən dili, görən gözü, düşünən beyni, istedadlı şair kimi tanınmışdır. Bizim ədəbiyyatşünaslar da bu cəhətləri müxtəlif aspektdən işıqlandırıblar.

M.Fəraqi klassik şeirlə xalq şeiri arasında bir körpüdür. Bu keyfiyyət onun dilində daha çox nəzərə çarpır. Dilinin sadəliyi, axıcılığı ilə seçilən şairdə ərəb-fars tərkibləri qeyrilərinə nisbətdə cüzi faiz təşkil edir.

Məxdumqulu həm dahi, həm də şəxsiyyət olduğu üçün seçim qarşısında qalmış böyük bir millətə nəyin daha yaxşı olduğunu təbii boyalarla, rəsmlərlə, psixoloji çırıntılarla göstərməyə nail olmuşdur.

M.Fəraqi irsi Türkmənistanda ədəbi, ictimai və fəlsəfi fikrin inkişafında xüsusi bir mərhələ təşkil edir. Onun poeziyası türkmən dilinin hesabına zənginləşməsi baxımından da əlamətdardır. Bir tərəfdən xalq dilindən, digər tərəfdən elmi və ədəbi yazılı dildən qidalanıb büllürləşən bu dil ən mürəkkəb fikir və duyğuları ifadə etməyə qadir olmuşdur. Orta əsrlərin türkmən poeziya dili məhz M.Fəraqi yaradıcılığında özünün ən yüksək inkişaf mərhələsinə çatır.

Məxdumqulu Fəraqinin yaradıcılığı Yaxın və Orta Şərqlə xalqlarının ədəbiyyatına nəcib təsir göstərmiş, bir sıra şairlərin onun ictimai-siyasi, fəlsəfi, lirik şeirlərindən ilham almışdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abdulla Şabəndə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2011, 103 s.
2. Anar. Min beş yüz ilin oğuz şeiri. Antologiya. 2 cildə, I cild. Bakı: «Azərbaycan» nəşriyyatı, 1999, 912 s.
3. Anar. Min beş yüz ilin oğuz şeiri. Antologiya. 2 cildə, II cild. Bakı: «Azərbaycan» nəşriyyatı, 2000, 1116 s.
4. Araslı H. Böyük türkmən şairi. «Ədəbiyyat» qəz., 1940, 20 sentyabr
5. Aşıq Ələsgər. Əsərləri. Bakı: Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1963, 485 s.
6. Azərbaycan aşiq şerindən seçmələr. 2 cildə, I cild, Bakı: «Şərq - Qərb», 2005, 376 s.
7. Azərbaycan dastanları. 5 cildə, I c., Bakı: «Lider nəşriyyat», 2005, 392 s.
8. Azərbaycan dastanları. 5 cildə, IV c., Bakı: «Lider nəşriyyat», 2005, 464 s.
9. Azərbaycan dastanları. Bakı: Yazıçı, 1983, 249 s.
10. Cami Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: «Öndər» nəşriyyatı, 2004, 320 s.
11. Cəfərov M.C. Azərbaycan şeirində sənətkarlıq, ənənə və novatorluq məsələləri // Azərbaycan, 1955, № 10.
12. Cəfərov N. Azərbaycanşünaslıq məsələləri. Bakı, 2011, 111 s.

13. Cəfərov N. Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi. Bakı: Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1995, 208 s.
14. Cəfərov N. Qədim türk ədəbiyyatı. Bakı: AzAtam, 2004, 322 s.
15. Çarıyev G. Türkmən xalqının böyük şairi. «Kommunist» qəz, 1960, 26 noyabr
16. Dadaşzadə A. Maxtımqulu və Azərbaycan poeziyası // Azərbaycan, 1960, № 9, s. 143-150
17. Dadaşzadə A. Qardaş xalqın böyük şairi. «Kommunist» qəz., 1983, 26 oktyabr
18. Dadaşzadə A. XVIII əsr Azərbaycan poeziyası. Dokt. dis. Bakı, 1977.
19. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı, 1963, 216 s.
20. Ədəbiyyatşünaslıq. Ensiklopedik lüğət. Bakı: «Azərbaycan Ensiklopediyası» nəşriyyat-poliqrafiya birliyi, 1998, 239 s.
21. Ənənə və qloballaşma / 24-25 aprel 2002-ci ildə keçirilmiş Beynəlxalq elmi simpoziumun materialları. Bakı: «Nafta-Press» nəşriyyatı, 2002, 198 s.
22. Əmrahoğlu A. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı: Elm və Təhsil, 2009, 145 s.
23. Fəruq Sünər. Oğuzlar. Bakı: Yazıçı, 1992, 432 s.
24. Fəlsəfə ensiklopedik lüğəti. Bakı: «Azərbaycan Ensiklopediyası» nəşriyyat-poliqrafiya birliyi, 1997, 517 s.
25. Firdovsi. Şahnamə. Bakı: «Öndər» nəşriyyatı, 2004, 672 s.

26. Füzuli M. Əsərləri. 6 cilddə, II cild. Bakı: «Şərq - Qərb», 2005, 336 s.
27. Gəncəvi N. Lirikası. Bakı: «Lider» nəşriyyatı, 2004, 160 s.
28. Gəncəvi N. Sirlər xəzinəsi. Bakı: «Lider» nəşriyyatı, 2004, 264 s.
29. Göyalp Ziya. Türkçülüyn əsasları. Bakı: Maarif, 1991, 176 s.
30. Göyüşov Nəsim. Təsəvvüf anlayışları və dərvişlik rəmzləri / Yığcam ensiklopedik açıqlama /. Bakı: «Tural-Ə» nəşriyyat-poliqrafiya birliyi, 2001, 240 s.
31. Xaqani Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: «Lider» nəşriyyatı, 2004, 672 s.
32. Xalq Koroglu. Oğuz qəhrəmanlıq eposu. Bakı: Yurd, 1999, 243 s.
33. Xəlilov P. Böyük türkmən şairi. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., 1983, 28 oktyabr
34. Xəlilov P. Əhməd Yasəvi. Bakı: Azərnəşr, 1997, 42 s.
35. Xəlilov P. İki əsrin poeziyası. Klassik türkmən şeiri kitabına ön söz. Yazıçı, Bakı, 1983, 293 s.
36. Xəlilov P. SSRİ xalqları ədəbiyyatı. II h. Bakı: Maarif, 1977, 360 s.
37. Xəlilov P. SSRİ xalqları ədəbiyyatı müntəxabatı. Bakı: ADU nəşri, 1956, 510 s.
38. Xəlilov P. Türk xalqlarının və şərq slavyanların ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1994, 431 s.
39. Xəlilov P., Nəcəfova K. Türkiyə şeirlərindən seçmələr müntəxabatı. Bakı: BDU nəşriyyatı, 2004, 133 s.

40. Xəndan C. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1972, 259 s.
41. Xəyyam Ö. Rübailər. Bakı: «Lider» nəşriyyatı, 2004, 104 s.
42. İbrahimov M. Xalq ruhunun tərcümanı // Azərbaycan, 1983, № 11, s. 111-112
43. İsmayıl S. Maxtımqulu // Azərbaycan, 1960, № 11, s. 205-206
44. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: «Öndər» nəşriyyatı, 2004, 376 s.
45. Klassik türkmən şeiri. Bakı: Yazıçı, 1983, 293 s.
46. Qəm seli / Türkməncədən çevirəni və tərtib edəni İ.Vəliyev /. Bakı, Yazıçı, 1984, 126 s.
47. Quliyev E. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı, 2011, 567 s.
48. Qurban R. Maqtımqulu Pıraqı // Azərb. SSR EA-nın xəbərləri. İctimai elmlər seriyası. 1965, № 2, s. 38-52
49. Qurbanov R. Məxdumqulunun dili və sənətkarlığı // Azərbaycan, 1965, № 3, s. 172-177
50. Mahmud Kaşğari. Divanü-lüğat-it-türk. Bakı: Ozan, 2006, I cild, 512 s.
51. Mahmud Kaşğari. Divanü-lüğat-it-türk. Bakı: Ozan, 2006, II cild, 400 s.
52. Mahmud Kaşğari. Divanü-lüğat-it-türk. Bakı: Ozan, 2006, III cild, 400 s.
53. Mahmud Kaşğari. Divanü-lüğat-it-türk. Bakı: Ozan, 2006, IV cild, 752 s.
54. Məxdumqulu Fəraqi. Seçilmiş əsərləri. Ankara, 2010, 448 s.
55. Məxdumqulu. Şerlər. Bakı: Azərnəşr, 1960, 70 s.

56. Məmmədov E. Həyat nəfəsli nəsr. Bakı: Yazıçı, 1988, 230 s.
57. Mir Cəlal, Xəlilov P.İ. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: Çarşıoğlu, 2005, 311 s.
58. Molla Nəfəs. Bu məkana gəlmişəm. Bakı: MBM, 2010, 160 s.
59. Molla Nəfəs. Seçilmiş əsərləri. Bakı: MBM, 2010, 240 s.
60. Muxtar Ə. Qardaş türkmən xalqının böyük sənətkarı // Ulduz, 1983, № 12, s. 39-41
61. Muxtar Ə. Vətən diləkli şair // Azərbaycan, 1983, № 11, s. 169-172
62. Nəbiyev A. Sərhəd bilməyən əlaqələr: Azərbaycan-türkmən folklor əlaqələri tarixindən. Bakı: Azərnəşr, 1990, 88 s.
63. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə, I c., Bakı: «Lider» nəşriyyatı, 2004, 400 s.
64. Nəvai Ə. Fərhad və Şirin. Bakı: Azərnəşr, 1948, 210 s.
65. Nurmühəmməd Əndəlib. Seçilmiş əsərləri (lirik şeirlər və poemalar), I cild, Bakı: Mütərcim, 2011, 295 s.
66. Nurmühəmməd Əndəlib. Seçilmiş əsərləri («Yusif və Züleyxa», «Leyli və Məcnun»), II cild, Bakı: Mütərcim, 2011, 344 s.
67. Paşayev S. Azərbaycan folkloru və aşıq yaradıcılığı. Bakı, 1989, 88 s.
68. Ramiz Əskər. Türk xalqları ədəbiyyatı öçerkləri. Bakı, 2011, 318 s.
69. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. II cild, Bakı, 1991, 469 s.

70. Salmanov Ş. Azərbaycan sovet şeirinin ənənə və novatorluq problemi. Bakı: Elm, 1980, 185 s.
71. Sabir M.Ə.Hophopnamə. Bakı, 1980, 560 s.
72. Safruh (Elman Ağaoğlu). Yeni oğuz sözü. Deyimlər. Bakı: İşıq, 1991, 505 s.
73. Səfiəddin Ərdəbili. «Qara məcmuə». Bakı, 2004, 139 s.
74. Sənan İbrahimov. Şərq şeirinin korifeyləri. Bakı, 2008, 119 s.
75. Süleyman R. Hərərətlə, məhəbbətlə. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., 1983, 28 oktyabr
76. Türk ədəbiyyatı tarixi, I cild, Bakı, 2010, 601 s.
77. Türk ədəbiyyatı tarixi, II cild, Bakı, 2010, 657 s.
78. Türkmən xalq nağılları / Tərtib edəni və çevirəni F.Əliyev/. Bakı, Azərnəşr, 1989, 272 s.
79. Türkmən lətifələri / Tərcümə edəni İ.Məmmədov/. Bakı: Uşaqgəncnəşr, 1961, 190 s.
80. Türkmən müəmmaları, deyişmələri və vücudnamələri. Bakı, 2011, 127 s.
81. Türkmən nəğmələri / Tərcümə edəni F.Əliyev/. Bakı: Yazıçı, 1989, 180 s.
82. Türkmən şeiri antologiyası (XVII-XIX əsrlər). Bakı, 2011, 399 s.
83. Şirazi H. Seçilmiş əsərləri. Bakı: «Öndər» nəşriyyatı, 2004, 208 s.
84. Şirazi S. Seçilmiş əsərləri. Bakı: «Öndər» nəşriyyatı, 2004, 400 s.
85. Ülvi A. Azərbaycan-özbək (cığatay) ədəbi əlaqələri. Bakı: «Qartal», 2008, 324 s.

86. Ülvi A. Əlişir Nəvai Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında. Bakı: «Qartal», 2009, 359 s.
87. Vaqif M.P. Əsərləri. Bakı: «Şərq-Qərb» nəşriyyatı, 2004, 264 s.
88. Vidadi M.V. Əsərləri. Bakı: ADU nəşri, 1957, 103 s.
89. Yunus İmrə. Güldəstə. Şerlər. Bakı: Yazıçı, 1992, 232 s.
90. Yusif Balasaqunlu. Qutadqu-biliq. Bakı: Azərnəşr, 1994, 492 s.
91. Zakir Q. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1984, 384 s.
92. Zəhirəddin Məhəmməd Babur. Baburnamə. Bakı, 2011, 430 s.
93. Zəhirəddin Məhəmməd Babur. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2011, 326 s.

Türk dilində

94. Biray Himmet. Mahtumkulu divanı. 1992, 310 s.
95. Çağdaş Türk Şiiri Hakkında incelemeler. Eskişehir, 2008, 250 s.
96. Ersanlı Buşra. Türkmenistanda Toplum ve Kültür. Ankara: Q.T.C. Kültür Bakanlığı, 1998, 186 s.
97. Türkmen şiiri antolojisi / Haz.: Prof. Dr. Fikret Türkmen, Prof. Dr. Qurbandurdı Geldiyev / Ankara: Türksoy yayınları, 1995, 942 s.
98. Türk dünyası edebiyatı. I cilt. Ankara, 2002, 313 s.
99. Yalman A.R. Cenupta türkmen oymakları / Haz.: Sabahat Emir / Ankara: Kültür bakanlığı yayınları, 1993, I c – 310 s., II c. – 555 s.

Rus dilində

100. Агаева М. Туркменская литература. Москва: Книга, 1980, 207 с.
101. Алиев Г.Ю. Байрам-хан, туркменский поэт. Ашхабад: Туркменистан, 1969, 95 с.
102. Алиев А.Р. Туркмено-Азербайджанские литературные связи: Автореф. диссерт. ... докт. филол. наук. Баку, 1969, 78 с.
103. Алиева С.У. Современная туркменская проза. Москва: Знание, 1981, 64 с.
104. Аннанепесов М.Махтумкули и его время. Ашхабад: Ылым, 1984, 104 с.
105. Аширов А. Туркменские поэмы XVIII века. Ашхабад: Ылым, 1990, 112 с.
106. Бартольд Б.Б. Сочинения, т. 2, ч. 1, М., 1963, 614 с.
107. Бартольд Б.Б. Сочинения, т. 5, М., 1968, 187 с.
108. Бартольд Б.Б. Ученые мусульманского ренессанса, Соч. Т. VI, М.: Наука, 1968, 784 с.
109. Бартольд Б.Б. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч. Т. I, М.: Наука, 1968, 759 с.
110. Бекмурадов А. Поэтическое мастерство Махтумкули Фраги. Автореф. дис. ... докт. филол. наук. Ашхабад, 1990, 49 с.
111. Бельчиков Н.Ф. Литературное источниковедение. М.: Наука, 1983, 272 с.
112. Брагинский И. С., Каримов У., Каюмов А. П., Дурдыев С., Овезгельдыев М. Литературы Средней Азии [XVII в.] // История всемирной

- литературы: В 8 томах, т. 4, М.: Наука, 1987, с. 411-415
113. Большая Советская Энциклопедия. М., 1977.
114. Гельдыев Курбандурду. Истинный возраст Махтумкули Фраги // Ашхабад, Литературно-художественный и общественно-политический журнал Союза Писателей Туркменистана, 6 июнь 1986 г.
115. История советской многонациональной литературы, т. III, М.: Наука, 1970, 631 с.
116. Чарыев Г.А. Миропонимание Махтумкули. Москва: Знание, 1973, 40 с.
117. Каррыев С. А. Махтумкули // История всемирной литературы: В 8 томах, Т. 5 М., 1988, с. 485-487
118. Каррыев С. А. Туркменская литература [первой половины XIX в.] // История всемирной литературы: В 8 томах, т. 6, М., 1989, с. 468—471
119. Карыев С. Б. Туркменская литература [на рубеже XIX и XX веков] // История всемирной литературы: в 8 томах, т. 8. М., 1994, с. 202—205
120. Кор-оглы Х. Туркменская литература. Москва: Высшая школа, 1972, 286 с.
121. Курамбаев К. Инонациональный поэтический опыт и его роль в развитии национальных литератур (на материале туркменской, узбекской и каракалпакской поэзии). Диссерт. на соиск. уч. ст. доктора филол. наук в форме научного доклада. Ашхабад, 1992, 69 с.

122. Курбанов Г. Персоязычное литературное наследие туркмен в XIV-XV вв. Ашхабад: Ылым, 1990, 177 с.
123. Лингвистический энциклопедический словарь. М.: Прогресс, 1960, 960 с.
124. Л.Н.Гумилев. Тысячелетие вокруг Каспия. Баку, 1991, 308 с.
125. Махтумкули. Избранное. Ашхабад: Ылым, 1974, 219 с.
126. Махтумкули фраги. Избранные стихи. М.: Гослитиздат, 1945, 287 с.
127. Махтумкули. Избранные стихи. М., 1948, 370 с.
128. Махтумкули. Стихотворения. Ленинград: Советский писатель, 1984, 383 с.
129. Махтумкули. Ашхабад: Туркменгосиздат, 1941, 155 с.
130. Мамедов Ахмет. Отражение периода великой отечественной войны в туркменской прозе 70-80-х годов: Автореф. дис. ... докт. филолог. наук. Ашхабад, 1991, 62 с.
131. Мамедов А. Страницы из взаимосвязей братских литератур. Ашхабад: Ылым, 1979, 52 с.
132. Очерк истории туркменской советской литературы. Москва: Наука, 1980, 413 с.
133. Таганов Т. Жемчужный клад. Ашгават: Туркмениздат, 1965, 121 с.; Москва, 1964, 450 с.
134. Хальфин А.А. Присоединение Средней Азии к России.

Türkmən dilində

135. Aliev Ruxı. Dövlətməmmet Azadı barada taze maqlumatlar // Sovet Türkmenistanı, 1960, № 28
136. Aluyev R. Maqtımqulu humanist şaxır kimi. / Maqtımqulu. Makalələr mecmuesi/. Aşqabat: Türkməndevletneşr, 1959.
137. Annamuxammedov M. Maqtımqulu qızlin sırım bar içde. Aşqabat: Maqarif, 1997, 207 s.
138. Andalıb. Nesimi / Tankıdı tekst / Red.: B.Garriyev. Aşqabat, 1978, 152 s.
139. Andalıb. Saylanan eserler / Toplam: B.Ahundov ve A.Ulugberdiyev / Aşqabat, 1963, 223 s.
140. Dövlətməmmet A. Vaqzı-Azad / Çapa tay: M.Kösayev ve B.Ahundov. Aşqabat, 1962, 179 s.
141. Durdımuxammed Nuralıyev. Poeziyanın mertebesı. Sovet edebiyatı. Aşqabat, 1977, № 10, s. 126.
142. Əvezdurdı Səxetdurdıyev. Azadının xem Maqtımqulunın döredijiliqinde saqlık, arassaçılık meseleleri. Sovet edebiyatı. Aşqabat, 1975, № 3, s. 127.
143. İşanqulıeva O. Türkmen prozasında Maqtımqulunın obrazı. Filol. ılım. kand. dien alimlik derej. almak üçin yazılan dissert. avtoreferatı. Aşqabat, 1995, 22 s.
144. Karriev B.A. Maqtımqulu. Saylanan eserler kitabına ön söz. Aşqabat: «Türkmenistan» neşriyyatı, 1976, 678 s.
145. Qurbansəxədov M. Türkmen romanının kemala gelmeqi. Bakı: İlim, 1990.

146. Mahmıt Zamahşarı. Divan. Aşqabat: Miras, 2007, 383 s.
147. Mahmıt Zamahşarı. Yağsızadaların baharı, I cild, Aşqabat: Miras, 2004, 343 s.
148. Maqtımqulu. Saylanan eserler. Aşqabat: «Türkmenistan» neşiriyyatı, 1957, 532 s.
149. Maqtımqulu. Saylanan eserler. Aşqabat: «Türkmenistan» neşiriyyatı, 1958, 530 s.
150. Maqtımqulu. Saylanan qoşqular. Aşqabat: «Türkmenistan» neşiriyyatı, 1976, 678s.
151. Maqtımqulu. Saylanan eserler. Aşqabat: TSSR EA Neşiriyyatı, 1959, 308 s.
152. Maqtımqulu. Saylanan eserler. Aşqabat: «Türkmenistan» neşiriyyatı, 1988, 672 s.
153. Maqtımqulu. Şıqırlar. 3 tomluk, I tom. Aşqabat: «Türkmenistan» DNGB, 1992, 317 s.
154. Maqtımqulu. Şıqırlar. 3 tomluk, II tom. Aşqabat: «Türkmenistan» neşiriyyatı, 1994, 268 s.
155. Махтумкули. Избранное. Пер. с туркм. Ашхабад: «Туркменистан», 1974, 296 с.
156. Maqtımqulu. Яdıqərlik. Türkmenneşr, 1959, 101 s.
157. Memmedov A. Sovet Qündoqarı poeziyasında türkmen xakikatı. Aşqabat: İlim, 1977, 127 s.
158. Mollanepes. Yar, oranmadın. Qoşqular toplumu. Aşqabat: «Rux», 1992, 25 s.
159. Sediverov Q. XVIII-XIX asır türkmen edebiyatında qazal janrı: Filol. ılım. kand. dien alimlik derej. almak üçün yazılan dissert. avtoferatı. Aşqabat, 1994, 24 s.

160. Seydi S. Qoşa pudaqım. Dessan. Aşqabat: «Rux», 1993, 64 s.
161. Şabende. Lirika. Aşqabat, 1973, 65 s.
162. Şeydayi. Gül-Senuber. Lirika, Aşqabat, 1978, 224 s.
163. Şıxnepesov A. Maqtımqulının çeper pikirlenmesinin struktura ayratınlıkları: Filol. ilim. kand. dien alimlik derej. almak üçün yazılan dissert. avtoreferatı. Aşqabat, 1994, 25 s.
164. Türkmen edebiyatı tarixi. 6 cildde, I c., Aşqabat: İlim, 1975, 785 s.
165. Türkmençe-rusça sözlük. Москва: «Советская энциклопедия» неширятьы, 1968, 832 с.
166. Yaqmir O. Maqtımqulınama. Aşqabat: Türkmenistan medeniet xazı-nası, 1992, 256 s.

Qazax dilində

167. Uaxatovın B. Söz zerqerleri. Statiyalar jınaqı. Almatı, 1966.

Özbək dilində

168. Mahtumkuli şeriyatidan. Toşkent, 1976, 159 s.
169. Мукимов Р., Шарипов М. СССР халклари адабиёти. Дарслик-хрестоматия. Ташкент: «Укитубчи», 1980, 640 с.
170. Носирова М. Махмуд Замахшарийнинг «Ал-Унмузж фи-н-нахв» рисоласи. Ташкент, 2005, 188 с

Elektron nəşrlər

171. Биберати Г. Мактымкулы: личный ответ.
www.MAGTYMGYLY.ORG
172. Бакилин Ф. Песни туркмен и их поэт,
Мактымкулы. www.MAGTYMGYLY.ORG
173. Gerey B. Türkmen halkynyn beyik akyldary hem
milli şahyry Maqtımqulı Pyragy.
www.TURKMENS.COM
174. Maqtımqulı Pıraqınyn 266-njı doqlan qünlerinin
bayramcılıqı. www.MAGTYMGYLY.COM
175. Mehmet Kara. Mahtumkulunun şiirlerinde
çağatayca ve oğuzca unsur-lar.
www.MAGTYMGYLY.COM
176. Возрожденев А. Мактумкули – поэт и
мыслитель. www.MAGTYMGYLY.COM
177. Ёоуссеф Аземоун. Страницы от жизнь
Махтумкулы. www.MAGTYMGYLY.ORG
178. Уотдрам С. Столкновение с Мактумкулы.
www.MAGTYMGYLY.ORG
179. www.MAGTYMGYLY.net
180. www.ekitap.kulturturizm.gov.tr
181. www.tkm.8m.net/mataji.htm
182. www.aydym.turkmens.net
183. www.netbul.com
184. www.RUHNAMA.INFO
185. www.TURAN.INFO
186. www.TURKMENLIK.ORG
187. Berdi Saryev. Haktan bade içen şairimizin
“Dediler” şiiri üzerine bazı notlar.
www.TURKMENOST.COM
188. www.TURKMENISTAN.gov.tm

189. [www. TURKMEN STUDENS.COM](http://www.TURKMENSTUDENS.COM)
190. [www. ARABUL.COM](http://www.ARABUL.COM)
191. [www. ARABUL.fr.](http://www.ARABUL.fr)
192. [www. Google.tr.com](http://www.Google.tr.com)
193. web.deu.edu.tr/edebiyat/ogrenci/nedim/edeb.html